

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1 (45) 2013

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Василь НІМЧУК
Заступники головного редактора	Іван ВИХОВАНЕЦЬ Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Олександр ЗАДОРОЖНИЙ
	Петро БІЛОУСЕНКО
	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
	Ніна ГУЙВАНЮК
	Василь ГРЕЩУК
	Андрій ДАНИЛЕНКО
	Анатолій ЗАГНІТКО
	Володимир КАЛАШНИК
	Євгенія КАРПІЛОВСЬКА
	Ніна КЛИМЕНКО
	Василь ЛУЧИК
	Віктор МОЙСІЄНКО
	Світлана СОКОЛОВА
	Микола СТЕПАНЕНКО
	Орест ТКАЧЕНКО
	Павло ЧУЧКА
	Микола ШТЕЦЬ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут Української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4
Електронна пошта: ukrmov@gmail.com
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу,
можна передавати через експедицію Президії НАН України

Редагування
Марії Сулими

Комп'ютерне верстання
Наталії Яременко

Підписано до друку 15.03.13. Формат 70 × 108/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Newton C. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,60. Обл.-вид.
арк. 11,51. Тираж 320 прим. Зам. 3518.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.2:81'366'374.81

Валентина Критська

м. Київ

**«ГРАМАТИЧНИЙ СЛОВНИК
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.
СЛОВОЗМІНА» В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ
СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА**

У статті запропоновано можливі шляхи використання матеріалів «Грамматичного словника української літературної мови. Словозміна» для розв'язання сучасних теоретичних і прикладних завдань українського мовознавства.

Ключові слова: словозміна, модель словозмінної парадигми, флексійний набір, схема наголошування, зміни в основі, система словозмінних парадигм.

Минуло вже понад рік з часу видання «Грамматичного словника української літературної мови. Словозміна» (далі — Словник) [23] — нового для україністики типу словника, що був укладений у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (до 1 січня 2011 року — Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України). З'явилися перші друковані рецензії [8; 35; 44], автори отримали відгуки колег-мовознавців, викладачів української мови (вони відгукнулися найпершими), окремих користувачів, які ми сприймаємо з пошаною і вдячністю. Проаналізувавши зауваження й запитання, які виникли в рецензентів і користувачів, ми хочемо ще раз зупинитися на засадах моделювання словозміни в Словнику, проблемах, які постали у зв'язку з ним, способах їх вирішення та наслідках цих рішень для використання Словника в теоретичних і прикладних дослідженнях.

Назва «граматичний» точно відбиває призначення Словника подати відомості про граматику мови — «обмежену,

© В.І. КРИТСЬКА, 2013

фіксовану систему норм видозміни слів і поєднання їх у складі незліченних у своїх кількісних і змістових проявах речень» [5]. Наш Словник подає відомості тільки про одну частину граматики мови — систему видозміни слів, тобто словозміну, формотворення, морфологію у вузькому розумінні (без словотвору) [6; 7]. Словник зайняв нішу, що пустувала, в ряду граматичних словників української мови. Зокрема, у відділі структурно-математичної лінгвістики укладено «Словник афіксальних морфем української мови» [17], «Кореневий гніздовий словник української мови» [16], «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» [18]. Побачили світ і словники, підготовлені в інших наукових і освітніх закладах України, серед них словники окремих частин мови [1; 7; 12], морфемні словники І.Т. Яценка і Л.М. Полюги [34; 46]. Елементи словотворення запроваджено до нового словника іншомовних слів С.П. Бибик і Г.М. Сюти [3].

Проблеми української словозміни досліджували у відділі структурно-математичної лінгвістики впродовж багатьох років [28; 30; 38; 45], а з появою комп'ютерної техніки розпочалося створення спочатку експериментальних, а згодом і реальних систем автоматичного аналізу тексту, зокрема його морфологічної структури [19; 20]. Отже, «Грамматичний словник української літературної мови. Словозміна» став, з одного боку, практичним упровадженням набутків нашого колективу з вивчення проблем словозміни. З іншого, він відповідає на нагальну вимогу суспільства до українського словникарства зафіксувати стан будови української мови у певний період часу, зокрема її системи словозміни. Адже після здобуття незалежності почався новий етап розвитку української мови, а зміни в граматиці необхідно розглядати, відштовхуючись від певного еталону мови. Основними джерелами Словника були словники радянського періоду, на базі яких і створювався Словник. Тому, хоча робота над Словником розпочалася 2000 року, його можна вважати еталоном з питань словозміни періоду до незалежності (з урахованими подальшими змінами лексичного складу мови).

Вихідним реєстром Словника був реєстр першого видання «Орфографічного словника української мови», виданого за роки незалежності [31]. Реєстр Словника уточнювався до року його видання включно. Зокрема, зроблено заміни росіянізмів, прикметників, активних дієприкметників на лексичні відповідники, кодифіковані в нових словниках української мови, зокрема похідних з префіксами **обез-** на слова з префіксом **зне-** (*обеззараження* — *зnezараження*), доповнено групи спільнокореневих слів префіксальними новотворами (зокрема, видовими відповідниками доконаного виду двовидових дієслів з префіксами **з-** та **за-**), враховано тенденцію в сучасній мові використання іменників середнього роду на позначення опредметненої дії для заміни іменників жіночого роду із суфіксом **-овк(а)** (*блокіровка* — *блокування*), скорочено кількість іменників, які традиційно подавали в множині: вилучено ті, які потенційно могли утворити форму однини. Залишено

іменники з префіксом **пів** (відповідно до чинного правопису 1993 р. [42]), їх додано до множинних іменників — за синтаксичними ознаками, пор. *Мої пів'яблука я віддав сестрі, На Сонці стався найпотужніший за останні півроку вибух.*

Потенційно можливі форми подано до всіх реєстрових змінюваних слів, зокрема форми множини, вживання яких унаслідок семантичних зсувів можливе, особливо в поезії, пор.: *...він пережив три вічності в три ночі* (Леся Українка), *...збіжжя стелилися чудові* (Б. Лепкий), *...вдягаєм в правди стислі й вперті...* (Б.-І. Антонич), *...Одчай темних, мрій таємних...* (М. Бажан), *Мільярди вір зариті у чорнозем, мільярди щастя розвіяні у прах* (В. Симоненко), *«Асфальтами розбитими, Кудись несе лінива течія»* (С. Вакарчук), *... в оселі тиш..., ...зогиджених екзотик...* (Ю. Андрухович), а також у сучасній загальній і професійній мовній практиці: *Економіки 12 країн Євросоюзу визнані нестабільними, в МСФЗ виникли різні практики визнання доходу..., Знизивши ризики роботи з паливом, ми зможемо скоротити час підготовки до пусків...* тощо. Неуживаність форм множини в Словнику позначено хвилястою лінією після характеристики флексійного набору (**телятина** ж -а л̣ О).

Остаточний реєстр Словника налічує близько 140 тис. слів у традиційній вихідній формі з наголосом за чинним правописом [42]. Порядок розташування реєстрових слів — зворотний, за алфавітом з кінця слова. Тобто слова згруповано за абеткою, починаючи не з першої, а з кінцевої їхньої літери (від А до Я). Окремі групи слів також розташовано за порядком літер з їхнього кінця, наприклад, *ріг, відріг, оберіг, козеріг, пиріг* або *мідь, ведмідь, алюмомідь, прорідь, безвихідь*. Завдяки цьому поруч розміщено слова, однакові чи подібні за змінюванням (відмінюванням або дієвідмінюванням). Кожне змінюване слово реєстру представлено як множину наголошених словоформ. Подання словозміни можна було б залишити й у такій формі (так зроблено, наприклад, у граматичних словниках білоруської мови [9; 10; 11], а також в електронних версіях словників української [14] та польської мов [47]). Інший спосіб представлення моделей словозміни обрав А. А. Залізняка в його «Граматичному словнику російської мови». У цій праці словозміну російської мови подано з частковою інформацією про керування дієслів [13]. Кожний словозмінний тип отримав індекс, що узагальнює його ознаки, описані в докладно розробленій граматичній частині словника (формальній граматиці мови). Індокси не є однозначними: їх інтерпретовано залежно від буквеної структури слова за правилами такої спеціальної граматики.

Ураховавши досвід використання словника А.А. Залізняка (єдиного граматичного словника слов'янських мов на кінець 1970-х років), ми розробили свій спосіб опису типів словозмінних парадигм (порівняльний аналіз нашого підходу з підходами укладачів інших граматичних словників див. [22]). Отже, система словозмінних парадигм української мови, або типів формотворення, представлена в Словнику як сукупність описів-кодів за правилами спеціальної метамови, в якій кожному

з кодів відповідає зразок відмінювання чи дієвідмінювання. Усього визначено 1043 типи формотворення для змінюваних слів усіх частин мови. Їх умістив Додаток 2 до Словника. Кожне реєстрове слово отримало код свого типу формотворення, тобто було здійснено словозмінну класифікацію лексики. За кодом користувач може подивитися зразок змінювання слова в таблицях словозмінних парадигм, використавши Словник як орфографічний словник-довідник, у якому кожне слово у вихідній формі (лему) розгорнуто в усю парадигму його наявних текстових форм. Показник частини мови реєстрових слів вказано в інформації до слів реєстру Словника. Зразки відмінювання слів у таблицях упорядковано за частинами мови.

Стаття Словника має такі складники — позиції інформації про слово, позначеної спеціальними символами. Крім самого реєстрового слова у першій позиції, вказано його частину мови — лексико-граматичний клас (або її підклас — за родами в іменників, за синтаксичною функцією у займенників та числівників, за видом у дієслів). У третій позиції вміщено флексії реєстрового слова для імен або кінцевий суфікс основи у дієслів. Четверта позиція заповнена кодом — формалізованим описом типу змінювання слова, його типу парадигми (у межах частини мови чи підкласу). Код включає інформацію про флексійний набір типу парадигми (ФН), схему наголошування слова (СН) та перелік змін в його основі, що відбуваються під час формотворення. Остання позиція — місце для додаткової інформації про змінювання слова і приміток (див. приклади далі). Примітки стосуються, зокрема, семантики слова (наприклад, за наявності пароніма: *адрес* — *адреса*, *мелодичний* — *мелодійний*) чи інформують про наявність фонетичного варіанта (*корегований* — *коригований*).

Одну словникову статтю утворюють:

1) омоніми з однаковим типом словозміни: **пас** ч -0 1 О (у грі; рух гіпнотизера) — в одній статті об'єднано два омоніми, але окрема стаття для **пас** ч -0 1мм О(м)Ф (приводний ремінь). Тут літера **ч** позначає іменник чоловічого роду, **-0** вказує на нульове закінчення, **1 О** та **1мм О(м)Ф** — коди, у яких **1** та **1мм** позначають флексійний набір, **О** та **О(м)Ф** — схему наголошування. У круглих дужках подано значення омонімів. Як видно з прикладу, код відображує неоднаковість змінювання омонімів залежно від їхнього значення;

2) лексеми, що належать до двох підкласів (**скнара** чі -а 22 О # жі 1 О — слово двох родів — чоловічого і жіночого, істота, інформація після позначки # подана у словниковій статті як додаткова; двовидове дієслово **хрестити** нед -и- 11 ОФ4 QИ # док (**нед** і **док** — позначки підкласів виду), обидва дієслова мають той самий тип змінювання, не утворюють окремих словникових статей;

3) лексеми, що мають дві вихідні форми (**маркетинг** ч -0 8 О//О — однаковий тип парадигми, позначка // вказує на зміну позиції вихідного наголосу; **толочити** нед -и- 10 ОО1 И # **толочити** 8 ОФ4 И, в остан-

ньому прикладі тип парадигми відрізняється флексійним набором — **10** та **8**, відповідно, схемою наголошування — **001** та **0Ф4**, зміна в основі однакова);

4) лексеми, що мають одну вихідну форму, але два типи змінювання (**тяжіти** нед -і- 7 001 # 8 0Ф2 U1; **вихор** ч -0 7 0 # 7 0 A (вітер). Для розрізнення варіантів словозміни використано символ #.

Труднощі викликали випадки, коли в багатозначних словах окремі значення спричиняють відмінний тип змінювання. Вони можуть утворювати окрему словникову статтю, до таких слів подано семантичний коментар у дужках. Наприклад: **знак** ч -0 2 0 (позначка; марка; літера; сигнал) та **знак** ч -0 49 0Ф-4 (слід; відбиток; прикмета). Такий же коментар уміщено й у випадках, якщо в одній словниковій статті подано окрему інформацію про словозміну слова в різних його значеннях: **інструмент** ч -0 1 0 (окремий предмет) # ч 7 0 (збірн.). Проблема омонімії й багатозначності є традиційно складною. На наш погляд, до критеріїв виділення в окреме слово варіанта багатозначного слова, разом з наявністю окремого значення, можна залучити і формальний критерій — їхні різні словозмінні парадигми. Відмінності формотворення варіанта слова свідчать про процес його виділення в окреме слово. У Словнику можливих кандидатів на виокремлення слід шукати серед слів з коментарями, які в СУМі подано як окремі значення слова або окремі відтінки його значення.

Словникова стаття охоплює ту інформацію, яка передбачає використання Словника і як орфографічного, і як матеріалу для розв'язання навчальних чи дослідницьких завдань, тобто і в теоретичному, і в практичному плані (одержання довідок, редагування текстів, навчання мови як рідної та як іноземної, переклад тощо).

Основна інформація словникової статті — код типу словозмінної парадигми. Тип словозмінної парадигми в українській мові залежить від багатьох чинників. Імена та дієслова мають розбіжні схеми формотворення (відмінкову та особову відповідно). В імен різних частин мови різна кількість підпарадигм (і словоформ). Кожна частина мови (а також її підклас) має своє обмежене коло типів парадигм [6: 86–87]. У межах підкласів розрізняють, зокрема, іменники на позначення неістот та істот (серед останніх окремі групи складають особи й свійські тварини), у дієслів доконаного і недоконаного виду відрізняються граматичні значення форм з однаковими флексіями (майбутнього/теперішнього часу відповідно). Отже, змоделювати словозмінну парадигму можливо різними шляхами, обираючи для моделі різні її характеристики. У моделі Словника за об'єкт моделювання було обрано формальні (поверхневі) показники творення словозмінних парадигм, загальні для всіх частин мови: набір закінчень, схему наголошування, факультативно — буквені зміни в основах. Усі інші характеристики, семантичні й функціональні, хоча і залишаються поза моделлю, так чи так враховуються при визначенні типу парадигми.

Окремі характеристики типів парадигм та їхні зразки зібрано в таблиці за частинами мови та підкласами. Показник істоти (літера **і**) входить до позначки підкласу іменника, але на тип парадигми не впливає, оскільки розбіжність форм знахідного відмінка вказано у зразках змінювання (**повінь, гусінь** — відповідно, флексії **-і** та **-ей** у знахідному відмінку множини іменників жіночого роду; **плащ, лящ** — у знахідному відмінку однини флексії, відповідно, **-0** та **-а**, множини — флексії **-і** та **-ів** в іменників чоловічого роду). Проте, як виняток, для іменників на позначення осіб (чоловічого роду) передбачено варіанти типів парадигм, які визначено для не-осіб, пор. **трофей, змій** — 15 О, **герой** — 15мм О, у місцевому відмінку подано додаткову форму, а для іменників на позначення свійських тварин (середнього роду) є варіанти типів парадигм, які встановлено для інших іменників, пор. **руча, дівча** — 22 ФрдмО Ю, **лоша** — 22зз(мн.) ФрдмО Ю).

Отже, відповідно до моделі словозмінної парадигми, опис типів парадигм представлений числово-буквеним кодом з позначками трьох характеристик словоформ (див. приклади вище). У першій позиції — флексійний набір (позначений числом з можливими додатковими символами). Друга позиція — схема наголошування (позначена великими літерами **О** (основа) та **Ф** (флексія) з можливими додатковими символами). Третя позиція вказує на операції буквених замінів в основі за правилом «А замінюємо на Б» — А/Б. Для цих позначок використано великі літери трьох алфавітів (українського, латинського, російського — крім літер **О** та **Ф**) з можливими цифровими символами.

Вище вже йшлося про те, що кожне слово реєстру попередньо було представлено як множину словоформ. Ці множини треба було впорядкувати за схемами творення словозмінних парадигм. Виявилось, що не для всіх словоформ знайшлося місце у традиційних схемах, зокрема для імен. Поза парадигмою залишалися словоформи іменників, що становлять вцілілі колишні форми двоїни й вживаються в числівниково-іменникових комплексах (*Два мої/моїх старші/старших брати поїхали* — *Мої старші брати поїхали*), у разі рухомого наголосу в парадигмі вони відрізняються від форм називного множини наголошуванням за підпарадигмою однини. Але крім цієї формальної відмінності, є й відмінності функціональні, а саме: означення до таких іменників можливі у формах родового або називного відмінків множини, а присудок — у формі множини чи в безособовій формі (*Згоріло 4 найбільших будинки* — *У Чернівцях через підпал сухої трави згоріли чотири дачі*). Зважаючи на наведені ознаки, до схем формотворення іменних частин мови в нашому Словнику було введено три відмінки додаткової грами числа — так званого обмеженого числа [2]: називний, родовий і знахідний [21]. Це нововведення до складу традиційної словозмінної парадигми імен мало на меті внормування відмінкового статусу залишків форм двоїни (див. Таблицю 6 в: [39: 127], де подано схему наголошування іменників з числівниками *два* — *чотири*, але ці форми зараховано до варіантів множини). Відомості про зміни

форм двоїни в сучасній українській літературній мові знаходимо в інших граматиках, зокрема, у «Граматичній руської мови» Степана Смаль-Стоцького та Федора Гартнера (Відень, 1914), історичній граматичній [15]. Подають такі форми і в словниках інших типів, див. «Словник наголосів української літературної мови» М. І. Погрібного (К., 1959), «Словник наголосів» С. І. Головащука (К., 2003), сучасні орфографічні та орфоепічні словники [33; 43], а також довідники з культури української мови, зокрема «Довідник з українського правопису» (К., 1984).

Ще одна відмінність від традиційної схеми іменникової словозміни в Словнику — це введення другого місцевого відмінка для словоформ однини у сполученнях з прийменником **по** (у просторовому значенні): пор. *у/при/на кабінеті, кабінетові* — *по кабінету* або *у снігу* — *по снігу*. Відмінності форм у таких випадках виражені флексією чи наголосом. Було визначено, що різною є кількість флексій і форм того самого іменника в цьому відмінку взагалі та, зокрема, з прийменником **по** і групою інших прийменників у іменників чоловічого і середнього роду. Відомо, що значення місцевого відмінка за прийменником **по** закріпилося пізніше, ніж у інших прийменників цього відмінка [15], як результат історичного розвитку прийменникової системи української мови. У [39: 77] було показано, що словоформи з прийменником **по** на позначення місця дії від іменників II відміни чоловічого і середнього роду вживаються як норма з флексією -у (хоча виділити додатковий відмінок, як вважали автори цієї праці, було б недоцільно). Те саме констатує І.Г. Матвіяс [27: 115], зауважуючи, що прийменник **по** генетично є прийменником давального відмінка. На це звернув увагу і в таблицях словозміни української мови О.О. Тараненко [40] (Додаток № 1: 179). Особливості співвідношення відмінкових флексій та прийменників у місцевому відмінку глибоко проаналізувала Н.М. Сологуб у розділі «Варіантні флексії місцевого відмінка однини іменників II відміни» колективної монографії «Морфологічна будова сучасної української мови» [37]. Значна варіативність форм місцевого відмінка свідчить про те, що він ще остаточно не усталився для всіх іменників чоловічого і середнього роду на відміну від іменників жіночого роду: *у/на/при/по дорозі* (пор. з російською, де цей прийменник уживається з флексіями давального відмінка). І.Р. Вихованець у статті про два підходи до визначення статусу місцевого відмінка пише, що словосполучення дієслівного постфікса (прийменника) **по** з формою місцевого відмінка набуває ознак «динамічної локативності», функції «шляху руху» [4: 30]. Вірогідно, саме це обмеження семантики спричиняє обмеженість вибору флексії з прийменником **по**.

Щодо форм кличного відмінка, то їх подано до всіх іменників, а не тільки для іменників на позначення осіб, і прикметників (в останніх як граматично підпорядкованих іменникові — пор. міркування про доцільність цього в [6: 130–132]). На приклади їхнього активного вживання натрапляємо як у мові фольклору, так і в мові художньої літератури:

повій, вітре; не рости, кропе; скрипка моя дубовая; не шуми, луже, зелений байраче; мріє, не зрадь (Леся Українка); *Наша мово* (Олександр Олесь); *Веселко моя золота* (А. Малишко); *Ой, біжи, біжи, досадо* (В. Симоненко); *О Націє, дужа і вічна* (Олег Ольжич); *хрещатицький узвозе* (І. Калинець).

Дієслівні парадигми представлені в Словнику так званими морфологічними парадигмами [41: 477], тобто включають три підпарадигми: теперішнього (для недоконаного виду) / майбутнього (для доконаного виду), минулого часу дійсного способу та наказового способу, а також інфінітив. Інші підпарадигми дієслова розглянуто окремо як утворені за однаковими правилами для всіх дієслів. Єдиною основою дієслівної парадигми було обрано основу інфінітива (за визначенням [6: 279]), відносно якої відбуваються всі перетворення у словоформах парадигми.

Зміна традиційних схем відмінювання, продиктована сучасним станом формотворення української мови, потребує, на нашу думку, глибшого теоретичного осмислення. Адже результат словозміни як системи, що надана нам у безпосередньому спогляданні, є тією базою, на якій ґрунтовано все граматичне вчення, і будь-які зміни в трактуванні цієї системи ведуть до необхідності й перегляду засад теоретичної граматики. Також Словник надає матеріал для порівняння парадигм іменників чоловічого й жіночого роду, підсистема парадигм останніх виглядає упорядкованішою, тоді як парадигми іменників чоловічого роду переважають кількісно, виділяючи дрібніші групи іменників за типом властивої їм словозміни.

Як уже було вказано вище, словозмінні парадигми поділено на типи окремо в кожній частині мови і підкласі. Основною, вихідною характеристикою типу парадигми є флексійний набір. Варіації одного ФН стосуються флексій з однаковим граматичним значенням, якщо є варіанти словоформ в одному відмінку чи варіанти особових форм. Наприклад, у дієслів ФН **Іі** відрізняється від ФН **1** наявністю двох варіантів інфінітива з різним наголосом: *клясти* — *клясти*; іменник *плахта* з ФН **1rrr(мн.)** у родовому відмінку множини представлений трьома варіантами: *плахт* — *плахт* — *плахот* з нульовою флексією, але різними змінами в основі; у слова *дід* ФН **1к** відрізняється від ФН **1** нетиповою флексією *-у* в кличному відмінку замість *-е* (*діду*, але *сусіде*).

Підхід до поділу на основу та флексію в нашому словнику відрізняється від звичного, втіленого, наприклад, у томі «Морфологія» (К., 1969) академічної граматики «Сучасна українська літературна мова» в 5-ти томах. Ідеться про словоформи з основами на **ј** та пом'якшений приголосний, що орфографічно передаються, відповідно, літерами **й** та **ь**, якщо флексія відсутня, а в інших випадках використовують літери **я**, **і**, **ю**, **є**, **ї**. Традиційно форми без флексій, представлених у зразках словозміни, граматики та посібники подають з однією основою (*край*, *читай*), інші форми — з другою (*кра-*, *чита-*: *кра-ю*, *кра-єм...*, *чита-ю*, *чита-ємо...*), в якій йотацію основи в її орфографічному записі «поглинає» йотована флексія [6; 42]. Ми свідомо для ідентичності представ-

лення графічних основ у словах на зразок *кра-й*, *ден-ь*, *чита-й* та формах на зразок *син-ього* від *син-ій*, *безкра-його* від *безкра-ій*, літери **й** та **ь** (як показники чистих основ у ряду з символом нульової флексії словоформ *будинок-0*, *сторін-0*) зараховуємо до флексій, тобто приймаємо єдиний підхід до всіх випадків поділу таких слів на основу та флексію. Такий принцип подання основ традиційно прийнятий у славістиці для укладання морфемних словників. Наприклад, так подано слова з нульовою флексією. Для того, щоб показати пом'якшення основи вихідної форми слів на зразок *кошель*, яке у формах непрямих відмінків «поглинає» літера **ё**, крім знака нульової флексії, подають і **ь**, пор. *кошел-ь0* (А. И. Кузнецова, Т. Ф. Ефремова. Словарь морфем русского языка. — М., 1986). За відсутності літери на позначення звукосполучення **йо**, у вищеназваних позиціях використовуються буквосполучення **йю** та **ью**. Це певним чином порушує системність правопису, хоча не впливає на підхід до поділу на основу і флексію у Словнику.

Для користування Словником, так само як і під час вивчення мови та її граматики на матеріалі запису слів і текстів в орфографічному варіанті, необхідно завжди мати на увазі цю умовність поділу на орфографічні основу і флексію (квазіоснову й квазіфлексію за іншою термінологією), що спричинені винятково українською орфографією: маємо на увазі подвійну функцію літер **я**, **ю**, **є**, а також функцію літери **як** завжди складотворчу **ї** [41: 765]. До того ж, за правилами української орфографії пом'якшеність/твердість кінцевого приголосного основи слова при словозміні формально однозначно визначають за флексіями: *стін-а* — *стін-і*, *мир-0* — у *мир-і*, *вікн-о* — у *вікн-і*, *зелен-ий* — *зелен-ій*, *тер-ти* — *тр-імо*, *кин-у* — *кин-ьмо*, *випрям-и* — *випрям-імо*. Тому в Словнику не передбачено інших правил, що вказують на зміни цього типу в основах, їх опосередковано визначено за флексійними наборами.

Єдиний підхід до однакових фактів уможливорює формулювання однозначних правил співвіднесеності звукової, фонологічної та орфографічної систем української мови. З іншого боку, завдяки цьому полегшується лінгводидактичний процес, а саме навчання читання й правопису рідної мови, а також навчання читати і розмовляти українською як нерідною мовою.

У теоретичному плані цікавим є порівняння класифікацій орфографічних парадигм, поданих у Словнику, і фонологічних парадигм на основі попередньо розроблених правил переходу від орфографічної до фонологічної системи, адже орфографія є вторинною системою передавання мовлення на відміну від фонологічної як первинної, вихідної для правопису.

Схеми наголошування засвідчують різновиди як нерухомого наголосу (на основі — **О** або на флексії — **Ф**), так і рухомого наголосу, здатного пересуватися з основи на флексію і навпаки, а також переходити зі складу на склад у межах основ. В імен і дієслів різні правила побудови та означування таких схем.

В іменниках рухомий наголос фіксовано в межах основи називного відмінка однини (у множинних іменників — називного відмінка). Він здатен переходити з основи на флексію і з флексії на основу. У разі переходу наголосу в межах основи в таблиці схем до літери **О** додаються числові позначки, які вказують на номер голосної літери з кінця основи. Наприклад, СН іменника *озеро* **О2О1** — перше **О** з числом **2** вказує на наголошування словоформ в однині (на голосній основи **о**), друге **О** з числом **1** показує перехід наголосу на голосну **е** в множині (*озеро* — *озера*, але *два озера* у формах обмеженого числа (двоїни)). Спостерігаємо тут відмінність між словами з різним значенням роду. У формах обмеженого числа іменники жіночого роду у всіх трьох виділених у Словнику відмінках (називному, родовому та знахідному) повторюють наголос однини, іменники чоловічого і середнього родів повторюють його в називному і знахідному відмінках, а в родовому відмінку тільки група іменників чоловічого роду також має наголошення однини (*5 років, місяців, килимів, фунтів, пудів*).

Рухомий наголос переходить з основи в однині (**О**) на флексію в множині (позначення **ОФ** у Словнику). Форми відмінків множини, у яких наголос залишається на основі, вказано після літери **Ф**: зуб СН **ОФнзк** — у називному, знахідному і кличному відмінках множини наголос на основі (*зуби*), а в решті відмінкових форм — переходить на флексію (*зубів, зубам...*).

При пересуванні з флексії на основу наголос може бути на першій, другій і третій голосній (як складотворчому компоненті слова) з кінця основи. Відповідні позначки: **ФО2** (іменник чоловічого роду *ріжок, ріжка...* — *ріжки...*), у вихідній формі голосна **і** друга від кінця основи (перша — **о**), тут у всіх інших відмінках, крім вихідного без флексії, наголос на флексії, тому ставимо позначку **Ф** в однині. У разі переходу наголосу на першу голосну з кінця, додаткової позначки не ставимо (**ФО**, іменник середнього роду *село: село, села...* — *села...*).

Найскладніші схеми наголошування позначено літерами **О** та **Ф** з номером. Розгляньмо, наприклад, схему наголошування **ФО-1** іменника середнього роду *плече*: в однині у всіх формах наголос на флексії (**Ф**), у множині наголос переходить з флексії на основу (**О**) нестандартно: *плечі, плечей* і *пліч, плечі, плечам, плечима, плечах, плечі*. Подібних складних схем небагато, серед іменників їх 12, це схеми поодиноких слів. Вони є ілюстрацією до відомого правила будови природних систем — такі системи не можуть бути повністю формалізованими, тобто застиглими, інакше їх розвиток припиниться. Тому цікавою теоретичною проблемою є вивчення відхилень схем наголошування від основних, типових, що можна зробити за їх позначками у відповідних таблицях Словника.

Схеми наголошування дієслів складніші через можливе різне наголошування у формі інфінітива й у формах трьох виділених підпарадигм. Для позначення схем наголошування був обраний буквено-

числовий спосіб. СН **001, ФФ** — незмінний наголос, відповідно, на основі (*співати, співаю..., співала..., співай...*) чи не на основі — на суфіксі **-ти** інфінітива й особових флексіях (*гребти, гребу..., гребла..., гребти...*). Суфікс **-ти** виступає як аналог флексії, тобто як квазіфлексія у межах парадигми.

Рухомий наголос має позначки **002** (у межах основи), **ОФ** та **ФО** з додатковими числовими та буквеними символами (у межах словоформ). Наприклад, СН **ОФ6** представляє складний випадок наголошування: *взяти, візьму, візьмеш..., взяв, взяла..., візьми...*, де випадає перша голосна основи. У майбутньому часі наголос переходить, починаючи з 2 особи однини, на вставну голосну, яку в схемі позначено як **02**, тобто в інфінітиві умовно вона би займала другу позицію. У минулому часі наголошення форми *взяв* позначено як **Ф** за відсутності флексії і аналогічно наголосу в інших формах цієї підпарадигми. Схеми наголошування становлять недостатньо розроблену теоретичну проблему української словозміни, адже традиційно головну увагу приділяють формотворенню без урахування наголосу [39: 127], тобто формотворенню в письмовому, а не усному мовленні.

Третій, факультативний, складник коду подає інформацію про буквені заміни в основах при формотворенні, тобто відомості про орфографічне відображення звукових змін у слові під час творення певних його форм. Таблиці операцій таких заміни побудовано за іншим принципом, ніж розглянуті вище. До операцій заміни (у тому самому рядку) вказано позицію в основі словоформ, де відбувається заміна, граматична інформація до словоформ (відмінок, число в імен, особа, час, спосіб, рід, перелік префіксів до дієслова, якщо заміни літер відбуваються в префіксах), позначка операції і приклад. Нагадаємо, що операції заміни виконують відносно вихідної форми також і в дієсловах, тобто відносно інфінітива. Зауважимо, якщо в схемах наголошування враховувалися позиції голосних в основі, то операції заміни прив'язано до позицій усіх букв, які рахують також з кінця основи.

На користь підходу до визначення позиції букви з кінця основи треба навести відповідні доказові аргументи. По-перше, в українській мові як флективній у слів з одним типом парадигми найстабільніша частина — кінцева частина основи, на межі якої відбуваються словозмінні перетворення. А саме, заміна флексій у граматичних формах (справа), яку супроводжують морфологічні чергування (заміна звуків чи літер на письмі) — зліва не далі четвертої позиції з кінця чи в останній позиції основи, що було визначено експериментально (виняток становлять зміни в префіксах дієслів), а також рухом наголосу в діапазоні від третьої голосної з кінця основи до кінцевої голосної флексії (*сковород-а* — *сковород-и*). По-друге, слова, однотипні за словозмінними показниками, дуже відрізняються за довжиною основ (за умови однаковості флексійних наборів) і мають різні лексичні значення (*фея* — *мафія* — *гіпертонія* — *імперфективація*) або різну словотвірну

структуру (*хотіти* — *захотіти* — *розхотіти* — *перехотіти* чи *насос* — *вакуум-насос* — *електронасос* — *розчинонасос*). Тому саме позиція букви, яку вираховуємо з кінця основи, є стабільною словозмінною характеристикою слова, коли основа виступає як не подільна на морфемі одиниця.

Релевантними є й пусті інтервали між буквами, тобто позиції, куди буде вставлено випадну голосну (наприклад, **0/о** в позиції 2÷1 — *книжк-а/книжок-0*). Операціями заміни вставляють чи замінують окремі літери чи кілька літер (*мститися/мищуся*) — **ст/щ**, зокрема, як послідовність літер можна вставляти або вилучати основотвірні суфікси (*мати/матері* — **0/ер**, *громадянин/громадяни* — **ин/0**).

Ми розглянули всі складники кодів типових парадигм, для опису яких було створено спеціальну метамову. Як показано, флексійні набори позначено числом. **Це** — основний символ у коді, що вказує на тип словозміни. Про відхилення від нього, появу підтипів певного типу, свідчать додаткові буквені символи (перші літери назв відмінків в іменних частин мови чи підпарадигм дієслів), з додатковими позначками числа (у круглих дужках). У дужках також записано символи дієслівних підпарадигм, якщо є кілька варіантів форм з однаковим граматичним значенням: пор. **1т** (*зірвати* — *зірву*, *зірвеш/зірвеш...* та **1(т)** *схотіти* — *схочу/схочу*, *схочеш...*). Квадратні дужки використано для зазначення виняткових форм у парадигмах: **вилов** 7[дм], не утворено форми давального і місцевого відмінків з флексією **-ові** за правилом милозвучності (*виловові*).

Наявність додаткових символів у позначках окремих характеристик кодів дає можливість визначати типологію відхилень від основних позначок, графічно найпростіших, тобто відхилень у самих парадигмах слів від основного зразка. Вивчення таких відхилень є важливою теоретичною проблемою, адже воно покаже усталеність/неусталеність певних частин словозмінної системи і напрямки тих чи тих змін у її структурі. Крім того, результат такого дослідження дасть можливість уточнити шкільні та вишівські програми навчання словозміни української мови, розподіляючи матеріал від простого до складнішого не на інтуїтивній, а на науково обґрунтованій фактичній основі.

Розпочинаючи роботу над «Грамматичним словником української літературної мови. Словозміна», укладачі якнайповніше проаналізували відомості про словозміну в науковій літературі та словниках. Було окреслено також і коло майбутніх користувачів Словника, серед яких ми бачили науковців, учителів і викладачів, учнів і студентів, представників засобів масової інформації, перекладачів, державних службовців різних гілок влади та представників недержавних структур, які за родом своєї діяльності мають створювати офіційні документи державною мовою, фахівців у галузі комп'ютерного опрацювання мовної інформації, а також усіх, хто любить українське слово і цікавиться його науковим вивченням.

Для більшості з цих користувачів Словник є зібранням інформації про систему словозміни сучасної української літературної мови, нормативний правопис і вимову словоформ, адже на відміну від орфографічних словників і словників наголосів, він подає повні парадигми реєстрових слів. Словник стане у пригоді при створенні нових словників (зокрема орфографічних та орфоепічних) для визначення точнішої обов'язкової інформації про форми слів, що викликають труднощі творення, правопису й наголошування. За кодами Словника визначено парадигматичні словозмінні класи слів, до яких інформацію подано однаково на відміну від орфографічних словників. Пор., наприклад, подання в академічних орфографічних словниках однотипних за формотворенням слів: *новосілля, -я, р. мн. -іль — поділля, -я* (низовина); *подвір'я, -я, р. мн. -їв — повір'я, -я; маляр, -а, мн. -и, -ів — ювіляр, -а; дуенья, -ї, ор. -єю, р. мн. -ній, піранья, -ї, ор. -єю*, або неповне подання однотипної інформації про змінювання у слів-омографів: *виходити, -джу, -диш; нак. -бдь; виходити, -джу, -диш* [32; 43]. Завдяки зворотному порядку розташування в Словнику, слова з однаковими типами парадигм легко визначати за кінцевими буквосполученнями.

«Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» є узагальненням відомостей про сучасну словозміну. Він містить не тільки загальновідомі форми слів, а й форми, визнані, але не кодифіковані в граматиці мови (залишки форм двоїни, особливий статус форм місцевого відмінка з прийменником **по**). У Словнику уточнено й змодельовано у формі кодів за допомогою позначок окремих словозмінних характеристик відмінності типів парадигм у межах традиційних відмін іменних класів. Уважаємо, що певні зміни потрібні і в усталених до сьогодні граматичних описах, зокрема, для уточнення навчальних програм з української мови, адже шкільні та вишівські програми й методики вивчення української мови виходять з опису словозміни в академічній граматиці 1969 р. і не враховують часом її розмаїття та переваги в реальній сучасній мовній практиці.

Значно збільшилася кількість дієслівних словозмінних класів у Словнику порівняно з їхньою кількістю в [39] та [6] за рахунок використання таких характеристик словозмінної парадигми, як флексійний набір, схема наголошування та зміни в основі, а не тільки співвідношення між основою інфінітива й основою теперішнього часу (докладніше див. статтю Ю. В. Романюк [36]). На думку укладачів, Словник надає великий фактичний матеріал для нових теоретичних узагальнень про підсистему дієвідмінювання.

Цікавою теоретичною проблемою є й порівняння окремих характеристик типів парадигм іменників різних родів, особливо схем наголошування та змін в основі, а також кількості різних флексійних наборів, що свідчить про усталеність або незакінчене формування словозмінних підсистем, зокрема іменників II відміни порівняно з іменниками I відміни на сучасному етапі розвитку української мови. Окремо можна

визначати як в іменних, так і в дієслівних типах парадигм регулярності ускладнення найпростіших типів словозміни — за рахунок схем наголошування і змін в основах, здійснити їх порівняльний аналіз для визначення додаткових характеристик протиставлення імен та дієслів.

Новою інформацією для сучасних граматик може бути обчислення алгоритмічної складності формотворення української мови, тобто визначення кількості правил, за якими породжують типову парадигму або, навпаки, за якими сукупність форм слова «збирають» в лему, або у вихідну його форму [24].

Спеціальне дослідження за матеріалами Словника може становити перевірка й упорядкування варіативних форм слів. Для цього треба проаналізувати певний обсяг сучасних текстів різних функціональних стилів або жанрів з метою визначення доцільності збереження певних варіантів словоформ, і в нових словниках і граматиках подавати парадигми словозміни в обсязі, уточненому за реальним станом функціонування української літературної мови. Для цього вкрай потрібні показові корпуси текстів різних функціональних стилів сучасної української мови. На жаль, в україністиці відсутній національний корпус української мови. У загальному доступі є дослідницький корпус сучасної української мови обсягом у 13 млн. словоформ, який створює під керівництвом Н.П. Дарчук лабораторія комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (режим доступу www.mova.info).

Дотичним до цього є дослідження складу унікальних типів парадигм, продуктивних і непродуктивних типів словозміни, результати таких досліджень слід також відобразити в нових українських теоретичних і практичних граматиках.

Отже, в системі словозміни української мови є багато проблем, що потребують свого розв'язання на нових теоретичних і методико-процедурних засадах (про можливості використання відомостей граматичного словника в теоретичних мовознавчих дослідженнях див. також міркування російської дослідниці О. В. Кукушкіної [25]).

Матеріали Словника зручно використовувати у процесі викладання й вивчення української мови як рідної і як іноземної завдяки докладнішому і розширенішому, ніж у сучасних граматиках і довідниках, представленню типів формотворення та окремих характеристик парадигм. Тим більше, що є інформація про частоту різних типів (Додаток 3 у Словнику), що дає можливість визначити послідовність викладання словозмінної парадигматики: від регулярних типів словозміни в початкових елементарних курсах до її унікальних типів у поглиблених курсах.

Спеціалісти з комп'ютерної лінгвістики мають можливість формувати словники омонімів словоформ, розробляти лематизатори й словники лексем, уточнювати граматичну інформацію про словоформи (зокрема про форми обмеженого числа, які зазвичай не виділяли як самостійні складники словозмінних парадигм) з метою використання

в системах автоматичного морфологічного, синтаксичного та семантичного аналізу тексту. Останні стають все важливішими в новій лінгвістичній галузі — корпусній лінгвістиці — для граматичного розмічування текстів. За схемами наголошування є можливість у текстових словоформах автоматично ставити наголоси, що дасть змогу вибирати навчальні тексти для читання.

Особливою проблемою є визначення типу парадигми нових слів. Для цього можна використати буквену структуру словоформ нових слів (зокрема кінцевих буквосполук), порівнюючи їх з реєстровими словами Словника, як це вже зроблено, наприклад, у Національному корпусі російської мови [29].

«Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» започатковує укладання словників нового типу, що відтворюють стан словозміни в певний період розвитку української мови. У ньому уніфіковано подання слів з однаковою словозмінною парадигмою завдяки прийнятій моделі парадигми на основі трьох характеристик — флексійного набору, схеми наголошування та змін в основі слів. За останні роки українська мова демонструє тенденції прискореної динаміки змін на різних рівнях, що в майбутньому може вплинути і на стан словозміни. Наприклад, спостерігаємо збільшення кількості іменників чоловічого роду, які в місцевому відмінку однини мають чергування приголосних **г/к/х** — **з/ц/с**: *На Житомирщині рецидивіст тримав у **страсі** п'ять районів; Тут, на цій сторінці, імена сільських постачальників, а цифри після їхніх прізвищ указують на сторінки в **гросбусі**, де ведуться їхні рахунки; Український боксер Віталій Кличко зустрінеться на **ринзі** із британцем Девідом Хеем; У пасажирському **потязі** «Чернівці-Київ» стався потужний вибух; Спідвей по-нашому — Тоні Рікардсон знову на **треці!**; Вбивство на Ужгородщині: лікарка в **шоці** від побаченого; Азаров оголосив війну своїм клонам у **Фейсбуці** і **Твіттері** (всі приклади з ресурсів Укрнету 2012 року). Про тенденцію вживати форми множини від слів, віднесених до *singularia tantum*, ішлося вище. В одному з останніх перекладів з англійської [26: 105] натрапляємо на форму род. мн. *мет* від слова *мета*, яку дотепер замінювали на форму слова *ціль* — *целей*. Якщо такі тенденції усталюватимуться, майбутнім мовознавцям буде необхідно врахувати ці зміни в нових виданнях граматик і граматичних словників, точкою відліку для яких стане перший в україністиці «Граматичний словник української мови. Словозміна»-2011.*

1. Алексієнко Л.А., Козленко І.В. Граматичний словник українських дієслів. — К., 1998. — 443 с. — Т. 1 (А-О).
2. Ахманова О.С. Число // Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966. — С. 516.
3. Бибик С.П., Сюта Г.М. Словник іншомовних слів — тлумачення, словотворення та слововживання. — Х., 2006. — 623 с.
4. Вихованець І.Р. Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. — 1994. — № 1. — С. 25–30.

5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. — К., 1982. — 208 с.
6. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — 398 с.
7. Городенська К. Граматичний словник української мови: сполучник. — К.; Херсон, 2007. — 339 с.
8. Городенська К.Г. Словник української словозміни / Вісник НАН України. — 2012. — № 4. — С.63-67.
9. Граматычны слоўнік дзеяслова / навук. рэд. А.І. Падлужны, В.П.Русак. — Мінск, 2007. — 1252 с.
10. Граматычны слоўнік назоўніка / навук. рэд. А.Я. Міхневіч, В.П. Русак. Мінск, 2008. — 1379 с.
11. Граматычны слоўнік прыметніка, займенніка, лічэбніка, прыслоўя / навук. рэд. В.П. Русак. — Мінск, 2009. — 1176 с.
12. Занітко А.П., Данилюк І.Г., Ситар Г.В., Щукіна І.А. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова. — Донецьк, 2007. — 416 с.
13. Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. — М., 1977. — 880 с.
14. Інтегрована лексикографічна система «Словники України». — К.: 2001 — 2008 (Сайт «Словники України on-line», [Електронний ресурс] — Режим доступу www.ulif.org.ua)
15. Історична граматика української мови. Частина II. Морфологія. — К., 1957. — 223 с.
16. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови. — К., 2002. — 912 с.
17. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. — К., 1998. — 434 с.
18. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. — К., 2005. — 264 с.
19. Комп'ютерна програма РУТА. — К.: 1997
20. Комп'ютерна програма ПЛАЙ. — К.: 2001
21. Критська В., Пуздирева Т. Словоформи обмеженого числа (limited number) у парадигмі іменника (матеріали до комп'ютерної граматики української мови) // Українська мова. — 2004. — № 4. — С.17-21.
22. Критська В.І. Опис системи словозмінних парадигм (підходи і реалізація) // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. — К., 2009. — С.153-161.
23. Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / Відп. ред. Н.Ф.Клименко. — К., 2011. — 760 с.
24. Критська В. Алгоритмічна складність формотворення в українській мові (постановка задачі) // Комп'ютерна лінгвістика: сучасне і майбутнє: Матер. Міжнар. наук.-практ. конференції. — К., 2012. — С.34-36.
25. Кукушкіна О.В. Словарная база данных «Грамматический словарь русского языка А.А.Зализняка» и некоторые результаты ее исследования // «Алманах «GOVOR». — 1997. [Електронний ресурс] www.philol.msu.ru/
26. Лендау С.І. Словники: мистецтво та ремесло лексикографії. — К., 2012. — 480 с.
27. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. — К., 1974. — 184 с.
28. Морфемна структура слова. — К., 1979. — 334 с.
29. Національний корпус російської мови // [Електронний ресурс] — Режим доступу / guscoproga.ru/
30. Обернений частотний словник сучасної української художньої прози. — К., 1998. — 958 с.
31. Орфографічний словник української мови / Укл. С.І.Головащук, М.М.Пешак, В.М.Русанівський, О.О.Тараненко. — К., 1994. — 864 с.
32. Орфографічний словник української мови. — К., 1975. — 856 с.
33. Орфоепічний словник української мови: у 2-х т. — К., 2001-2003.
34. Полога Л.М. Словник українських морфем — Л., 2001. — 448 с. — 2-е вид.

35. Пономарів О. Вперше в українському мовознавстві. — Освіта. — 1-8 лютого 2012. — № 5. — С.5.
36. Романюк Ю. Типологія української дієслівної парадигми: регулярність і унікальність // Українська мова. — 2012. — №4. — С. 41–54.
37. Сологуб Н.М. Варіантні флексії місцевого відмінка однини іменників II відміни // Морфологічна будова сучасної української мови. — К., 1975. — С.83-95.
38. Структурна граматики сучасної української літературної мови. Проспект. — К., 1972. — 99 с.
39. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1969. — 583 с.
40. Тараненко О.О. Словозміна української мови. — Nyíregyháza, 2003. — 199 с.
41. Українська мова: Енциклопедія. — К., 2007. — 854 с. — 3-є вид., зі змінами і доповненнями.
42. Український правопис. — К., 1993. — 240 с. — 4-е вид., виправл. і доп.
43. Український орфографічний словник. — К., 2009. — 1011 с. — Вид. 9.
44. Федурко М. Lexicographis secundus post herculem labor / Українська мова. — 2012. — № 1. — С.131–135.
45. Частотний словник сучасної української художньої прози: У 2-х т. — К., 1981.
46. Яценко І.Т. Морфемний аналіз: Словник-довідник. — К., 1980-1981. — Т. 1–2.
47. Słownik gramatyczny języka polskiego. — Warszawa, 2012. — CD + 182 s. — Wyd. II.

Стаття надійшла 22.11.2012

Valentyna Krytska

Kyiv

«GRAMMATICAL DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE. INFLECTION» IN THE THEORY AND PRACTICE OF MODERN LINGUISTICS

Possible ways of using materials of «Grammatical Dictionary of the Ukrainian Literary language. Inflection» in solving of contemporary theoretical and applied problems of Ukrainian Linguistics are proposed in this article.

Key words: inflection, inflectional paradigm model, word form inflections, stress pattern, sound-changes in stem, inflectional paradigms system.

Мовна мозаїка

ВАЛЬПУРГІЄВА ЧИ ВАЛЬПУРГІЙНА НІЧ?

У відомому фразеологізмі **вальпургієва ніч** (бучний нічний бенкет, розкішне, нестримне гульбище) форма присвійного прикметника *вальпургієва* вказує на те, що її утворено від чоловічого імені **Вальпургій** за допомогою суфікса **-ів**, пор. аналогічні: *Вергілій* — *Вергілієва поема*, *Горацій* — *Горацієва ода*. Насправді ж героїню легенди звали *Вальпургія*. Від цього жіночого імені в українській мові присвійний прикметник потрібно утворювати за допомогою суфікса **-їн**, тобто він повинен мати форму **вальпургійна**. Л. Костенко вжила в цьому фразеологізмі простішу для вимови форму прикметника — *вальпуржина*, яка словотвірно пов'язана з іменем *Вальпурга*.

Отже, зважаючи на вихідне ім'я **Вальпургія**, правильним є фразеологізм **вальпургійна ніч**.

Галина Голосовська

УДК 81'282.2 + 82... Я 1/7.08

Іван Матвіяс

м. Київ

ДІАЛЕКТИЗМИ В МОВІ ТВОРІВ МИХАЙЛА ЯЦКОВА

У статті розглядаються фонетичні, словотвірні, словозмінні, синтаксичні, лексичні й фразеологічні діалектизми в мові творів М. Яцкова.

Ключові слова: *звук і звукосполучення, діалектне утворення, форма слова, конструкція, лексичний регіоналізм.*

Талановитий письменник-прозаїк кінця ХІХ і першої половини ХХ ст. Михайло Яцків (1873–1961) зробив помітний внесок у розвиток української літератури й літературної мови. Його твори високо цінили І. Франко, Леся Українка, В. Стефаник. Він народився в с. Лесівці біля Станіслава (тепер Івано-Франківськ). Учився в початковій школі в містечку Лисці та у Станіславі, з 1886 р. у Станіславській гімназії, де належав до таємного гуртка, за участь у якому 1890 р. був звільнений з гімназії. Через два роки вступив до гімназії в м. Бережанах на Тернопільщині. І тут він був членом таємного гуртка, очолював його, за що 1896 р. його виключили з останнього класу гімназії. Був актором мандрівного театру, певний час провів у монастирі. У 1891 р. М. Яцків прибув до Львова, став службовцем у страхово-кредитному товаристві «Дністер». У 1914 р. йому як солдаті австрійської армії довелося йти на фронт, але скоро він здався в російський полон і повернувся додому. У 1920 р. М. Яцків поновив роботу у Львівському «Дністрі», був редактором газети «Рідний край». У 1939 р. він став членом Спілки письменників. У цей час він працював у Львівському обласному відділі народної освіти, а з 1940 р. був бібліотекарем у Львівському філіалі Академії наук.

© І.Г. МАТВІЯС, 2013

Як видно з наведених біографічних даних, для письменника рідним був наддністрянський говір південно-західного наріччя, який ліг в основу західноукраїнського варіанта літературної мови.

До літературної спадщини М. Яцкова належать оповідання «У наймах», «Собака», «Недоумна», «Що ж робити», «Душі кланяються», «Під обухом», «В казармі», «Христос у гарнізоні», «Шкапа», «Смерека», «Бузьок», «З монастиря», «Повернення», «Серп», «Красуня», «Благословення», «Дитяча забавка», «Лісовий дзвін», «Бувальщина», «Боротьба з головою», «Посол Петришин», «Ой не ходи, Грицю», «Дитяча грудь у скрипці», «За горою», «Горобці», «Тихий світ», «Мрія вірла», «Журавлі», «Молоде вино грониться», «Мандрівник», «Олень проклинає», «Митець», «Гермес Праксітеля», «Поворотний акорд», «Furia addormentata», «Остання зміна Івана Завади», «Убийте мене!», «На світанку», «Утеча за кордон», «Червоне яблучко», «Роздуде полум'я», «До нової школи», «По маму!», «Афродіта з Кнідос» та інші; повісті «В лабетах» («Танець тіней»), «Огні горять», «Горлиця», спогади «Мої зустрічі з Каменярем», «Спогад про Василя Стефаніка».

Загалом М. Яцків — письменник-реаліст. Певний час він зазнавав впливу модернізму, але ніколи повністю в полон його не попадав. Критикуючи модерністів із «Молодої музи», І. Франко позитивно оцінив тільки твір М. Яцкова [1: 381].

І. Франко мав великий вплив на М. Яцкова. Про особисті стосунки з Каменярем М. Яцків написав у своїх спогадах [2: 429–436].

Мова творів М. Яцкова відображає вже наслідок злиття західноукраїнського варіанта літературної мови зі східноукраїнським. Письменник намагався уникати діалектизмів, проте в мові його творів, зокрема в мові персонажів, вони наявні. У галузі фонетики до них належать: сполучення [er] на місці давнього **рѣ** (*керничка*, *кертovina* ‘кротовина’); голосний [e] замість [a] після м’яких приголосних (*здоровлѣм*, *щастѣм*), [e] замість [o] (*вечером*); голосний [o] замість [i] (*войсько*, *підойматися*), замість [и] (*дрожати*); голосний [i] замість [o] (*вірла*, *слізливий*, *післати*), замість [e] (*застрілити*), замість [y] (*ціпко*); [a] замість [i] (*антерес*, *цалком*), [y] замість [и] (*мундур*); приставний [i] (*іграти*); відсутність протетичних приголосних перед голосними [o], [y] (*огонь*, *остро*, *ухо*); уживання приголосних: [в] замість [л] (*горівка*), [х] замість [к] (*дохтор*), [с] замість [з] (*претенсія*).

Ширше в мові творів М. Яцкова представлені словотвірні регіоналізми. До них належать утворення: *афішер* ‘розповсюджувач афіш’, *видокруг* ‘виднокруг’, *загріток* ‘зігрівання’, *зарібник* ‘заробітчанин’, *камізол* ‘камзол’, *музик* ‘музикант’, *пусташок* ‘пусте місце’, *пустяк* ‘пустун’, *сморчок* ‘зморшок’ (гриб), *тиятер*, *триятер* ‘театр’, *фальшивник* ‘фальшувач’, *хамудяк* ‘хам’, *хихот* ‘хихотання’, *цимбалістий* ‘цимбаліст’, *чар* ‘чарівність’, *шандар* ‘жандарм’, *шкандаль* ‘скандал’, *береговина* ‘прибережжя’, *господарка* ‘господарювання’, *гусільниця* ‘гусениця’, *жура* ‘журба’, *кінниця* ‘кіннота’, *кляса* ‘клас’, *обморока* ‘обморок’, *паха* ‘пахва’, *розходидорога* ‘роздоріжжя’, *струя* ‘струмінь’, *телігенція* ‘інтелігенція’, *трутка* ‘отрута’, *ялиця* ‘ялина’, *бридь* ‘бридота’, *повідь* ‘повінь’, *п'юро*

‘перо’, *обачіння* ‘вибачення’, *цвинтарище* ‘цвинтар’, *водороці* ‘водохреще’, *родимці* ‘рідня’, *вибачний* ‘вибачливий’, *даровитий* ‘даровий’, *злосний* ‘злосливий’, *тамошній* ‘тамтешній’, *тернявий* ‘терновий’, *урядничий*, *урядницький* ‘урядовий’, *честивий* ‘чесний’, *чупринатий* ‘чупринистий’, *шаблюкуватий* ‘подібний до шаблі’, *бічи* ‘бігти’, *ляти* ‘лити’, *нужденіти* ‘терпіти нужду’, *ревкати* ‘ревіти’, *щіткувати* ‘чистити щіткою’, *документно* ‘документально’, *подалік* ‘подалі’, ‘здалеку’.

У мові творів М. Яцкова наявні словозмінні діалектизми: скорочена форма кличн. відм. іменника (*хло* ‘хлопче’); форма кличн. відм. одн. іменників I відміни м’якої групи на **-о** (*бестійо*); форма орудн. відм. одн. іменних частин мови на **-ов** (*зо мнов*); форма род. відм. мн. іменників I відміни на **-ів** (*музиків, шаблів*); скорочені форми займенників (*ї* ‘її’, *го* ‘його’, *свої* ‘свої’); редульовані форми вказівного займенника *тотой, тота, тоте*; вказівний займенник *тамтой* ‘той другий’; числівникові форми *оден, штири*; дієслівні форми *дивіть* ‘дивіться’, *падуть* ‘падають’, *сиплються* ‘сипляться’; форми дієслів минулого часу з залишками колишнього перфекта (*єм торгував, кілько-с дав, аби-сте не забули*); форми дієслів майбутнього часу типу *буду мав, буду хотів*.

До діалектизмів у галузі синтаксису в мові творів М. Яцкова можна зарахувати: конструкції з підметом у формі родового відмінка (*Кількох* *стануло на сторожі*; *Чи є, може, такі, що зовсім не просили?* — *Є кількох*); конструкції з додатком у формі називного відмінка замість знахідного (*мала свої діти, влазити між рекрути*); конструкції з прийменниками **о, за** замість **про** (*думай о Бозі, молитва о мєсть, подбати за нові чоботи*); конструкція *кланяюся до тата* ‘кланяюся татові’; конструкція *півтора сотні* замість *півтори сотні*; препозитивне вживання частки у зворотних дієсловах (*ся чіпає*).

Найбільше в мові письменника лексичних регіоналізмів. Серед них поряд з діалектизмами трапляються й канцеляризми, військові терміни: *ади* ‘глянь’, *дивись*, *адіть* ‘гляньте’, *дивіться*, *англез* ‘чорний парадний одяг’, *бадіка* ‘старий чоловік’, *дядько*, *банно* ‘тужливо’, *банувати* ‘тужити’, *бараболя* ‘картопля’, *барашкувати* ‘дряпати’, *батяр* ‘зірвіголова’, *бахур* ‘дітлах’, *бзик* ‘дзижчання’, *борше* ‘скоріше’, *бочілка* ‘діжка’, *бузьок* ‘лелека’, *бульба* ‘картопля’, *вар’ят* ‘божевільний’, *веретюха* ‘злиденна одежа’, *видець* ‘глядач’, *відай* ‘мабуть’, *відпуст* ‘проща’, ‘богомілья’, *воздух* ‘повітря’, *гаморити* ‘галасувати’, *гейби* ‘наче’, ‘немов’, *гешефтяр* ‘спекулянт’, *грань* ‘жар’, *гриміт* ‘стукіт’, *гутір* ‘мова’, *гуторити* ‘розмовляти’, *газда* ‘господар’, *газдиня* ‘господиня’, *газдувати* ‘господарювати’, *гвер* ‘гвинтівка’, *деко* ‘одіяло’, *дзьобоніти* ‘говорити’, ‘щебетати’, *дик* ‘дикий кабан’, *дихавиця* ‘хвороба легенів’, *драб* ‘голодранець’, *завертоока* ‘моргуха’, *заглада* ‘знищення’, *загортка* ‘верхня жіноча одежа’, *залічки* ‘заріст’, *заки* ‘поки’, *заснидіти* ‘змарніти’, *застановити* ‘припинити’, *затоки* ‘спотикаючись’, *звідун* ‘донощик’, *зеленуга* ‘зелень’, *згінник* ‘торговець худобою’, *зирк* ‘погляд’, *змисли* ‘відчуття’, *зробок* ‘виснажена роботою людина’, *інтабуляція* ‘опис майна’, *інтерес* ‘справа’, ‘діло’, *їй* — вигук ‘ой’, *їмость* ‘попадя’, *їмити* ‘взяти’, *їмитися* ‘взятися’, ‘зловитися’, *казня* ‘в’язнична камера’, *камаша* ‘верхня тепла панчоха’, *канон*

‘гармата’, *каня* ‘шуліка’, *киптар* ‘кожушок без рукавів’, *камаччя* ‘ломаччя’, ‘хмиз’, *капарний* ‘нікчемний’, *коби* ‘коли б’, *когут* ‘півень’, *комісний* ‘казенний’, *коріцматися* ‘дергтися’, ‘дряпатися’, *кресаня* ‘капелюх’, *ладня* ‘система’, *лаз* ‘лука’, ‘лісок’, ‘гай’, *лоскати* ‘шуміти’, ‘тріщати’, *мари* ‘привиди’, *метавка* ‘рогатка’, *мой* — вигук при звертанні до людей, *най* ‘нехай’, *нанашко* ‘хрещений батько’, ‘дядько’, *напоминати* ‘нагадувати’, *нашмітувати* ‘настроювати’, *некаянник* ‘грішник’, *нетля* ‘нічний мотиль’, *нищета* ‘велика бідність’, *нора* ‘джерело’, *нужденіти* ‘слабшати’, *нумератка* ‘лічильниця’, *обгорода* ‘огорожа навколо чого-небудь’, *обшар* ‘двір’, ‘маєток’, *офіцина* ‘флігель’, *ошук* ‘обман’, *падоньку* ‘доленько’ (вигук), *пантрувати* ‘доглядати’, *передбесідник* ‘попередній мовець’, *півка* ‘фартушок’, *підвіяний* ‘заморочений’, *пласток* ‘клаптик’, *поконеці* ‘край поля, який не засівається’, *помелик* ‘сніпок’, *попал* ‘відблиск’, *предсідник* ‘голова’, ‘керівник’, *преці* ‘адже’, *прецляр* ‘бублейник’, *прищупнути* ‘захопити’, *прічі* ‘нари’, *прятати* ‘прибирати в хаті’, *п’ятняти* ‘плямувати’, ‘ганьбити’, *ревідент* ‘контролер’, *ровер* ‘велосипед’, *рокувати* ‘шикуватися’, *рондель* ‘велика посудина’, ‘казан’, *сардак* ‘коротка одежа’, *саржа* ‘чин’, *сілянка* ‘разок намиста’, *склеп* ‘крамниця’, *склепар* ‘дрібний торговець’, *скоботати* ‘лоскотати’, *скорух* ‘горобина’, *сорокато* ‘строкато’, *стрепіхатий* ‘настовбурчений’, *стрий*, *стрик* ‘брат батька’, *суятити* ‘ворушити’, ‘побиватися’, ‘клопотатися’, *суятливий* ‘рухливий’, *тамбор* ‘барабанщик’, *торністра* ‘рюкзак’, *туск* ‘туга’, ‘смуток’, *файний* ‘гарний’, *фіра* ‘віз’, *флоберт* ‘малокаліберна рушниця’, *фотель* ‘крісло’, *фризієр*, *фризієрка* ‘перукар’, ‘перукарка’, *фризура* ‘зачіска’, *хосен* ‘користь’, *хрунь* ‘свиня’, ‘зрадник’, *ци* ‘чи’, *цизорик* ‘кишеньковий ніжик’, *цвікер* ‘пенсне’, *чако* ‘армійський головний убір’, *чей* ‘адже’, *чень* ‘може’, *четина* ‘глиця’, ‘хвоя’, *чиркотіти* ‘щебетати’, *чічка* ‘квітка’, *шалька* ‘котелок’, *шибати* ‘кидати’, ‘метати’, *шіпка* ‘повітка’, *шлафрок* ‘халат’, *ядерно* ‘виразно’, *ярич* ‘їжак’.

У мові творів письменника відзначено фразеологізми: *женити Пиліпа* ‘дармувати’, *запускати журавля* ‘підглядати чужі карти’, *най шляг трафить* ‘нехай грім поб’є’, *псові на чоботи* ‘ні до чого’, *фертик лагодити* ‘приготовляти’.

М. Яцків, пропрацювавши чимало десятиліть, у мові своїх творів відобразив складний процес нормування української літературної мови. Останні його твори щодо мови сприймаються як сучасні.

1. Франко Іван. Твори у двадцяти томах. — К., 1953. — Т. 16. — 468 с.

2. Яцків Михайло. Вибрані твори. — К., 1973. — 454 с.

Стаття надійшла 18.12.2012

Ivan Matviyas

Київ

THE DIALECTICISMS IN THE LANGUAGE OF WORKS BY MYCHAYLO JATSKIV

The article focuses on the phonetical, morphological, syntactical, lexical and phraseological dialecticisms in the language of works by M. Jatskiv.

Key words: sound and connection of sounds, dialectal creation, form of word, construction, regional word.

УДК 811.161.2'367«312»

Олена Лаврінець

м. Київ

ПАСИВНІ КОНСТРУКЦІЇ З ПРЕДИКАТИВНИМИ ФОРМАМИ НА *-НО*, *-ТО* ТА ПРЕДИКАТИВНИМИ ПАСИВНИМИ ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ НА *-НИЙ*, *-ТИЙ* У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ МОВІ

*У статті порушено дискусійні питання щодо визначення змістової та структурної синонімії / несинонімії і можливої / неможливої взаємозамінності речень із предикативними формами на *-но*, *-то* та з предикативними пасивними дієприкметниками на *-ний*, *-тий*, уживання яких у наукових текстах останніх десятиліть значною мірою залежить від власних уподобань науковців. У дослідженні схарактеризовано погляди вчених на особливості функціонування зазначених категорій у структурі української мови з початку періоду їх наукового вивчення (кін. XIX — поч. XX ст.) до сьогодення.*

Ключові слова: синтаксична синонімія, предикативні форми на *-но*, *-то*, предикативні пасивні дієприкметники на *-ний*, *-тий*, пасивна конструкція, активна конструкція, структурна схема, орудний суб'єкта дії, дієслівна зв'язка.

Питання синонімічності / несинонімічності і відповідно можливої / неможливої взаємозамінності речень із предикативними формами на *-но*, *-то* та речень із предикативними пасивними дієприкметниками на *-ний*, *-тий* в історії розвитку граматичної думки дотепер було і досі залишається дискусійним. Диференціацію між зазначеними категоріями починає відбивати літературна мова з кінця XVII ст., коли афікс *-о* — показник предикативних форм, що розвинулися з пасивних дієприкметників середнього роду, — став окремою категорійною морфемою [36: 145]. Мовознавці 20–30-х рр. XX ст. (О. Матвієнко [25: 67], О. Курило [22: 53–54], О. Синявський [38: 111], М. Гладкий [3: 52–53], М. Сулима [44: 77–78], П. Горещь-

© О.Я. ЛАВРІНЕЦЬ, 2013

кий, І. Шаля [4: 238]) переважно вбачали між зазначеними пасивними конструкціями змістову різницю. Зокрема, як зауважує О. Курило, у реченнях із предикативними пасивними дієприкметниками основний акцент зосереджено на суб'єкті-підметі і дію подано в транспозиційному атрибутивному плані, а в реченнях із предикативними формами на **-но, -то** на перший план висунуто дію, співвідносно з поняттям «хтось зробив». Якщо дію не можна співвіднести з поняттям «хтось зробив», замість конструкції з предикативними формами на **-но, -то** слід уживати речення з предикативними пасивними дієприкметниками [22: 54]. Пор.: *При Нарком'юсті **утворено** (=утворили) Центральну комісію в справі українізації; Тему дисертації **затверджено** (=затвердили) на засіданні Наукової ради...; Подане речення **ускладнене** поєднанням кількох граматичних засобів; Законодавство радянського періоду **насичене** скороченнями: нацкультбудівництво, радгосп, соцкультзрост мас¹.* Розмежовувати зазначені конструкції на практиці українські граматики початку ХХ ст. пропонували поставленим питанням: *коли це зробили (зроблено)?* до речень із предикативними формами на **-но, -то**; *який є (був, буде) підмет?* до речень із предикативними пасивними дієприкметниками [4: 238].

Речення з предикативними формами на **-но, -то**, на думку О. Матвієнка, передають дію конкретніше, ніж речення з предикативними пасивними дієприкметниками, і тому заміна одних речень іншими без зміни їхньої семантики неможлива, а їхня паралельність абсолютно не означає тотожності [25: 63–64]. На цій підставі слід уживати конструкції на зразок *Крамниця зачинена; Серце моє розколоне* (замість *Крамницю зачинено; Серце моє розколоне*), тому що в них виражено стали ознаку як наслідок дії. Аналогічно й конструкції *Його звільнено* (=звільнили) з *посади; Цього року буде відкрито* (=відкриють) *підготовчі курси* (замість *Він був звільнений з посади; Цього року будуть відкриті підготовчі курси*), оскільки в них основну увагу зосереджено на дії, співвідносно із діячем «хтось» без його зазначення, тобто «чинність бере гору над чинною дієвою особою» [22: 32]. Невиправдане стилістичними нормами вживання підметових речень із пасивними дієприкметниками замість «легших і вигідніших» речень із предикативними формами на **-но, -то** в українській мові (зокрема й науковому стилі) О. Синявський пояснює впливом російської мови, книжним стилям якої не властиві безпідметові речення з предикативними формами на **-но, -то** [38: 111]. Пор.: рос. *Проблеме функционирования собственных наименований в составе фразеологизмов **посвящены** диссертационные работы...* — укр. *Проблемі функціонування власних назв у складі фразеологізмів **присвячені** дисертаційні роботи...* замість нормативного *Проблемі функціонування власних назв у складі фразеологізмів **присвячено** (=присвятили) дисертаційні роботи...*

¹ Приклади, подані безпосередньо після покликань на наукові джерела тут і далі, дібрала автор статті із сучасних українських текстів наукового стилю.

У сучасному українському мовознавстві вчені дотримуються такої самої думки і зазначають, що речення з предикативними формами на **-но**, **-то** виразно відтворюють здійснювану суб'єктом дію, хоча і не в її процесі, а в її результаті, а тому сприяють лаконічності та легкомовності викладу. Відповідно речення з предикативними пасивними дієприкметниками виражають стан, якість поза їхньою залежністю від дії, а це означає, що сфери функціонування зазначених зіставлених конструкцій слід послідовно розмежовувати [23: 66; 32: 54–55; 17: 39–40; 33: 118–120; 20: 26]. Саме тому у випадках, коли констатують постійну закономірність перебігу дії, стану, вживання речень із предикативними формами на **-но**, **-то** стає неможливим [23: 66; 19: 96]. Пор.: неправильно *Вживання цього слова виправдано контекстом; Усно-книжне мовлення позначено чітким формулюванням висловлюваних думок* — правильно *Вживання цього слова виправдане контекстом; Усно-книжне мовлення позначене чітким формулюванням висловлюваних думок*. Відповідно для акцентування на завершенні дії та її результаті не виправданими будуть конструкції з предикативними пасивними дієприкметниками. Пор.: неправильно *На підставі проведеного дослідження зроблені такі висновки...; У структурі морфологічних термінів, вироблених із питомо українських коренів на початку ХХ ст., виявлені дві групи терміноодиниць* — правильно *На підставі проведеного дослідження зроблено (=зробили) такі висновки...; У структурі морфологічних термінів, вироблених із питомо українських коренів на початку ХХ ст., виявлено (=виявили) дві групи терміноодиниць*.

В українській літературній мові співіснують як правомірні та нормативно виправдані пасивні конструкції з предикативними формами на **-но**, **-то** і з предикативними пасивними дієприкметниками, що є одним із проявів синтаксичної синонімії в українській мові, однак надживати однією із них, на думку вчених, не бажано [22: 54; 25: 66, 72; 32: 55]. Абсолютне переважання в сучасних українських наукових текстах речень із предикативними пасивними дієприкметниками, яке спостерігаємо впродовж останніх десятиліть, деякі лінгвісти визначають як один із проявів впливу іменного характеру російського наукового синтаксису, що є свідченням нівелювання національної синтаксичної структури української наукової мови, її самотності. Напр.: *методика може бути розроблена, аналіз може бути проведений* — рос. *методика может быть разработана, анализ может быть проведен* [30: 254; 7: 13; 15: 39; 20: 26].

Щоб зберегти самотній характер синтаксичної структури мови, Н. Непийвода пропонує замінювати речення з предикативними пасивними дієприкметниками власне українськими відповідниками, зокрема односкладними неозначено-особовими реченнями та безособовими реченнями з предикативними формами на **-но**, **-то** (якщо предикативний пасивний дієприкметник ужито без зв'язкових та модальних компонентів) чи двоскладними активними конструкціями та безособови-

ми реченнями (якщо предикативний пасивний дієприкметник ужито із зв'язковими та модальними компонентами) [30: 254]. Пор.: *Матеріал використаний...* — *Матеріал використали...* й *Матеріал використано...*; *Матеріал може бути використаний...* — *Матеріал він може використати...* й *Матеріал можна буде використати...* Пасивні дієприкметники на -ний, -тий, як вважають дослідники, слід уживати у функції означення, переважно поширеного, або у функції іменної частини складеного присудка за наявності чи можливості дієслівної зв'язки **бути** у формі майбутнього (**буде**) або минулого (**було**) часу [22: 53; 4: 240; 16: 4; 15: 39]. Напр.: *Названі методи допомагають виявити специфіку художнього світу; У лінгвістичній науці найбільш переконливим вважають визначення мовленнєвого жанру, запропоноване М.М. Бахтіним; Специфіка виникнення конотативних співзначень цих онімів зумовлена їх категоріальними властивостями; Перші російсько-українські словники юридичної термінології та ділової мови мали прикладний характер і були зорієнтовані на юристів-практиків.*

Існує й протилежна думка щодо значеннєвої близькості безособових речень із предикативними формами на -но, -то та двоскладних речень із предикативними пасивними дієприкметниками і їхньої взаємозамінності без помітної зміни змістового навантаження [41: 87]: *Автором запропоновані (і запропоновано) оригінальні підходи до розв'язання прямої та оберненої задач; Обставини, що мають значення для справи, встановлені (і встановлено) експертом під час проведення дослідження матеріалів справи із застосуванням спеціальних знань.* За нашим спостереженням, у сучасних наукових текстах досить помітне нерозрізнення семантики зазначених типів речень. Вибір лише якоїсь однієї конструкції занадто умовний і значною мірою залежить від власних уподобань науковця. Водночас нерідко спостерігаємо вживання обох конструкцій як взаємозамінних у певному контексті. Напр.: *Переважна більшість термінів утворені на українській народнорозмовній основі — Деякі терміни утворено шляхом калькування церковнослов'янських термінів або надання їм українського звучання; Однак багато питань, які охоплює ця проблема, досліджені недостатньо повно — Проблему романтичних джерел української драматургії на сьогодні досліджено недостатньо; До аналізу залучені також фразеологічні та пареміологічні одиниці з компонентом-ад'єктом — До аналізу також залучено граматики XIX ст., у яких започатковано вироблення термінів на питомій українській основі.*

Н. Непийвода вважає, що речення з пасивними дієприкметниками в науковому мовленні з формального боку не виходять за межі синтаксичної норми, але дієслівні конструкції для української мови природніші [30: 254]. Тому кількісну перевагу в науковому мовленні конструкцій із предикативними формами на -но, -то порівняно з конструкціями з предикативними пасивними дієприкметниками можна пояснити близькістю української літературної мови до живої народної, у якій спостерігаємо виразну тенденцію до зосередження предикативності

в дієслові. Оскільки речення з предикативними пасивними дієприкметниками становлять проміжний етап у перетворенні дієслівних особових речень у безособові, у науковій літературі повністю їх не заперечують: *Аспіранти надрукували статті* → *Статті надруковані аспірантами* → *Статті надруковані* → *Статті надруковано* [7: 13–14]. Проте в сучасній науковій мові нерідко натрапляємо на конструкції з предикативними пасивними дієприкметниками, що не відповідають стилістичним нормам уживання. Напр.: *За такими підписами можлива ідентифікація особи, якою вони виконані*; *За основу моделі взято модель елементарних кілець, що була запропонована Додем* — правильно *За такими підписами можлива ідентифікація особи, яка їх виконала*; *За основу моделі взято модель елементарних кілець, запропоновану Додем / яку запропонував Доль*. При цьому, вживання в реченні двох пасивних дієприкметників у різних синтаксичних функціях (присудка й означення) ускладнює розуміння змісту висловленого, чого можна уникнути, замінивши один із них предикативною формою на **-но**, **-то**. Напр.: *Були проаналізовані опубліковані дані судової статистики за 1997–2001 рр.*; *Отримані результати експерименту використані автором для формулювання пропозицій і рекомендацій експертам-почеркознавцям до дослідження підписів, виконаних в умовах обмеженого зорового контролю*. Тому зазначені конструкції слід замінити стилістично нормативними — *Проаналізовано опубліковані дані...*; *Отримані результати експерименту використано для формулювання...* До речі, у першому реченні недоцільним вважають наявність дієслівної зв'язки **бути** у формі минулого часу, про що йтиметься далі.

Безперечно, існують випадки семантичної близькості предикативних форм на **-но**, **-то** та предикативних пасивних дієприкметників, а значить і паралельного функціонування та взаємозамінності конструкцій із ними. Напр.: *Розділ присвячений...* — *Розділ присвячено...*; *Робота виконана...* — *Роботу виконано...*; *Тема дисертації обговорена...* — *Результати дослідження обговорено...*; *Тема дисертації затверджена...* — *Тему дисертації затверджено...*; *Увага зосереджена...* — *Увагу зосереджено...*; *Автореферат розісланий...* — *Автореферат розіслано...* тощо. Таку синонімічність конструкцій, на думку О. Курило, можна використати як стилістичний засіб синтаксичної дисиміляції [21: 22]. Проілюструємо цю думку прикладами: *Дисертація присвячена комплексному аналізу українських фразеологічних та пареміологічних одиниць із компонентом «власна назва». У дисертації визначено роль різних типів власних назв у створенні переносних значень фразеологізмів та паремій, проаналізовано процес лексико-семантичної трансформації онімів у складі зворотів, здійснені семантична, семантико-граматична і структурно-граматична систематизації фактичного матеріалу.*

За нашим спостереженням, у наукових текстах, зокрема дисертаціях, авторефератах, резюме, анотаціях, статтях, досить поширені такі пари предикативних пасивних дієприкметників та предикативних

форм на **-но, -то**: аргументований — аргументовано; вжитий — вжито; виголошений — виголошено; визначений — визначено; викладений — викладено; виконаний — виконано; використовуваний — використано; виявлений — виявлено; встановлений — встановлено; досліджений — досліджено; залучений — залучено; замінений — замінено; запропонований — запропоновано; затверджений — затверджено; застосований — застосовано; здійснений — здійснено; зосереджений — зосереджено; зроблений — зроблено; зумовлений — зумовлено; обговорений — обговорено; обґрунтований — обґрунтовано; обраний — обрано; описаний — описано; оприлюднений — оприлюднено; опублікований — опубліковано; отриманий — отримано; побудований — побудовано; пов'язаний — пов'язано; поданий — подано; показаний — показано; представлений — представлено; присвячений — присвячено; проаналізований — (про)аналізовано; проведений — проведено; розглянутий — розглянуто; розісланий — розіслано; розроблений — розроблено; сформульований — сформульовано; укладений — укладено; утворений / створений — утворено / створено. Паралельність функціонування зазначених предикативних форм на **-но, -то** та предикативних пасивних дієприкметників або перевага однієї із них, як уже зазначено, залежить від власних мовних уподобань науковця. Напр.: *Основні положення дисертації викладені...* — *Основні положення дисертації викладено...*; *У роботі використані...* — *У роботі використано...*; *У другому підрозділі проаналізована / показана / проведений...* — *У підрозділі 1.3. проаналізовано / показано / проведено...*; *У зв'язку з цим вченими-криміналістами було проведено експериментальне дослідження...* — *Автором був проведений експеримент...* тощо.

Водночас варто наголосити на відмінності між реченнями з предикативними формами на **-но, -то** та реченнями з предикативними пасивними дієприкметниками, що існує, на нашу думку, не лише на рівні виявлення змісту, а й структурної організації конструкцій із ними. Зазвичай не викликає сумнівів будова конструкцій із предикативними пасивними дієприкметниками, у структурній схемі яких виділяють дві обов'язкові та одну факультативну синтаксичні позиції: «називний відмінок об'єкта стану + предикат стану + (орудний відмінок суб'єкта дії)». Напр.: *Наукова робота рекомендована до захисту (Вченою радою); Основні теоретичні положення, висновки та рекомендації викладені (автором) у чотирьох наукових статтях та чотирьох тезах виступів на наукових конференціях.* Причому вживання орудного дійової особи з предикативними пасивними дієприкметниками — досить поширене явище не лише в народнорозмовному мовленні, а й у сучасній українській літературній мові. У сучасній науковій мові, за нашим спостереженням, кількісно переважають двокомпонентні речення з предикативними пасивними дієприкметниками, незаповнена позиція орудного суб'єкта в яких зумовлює узагальненість змісту. Напр.: *На кожну особу була складена анкета, що містить відомості про виконавця...; Однак не всі питання ідентифікації особи за підписом, які*

охоплює ця проблема, досліджені; **Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднені у виступах автора на засіданнях...**

Існує й інша, протилежна, думка щодо структурної організації речень із предикативними пасивними дієприкметниками. Ще в 20-ті рр. минулого століття П. Горецький та І. Шаля зауважували, що з пасивними дієприкметниками не можна вживати орудний суб'єкта, оскільки відомий діяч має бути виражений формою називного відмінка, а пасивна конструкція замінена активною у двоскладному реченні [4: 214]. Напр.: *У підрозділі... розкрито порядок проведення судових експертиз, **призначених судами України** — У підрозділі...розкрито порядок проведення судових експертиз, **які призначають суди України**; Тема дисертації **затверджена Науковою координаційною радою**... — Тему дисертації **затвердила Наукова координаційна рада**...* З такою думкою не можемо погодитися повною мірою, оскільки речення з предикативними пасивними дієприкметниками становлять проміжний етап у перетворенні дієслівних особових речень у безособові, а значить, синтаксична позиція суб'єкта дії, обов'язкова в активній двоскладній конструкції і повністю нейтралізована в безособовій конструкції, у реченні з предикативними пасивними дієприкметниками має статус факультативної. Хоча, безсумнівно, активні дієслівні конструкції звучать природніше, ніж трикомпонентні конструкції з предикативними пасивними дієприкметниками. Пор.: ***Початок системного розгляду задач електричного каротажу був покладений В. Фоком у 1933 р.** — **Початок системного розгляду задач електричного каротажу здійснив В. Фок**...; **Після обробки експериментальних даних автором були встановлені зміни таких загальних ознак у підписах, виконаних в умовах обмеженого зорового контролю** — **Після обробки експериментальних даних автор встановив зміни таких загальних ознак у підписах**...*

Уживання поширених дієприкметникових означень із орудним відмінком діяча замість підрядної означальної частини є виявом синтаксичної синонімії та одним із засобів лаконічності й уникнення одноманітності викладу. Пор.: ***Нотаріальний акт — це документ, який видає суб'єкт нотаріальної діяльності за результатами розгляду нотаріальної справи** — **Нотаріальний акт — це документ, виданий суб'єктом нотаріальної діяльності**...; **Першоджерелами становлення сучасної системи морфологічних термінів є давні слов'янські граматики XVI–XVII ст., у яких уперше в україністиці викладено теорію морфології та випрацювано терміни для позначення основних її понять, які впродовж тривалого періоду використовували українські мовознавці** — ...**давні слов'янські граматики XVI–XVII ст., у яких уперше в україністиці викладено теорію морфології та випрацювано терміни для позначення основних її понять, використовуваних українськими мовознавцями упродовж тривалого періоду**.*

У ролі поширеного означення пасивний дієприкметник із орудним суб'єкта дії може слугувати також засобом уникнення невластивої українській мові пасивної конструкції з дієсловом на **-ся**. Пор.: *Сугес-*

тивне зображення викривлення реальності, **що сприймається читачем** тільки на підсвідомому рівні, — основний прийом театралізації буття і стилістично нормативне — *Сугестивне зображення викривлення реальності, **сприйнятої читачем** тільки на підсвідомому рівні...*; Судова експертиза — це спеціальне дослідження, **яке призначається ухвалою суду в передбаченому процесуальним законом порядку...** і нормативне — Судова експертиза — це спеціальне дослідження, **призначене ухвалою суду...**

Дискусійним у лінгвістичній літературі залишається і питання структури речень із предикативними формами на **-но, -то**. Окремі мовознавці обстоюють можливість уживання з предикативними формами на **-но, -то** імені в орудному відмінку зі значенням суб'єкта дії як однієї з визначальних рис пасивних зворотів [25: 62; 38: 111; 13: 71; 19: 95; 23: 64; 1: 18; 31: 68; 41: 87; 12: 13; 27: 95; 33: 116, 119; 40: 207]. Наявність орудного суб'єкта дії з предикативними формами на **-но, -то** вчені мотивують також акцентуванням уваги на виконавцеві дії [49: 52; 33: 118–119], відсунутому на другий план [1: 18; 30: 262], вважають це поширеним явищем і нормою, а самі речення, що мають структурну схему «предикативна форма на **-но, -то** + знахідний відмінок об'єкта дії + орудний відмінок суб'єкта дії», цілком однозначними і зрозумілими [45: 188; 48: 18; 11: 420; 40: 206–207]. Дво- та трикомпонентність речень із предикативними формами на **-но, -то**, на думку М. Плющ, зумовлена їхніми трансформаційними відношеннями з активними (двоскладне та односкладне неозначено-особове речення) та пасивними (з предикативними пасивними дієприкметниками) конструкціями [33: 118–120]. За спостереженням лінгвістів, трикомпонентні конструкції з предикативними формами на **-но, -то** як складніші, у визначенні Н. Непійводи — «солідніші», форми функціонують не в українській народнорозмовній мові, де поширена саме активна конструкція, а в мові книжній, переважно в наукових і публіцистичних текстах для вираження взаємозв'язку багатьох предметів [25: 57; 38: 111; 27: 95; 30: 248].

Опоненти зазначених поглядів щодо можливості вживання форми орудного суб'єкта дії з предикативними формами на **-но, -то** аргументують це тим, що орудний суб'єкта є традиційно книжним явищем, не властивим українській мові, і його вживання відбувається лише під впливом російської мови, яка успадкувала пасивні конструкції з орудним дійовою особи від книжної церковнослов'янської мови [3: 46; 10: 287–288; 22: 55; 39: 282–283; 44: 79–80; 46: 73; 4: 237; 7: 13; 8: 92; 20: 25; 32: 53–54; 28: 77]. М. Затовканюк незначну кількість трикомпонентних конструкцій із предикативними формами на **-но, -то** пов'язує з інтерференційними мовними процесами: внутрішньомовна інтерференція (вплив українських конструкцій із предикативними пасивними дієприкметниками) та міжмовна інтерференція (вплив російських конструкцій із предикативними пасивними дієприкметниками) [14: 6]. Напр.: *Внутрішню оцінку **проведено** самими експертами* — *Внутрішня*

оцінка **проведена самими експертами** та рос. *Внутренняя оценка проведена самими экспертами*. Загалом із предикативними формами на **-но, -то** можливе вживання орудного відмінка імені, але тільки на позначення знаряддя (засобу) дії [22: 55; 44: 39; 4: 237; 8: 91; 14: 7; 32: 55]. Напр.: *Картину написано олівцем. Меблі привезено машиною. Дерево зрубано сокирою*.

У сучасній українській літературній мові речення з предикативними формами на **-но, -то** у складі пасивних конструкцій називають «завершальною ланкою в процесі повної формально-граматичної нейтралізації суб'єкта дії, тому що в структурі цих незмінних предикативних форм немає будь-яких граматичних афіксів, які б характеризували особу діяча» [5: 92], пор.: *Аспірант захистив дисертацію* → *Дисертація захищена аспірантом* → *Дисертація захищена* → *Дисертацію захищено*. Тому дотримуємося думки про неможливість вживання орудного суб'єкта дії з предикативними формами на **-но, -то**, речення з якими виражають активну дію невизначеної особи. Якщо суб'єкт дії відомий і виникає потреба його назвати, слід вживати активні дієслівні конструкції [44: 79; 22: 55; 39: 283], що є національною специфікою синтаксису української мови, а якщо немає потреби або можливості назвати діяча і дія співвідносна з поняттям «хтось зробив», доречними будуть безособові речення з предикативними формами на **-но, -то** [22: 54; 3: 52–53; 43: 139; 39: 371; 37: 204]. Напр.: *З урахуванням указаних ознак автор визначає поняття судової експертизи та обґрунтовує доцільність його законодавчого закріплення* (замість неправильного: *З урахуванням указаних ознак автором визначено поняття судової експертизи та обґрунтовано доцільність його законодавчого закріплення*); *Основи офіційно-ділового стилю української літературної мови закладено (=заклали) ще в добу Київської Русі*.

Нерозв'язаність проблеми доцільності / недоцільності вживання орудного суб'єкта дії з предикативними формами на **-но, -то** тісно пов'язана ще з одним дискусійним питанням української граматики — проблемою пасивності / непасивності речень із предикативними формами на **-но, -то**, спробу докладного висвітлення якої зроблено у статті за нашим авторством [24].

Не викликає сумнівів у лінгвістів уживання дієслівних зв'язок **було** та **буде** з предикативними пасивними дієприкметниками, на відміну від предикативних форм на **-но, -то**, часова визначеність яких досі залишається дискусійним питанням. Одні дослідники обстоюють думку про те, що безособові форми на **-но, -то**, засвідчені в минулому часі, не потребують уживання у структурі речень дієслівної зв'язки **бути** у формі минулого та майбутнього часу [3: 53; 10: 286–287; 22: 53; 39: 283; 44: 80–81; 4: 240; 8: 92; 42: 12]. За умови вживання пасивної конструкції у формі майбутнього часу в ролі предикатива рекомендують уживати пасивний дієприкметник із дієслівною зв'язкою **буде** [22: 53; 39: 283] або замінювати такі пасивні конструкції неозначено-особовими ре-

ченнями [44: 82]. Проілюструємо це положення такими прикладами: *зауваження будуть враховані* або *зауваження врахують* (замість *зауваження буде враховано*), *робота буде завершена* або *роботу завершать* (замість *роботу буде завершено*). Інші лінгвісти вбачають у предикативних формах на **-но, -то** «занепад часовості», який «компенсується» вживанням із ними зазначених дієслівних зв'язок для вираження абсолютно минулої (передминулої) чи майбутньої дії, що особливо важливо для наукового стилю з властивою йому точністю вислову [37: 207; 26: 84–87; 25: 68; 21: 14–15²; 23: 67; 18: 126–128; 41: 86–87; 45: 188; 29: 17; 16: 47; 31: 67–68; 19: 95; 14: 7; 6: 222, 290; 20: 26]. Відповідно без дієслівних зв'язок речення з предикативними формами на **-но, -то** має значення теперішньої результативності (щось уже відбулось у час, якого стосується висловлення, тобто момент мовлення) [1: 19–20; 31: 68; 41: 86–87; 19: 95–96]. Предикативні форми на **-но, -то** з дієслівними зв'язками **було** та **буде**, за визначенням В. М. Русанівського, — не словосполучення, а аналітичні морфологічні форми, що співвідносні з відповідними часовими формами цих самих дієслів в активі, пор.: *зроблено — зробили, було зроблено — зробили, буде зроблено — зроблять* [36: 184]. Уживання речень із предикативними формами на **-но, -то** та речень із предикативними пасивними дієприкметниками, на думку лінгвістів, залежить не від дієслівних зв'язок **було, буде**, які можливі в обох синтаксичних конструкціях, а від змісту висловлювання [25: 67–68; 20: 26].

Проблему часового значення предикативних форм на **-но, -то** в навчальному посібнику «Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання» розв'язано шляхом розрізнення морфологічного і синтаксичного часів цих форм [40: 206]. З морфологічного погляду предикативні форми на **-но, -то** виражають минулий перфектний час (*завершено, використано*), з дієслівною зв'язкою **було** — минулий аористичний час (*було завершено, було використано*), з **буде** — майбутній (*буде завершено, буде використано*). На синтаксичному рівні виділено три грами категорії часу — теперішній (*Роботу завершено, Результати використано*), минулий (*Роботу було завершено, Результати було використано*) і майбутній (*Роботу буде завершено, Результати буде використано*) на основі протиставлення.

Дієслівна зв'язка **бути** у формі минулого часу (**було**) є не спеціальним формальним показником часу для предикативних форм на **-но, -то**

² О. Курило змінювала свої погляди на можливість / неможливість поєднання дієслівної зв'язки **бути** з предикативними формами **-но, -то**. У третьому виданні книги «Уваги до сучасної української літературної мови» авторка поділяє думку про неможливість вживання дієслівних зв'язок **було** та **буде** з предикативними формами **-но, -то**, а в статті «Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на **-но, -то**», вміщеній у «Збірнику секції граматики української мови», вважає можливим уживання дієслівних зв'язок **було** та **буде** з предикативними формами на **-но, -то**.

[1: 20; 29: 17], а лише допоміжним стилістичним засобом або навіть надлишковим мовленнєвим компонентом, оскільки основним значенням самої предикативної форми і є перфектність, тобто «показ минулої дії в її існуючому результаті» [23: 65], «повідомлення про завершену результативну дію» [9: 45], «результативність» [7: 13]. Семантика минулого часу закладена в предикативних формах на **-но**, **-то** їхньою словотвірною структурою, адже за походженням ці форми — пасивні дієприкметники минулого часу: *завершений* — *завершено*, *використаний* — *використано*, *сформульований* — *сформульовано*, *проведений* — *проведено* тощо. Дотримуємося думки й про те, що поєднання «предикативні форми на **-но**, **-то** + **буде**» містить внутрішню логічну суперечність, тому що «в одній синтаксичній конструкції поєднують різновекторні граматичні форми — минулий / майбутній час» [47: 46]. Уживання дієслівних зв'язок із предикативними формами на **-но**, **-то** в сучасній українській літературній мові можна пояснити небажаним впливом синтаксичних норм російської мови. Напр.: рос. *было решено, было предложено, будет сделано, будет дополнено* — укр. *було вирішено, було запропоновано, буде зроблено, буде доповнено*.

У сучасних текстах наукового стилю (монографіях, авторефератах дисертацій), за спостереженням С. Харченко, переважають синтаксичні конструкції, у яких предикативні форми на **-но**, **-то** вжито без дієслівних зв'язок **було** та **буде**, а в текстах підручників та навчальних посібників — речення, у яких предикативні форми на **-но**, **-то** поєднано із зазначеними дієслівними зв'язками. З-поміж перелічених чинників нормативного вживання дієслівної зв'язки **було** з предикативними формами на **-но**, **-то** заслуговує на увагу комунікативна ситуація, у якій дієслівна зв'язка виконує не лише граматичну (зв'язкову) функцію, а й увиразнює значення буттєвості, протиставлення минулої дії теперішній замість слів **вище** та **раніше** або словосполучення *у попередньому розділі / параграфі*. Пор.: *Як було вже зазначено... — Як уже зазначено вище...; Як вказано у попередньому розділі...* [47: 50, 52].

Структурна відмінність між реченнями з предикативними формами на **-но**, **-то** та реченнями з предикативними пасивними дієприкметниками зумовлена дериваційними зв'язками між активними та пасивними конструкціями, без обов'язкового протиставлення яких, як наголошував О. Потебня, не мислиться ні активність, ні пасивність [34: 454]. Двокомпонентність речень із предикативними формами на **-но**, **-то** зумовлена їхньою співвіднесеністю як трансформів лише з односкладними неозначено-особовими реченнями з дієсловом-присудком у формі 3-ої особи множини теперішнього часу і множини минулого часу, відповідно трикомпонентність (або двокомпонентність) речень із предикативними пасивними дієприкметниками — з двоскладними та односкладними неозначено-особовими реченнями. Напр.: *У сучасній прагмалінгвістиці виділено (=виділяють) різні типи дискурсів; За Доби Центральної Ради розпочато (=розпочали) розроблення національної тер-*

мінології, особливо в галузі права; Дисертація **рекомендована** до захисту **Вченою радою** — Дисертацію **рекомендувала** до захисту **Вчена рада**; **Зуваження будуть враховані** (=врахують) у подальшій роботі.

Безособові конструкції на **-но, -то** з функціонально-стилістичного погляду тотожні пасивним конструкціям [30: 260] і співвідносні з ними, проте лише з неповними (двокомпонентними) пасивними конструкціями [23: 66; 35: 662; 6: 244]: *робота присвячена і роботу присвячено, тема обговорена і тему обговорено, наказ підписаний і наказ підписано*. Такий трансформаційний зв'язок між зазначеними конструкціями зумовлений тим, що в ряду синонімічних синонімів речення з предикативними пасивними дієприкметниками стоять після активних дієслівних і є проміжним етапом у перетворенні особових речень у безособові, де позиція суб'єкта дії повністю нейтралізована [5: 71–72]. Напр.: *Тему дисертації ухвалила Вчена рада — Тема дисертації ухвалена (Вченою радою) — Тему дисертації ухвалено*.

Отже, речення з предикативними формами на **-но, -то** та речення з предикативними пасивними дієприкметниками перебувають у тотожному трансформаційному зв'язку з активними неозначено-особовими реченнями: *Внутрішню оцінку провели* — *Внутрішня оцінка проведена і Внутрішню оцінку проведено*. Проте у безпосередньому трансформаційному зв'язку з активними двоскладними реченнями перебувають лише конструкції з предикативними пасивними дієприкметниками, де орудний суб'єкта займає факультативну позицію, виконує периферійну роль і репрезентує згорнуту структуру із предикатом дії [2: 126; 27: 94–95]: *Внутрішню оцінку провели самі експерти* → *Внутрішня оцінка проведена (самими експертами) = Внутрішня оцінка проведена + Оцінку провели самі експерти*.

Щодо вживання активних та пасивних конструкцій, то слід віддавати перевагу саме активним як типологічній ознаці синтаксису сучасної української літературної мови та української загальнонародної мови. З-поміж пасивних зворотів, обмежених сьогодні морфологічно і в стильовому відношенні, домінантне становище в науковій мові мають посісти конструкції з предикативними формами на **-но, -то**, які становлять специфічну рису українського синтаксису та допомагають висловити думку стисло, точно і з акцентуванням на дії та її результаті, а не на виконавцеві. Вживання предикативних пасивних дієприкметників виправдане важливістю вираження стану, якості предмета поза їхньою залежністю від дії та постпозитивним контактним розташуванням їх щодо об'єкта дії: *Усі ці одиниці об'єднані ознаками, притаманними фразеологізмам у широкому розумінні...; Період другої третини ХХ ст. позначений спадом лексикографічної роботи*. Предикативні форми на **-но, -то** розташовані переважно в препозиції та контактено чи дистантно щодо об'єкта дії. Напр.: *У Законі України «Про нотаріат» не врегульовано порядок вчинення протестів векселів; У Біблії зібрано різні за часом написання, мовою і змістом твори; Словник А. Кримського укладе-*

но на засадах поєднання власне українських питомих термінів із поміркованим використанням чужомовних запозичень; Однак у наступні роки нову офіційно-ділову термінологічну лексику і фразеологію, створену в 20-ті — першу половину 30-х рр. на україномовній базі, було репресовано. Препозитивність предикативних форм на **-но**, **-то**, на думку лінгвістів, підкреслює присудковність, що особливо важливо за умови наявності в реченні ще й препозитивних атрибутів до об'єкта дії [25: 74].

Отже, паралельне функціонування й часта взаємозамінність речень із предикативними формами на **-но**, **-то** та речень із предикативними пасивними дієприкметниками в сучасному науковому мовленні не завжди виправдана. Синтаксична синонімія зазначених пасивних конструкцій обмежена їхніми змістовими та структурними відмінностями, зумовленими трансформаційними зв'язками з відповідними активними конструкціями. Крім цього, постпозитивне контактне розташування предикативних пасивних дієприкметників і переважно препозитивне контактне розташування предикативних форм на **-но**, **-то** стосовно об'єкта дії також розмежовує досліджувані синтаксичні конструкції.

1. Булаховський Л.А. Підмет і присудок в українській літературній мові. — Вип. II. — К.: Рад. школа, 1958. — С. 16–23.
2. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. — К.: Наук. думка, 1987. — 231 с.
3. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. — Х.: Держ. вид-во України, 1930. — 158 с.
4. Горецький П., Шаля І. Українська мова. Практично-теоретичний курс. — Вид. сьоме. — К.: Книгоспілка, 1929. — 315 с.
5. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. — К.: Наук. думка, 1991. — 192 с.
6. Городенська К. Дієслово // Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — С. 217–298.
7. Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. / Відпов. ред. Л.О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2001. — Вип. IV. — С. 11–15.
8. Городецька В. Граматичні особливості односкладних речень з предикативними віддієприкметниковими формами на **-но**, **-то** // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Філологія / Відп. ред. Н.Л. Іваницька. — Вінниця: ВДПУ, 2000. — Вип. 2. — С. 89–93.
9. Грищенко А.П. Безособове речення // Українська мова. Енциклопедія. — Вид. третє, зі змінами і доп. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 44–45.
10. Дложевський С. Дещо про природу речень типу «козаченька вбито» // Статті по славянської філології и русської словесности. Сборник ОРЯС АН СССР в честь акад. А.И. Соболевського. — Л., 1928. — Т. 101. — № 3. — С. 285–289.
11. Єрмоленко С.Я. Стилiстичні функції синтаксичних синонімів // Сучасна українська літературна мова. Стилiстика / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1973. — Т. 5. — С. 414–425.
12. Завгородня Н.Ф. Про пасивність конструкцій з **-но**, **-то** // Українська мова в школі. — 1953. — № 5. — С. 13–16.

13. *Загородський А.* Граматика української мови. Ч. II. Синтаксис. — Вид. 3. — К.: Рад. школа, 1948. — 196 с.
14. *Затовканик М.* До характеристики українських конструкцій типу «козаченька вбито» // *Slavia. Casopis pro slovanskou filologii.* — Praha, 1984. — R. 53. — S. 1. — С. 1–11.
15. *Зорівчак Р.* Лексико-граматичні своєрідності // *Дивослово.* — 2008. — № 9. — С. 37–39.
16. *Льїн В.С.* Дієслово. — К.: Рад. школа, 1949. — 48 с.
17. *Караванський С.* До зір крізь терня, або хочу бути редактором. — Львів: БаК, 2008. — 120 с.
18. *Коростишевська О.М.* Семантико-структурні особливості односкладних безособових речень у сучасній російській та українській мовах // *Українське мовознавство.* — 1989. — Вип. 16. — С. 123–131.
19. *Кулик Б.М.* Курс сучасної української літературної мови. — Частина 2. Синтаксис. — К.: Рад. школа, 1965. — 423 с.
20. *Куньч З., Голубінка Н.* Пасивні дієслівні конструкції в українському науковому мовленні // *Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». Проблеми української термінології / Відп. ред. Л. Полюга.* — Львів: Вид-во Державного Університету «Львівська політехніка», 2004. — Вип. 503. — С. 24–27.
21. *Курило О.* Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками -но, -то // *Збірник секції граматики української мови.* — К., 1930. — Книга 1. — С. 1–39.
22. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 303 с.
23. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л.А. Булаховського. — К.: Рад. школа, 1951. — Т. 2. — 408 с.
24. *Лаврінець О.* З історії вивчення предикативних форм на -но, -то в українській мові // *Українська мова.* — 2012. — № 2. — С. 45–58.
25. *Матвієнко О.* Пасивні присудки на -но, -то і -ний, -тий в українській мові (Закінчення) // *Мовознавство.* — 1936. — № 9. — С. 53–75.
26. *Матвієнко О.* Стилистичні паралелі (проти пуризму). — Х.: Рад. школа, 1932. — 132 с.
27. *Межов О.Г.* Орудний відмінок як морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Філологія.* — Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2000. — Вип. 2. — С. 93–97.
28. *Моргонюк В.* Застандартовані правила ділового та наукового стилю // *Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». Проблеми української термінології / Відп. ред. Л. Полюга.* — Львів: Вид-во Державного Університету «Львівська політехніка», 2004. — Вип. 503. — С. 75–82.
29. *Москаленко Н.А.* Односкладні речення. Лекції з курсу сучасної української літературної мови для студентів-заочників. — Одеса, 1965. — 30 с.
30. *Непійвода Н.Ф.* Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. — 303 с.
31. *Петличний І.З.* Речення на -но, -то та їх стилістична роль (На матеріалі мови творів І. Франка) // *Доповіді та повідомлення Львівського державного університету ім. І. Франка.* — Львів, 1957. — Вип. 7. Част. 1. — С. 66–70.
32. *Півторак Г.П.* Оповідання написано — оповідання написане // *Питання мовної культури.* 36. статей. — К.: Наук. думка, 1970. — Вип. 4. — С. 52–55.
33. *Плющ М.Я.* Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К.: Вища школа, 1986. — 175 с.
34. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. — М.: Учпедгиз, 1958. — Т. 1-2. — 536 с.
35. *Русанівський В.М.* Стан // *Українська мова. Енциклопедія.* — Вид. третє, зі змінами і доп. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — С. 662.
36. *Русанівський В.М.* Структура українського дієслова. — К.: Наук. думка, 1971. — 315 с.
37. *Синявський О.* Норми української літературної мови. — Х.: Київське держ. вид-во «Література й мовознавство», 1931. — 368 с.

38. Снявський О. Порадник української мови. — Харків-Берлін-Нью-Йорк : Космос, 1922. — 150 с.
39. Сімович В. Граматика української мови. — К., Ляйпціг: Українська накладня, 1921. — 584 с.
40. Слїнько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. — К.: Вища школа, 1994. — 670 с.
41. Смагленко Ф.П. Про безособові речення зі словами на *-но*, *-то* у присудку // Праці Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. Серія філологічних наук. — Вип. 11. — Одеса, 1961. — С. 85–88.
42. Смеричинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). — Харків: Рад. школа, 1932. — 283 с.
43. Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові // Шлях освіти. — Х., 1928. — № 4 (72) квітень. — С. 132–142.
44. Сулима М. Українська фраза. Коротенькі начерки. — Х.: Кооперативне вид-во «Рух», 1928. — 98 с.
45. Тимошенко П.Д. Питання нормалізації синтаксису української літературної мови в радянську епоху // Синтаксична будова української мови. — К.: Наук. думка, 1968. — С. 182–192.
46. Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові. — К.: Друкарня Української Академії Наук, 1926. — 118 с.
47. Харченко С. Проблема дієслівного зв'язкового компонента *бути* у структурі речення з предикативом на *-но*, *-то* // Українська мова. — 2011. — № 2. — С. 44–57.
48. Чирва Г.М. Безличные предложения украинского языка (на материале литературы 50-70 гг. XX в.): Автореф. дис. ...кандидата филолог. наук: 10.02.02. — Днепропетровск: ДГУ, 1975. — 27 с.
49. Więzorek D. Ukrainku pierfiekt na **-no**, **-to** na fonie polskiego pierfiektu. — Wrocław: Wydawn. Univ. Wrocławskiego, 1994. — 115 S.

Стаття надійшла 22.11.2012

Olena Lavrinets

Kyiv

PASSIVE CONSTRUCTIONS WITH PREDICATIVE FORMS
WITH **-NO**, **-TO** AND PREDICATIVE PASSIVE PARTICIPLES WITH **-NYI**, **-TYI** IN
THE MODERN UKRAINIAN SCIENTIFIC LANGUAGE

The article discusses the disputable questions of defining contents and structure synonymy / non-synonymy and possible / impossible interchange of sentences with predicative forms with **-no**, **-to** and predicative passive participles with **-nyi**, **-tyi**, the usage of which in the scientific texts of recent decades depends mainly on the personal inclinations of scientists. The research characterizes the views of scientists on the functioning peculiarities of mentioned categories in the structure of the Ukrainian language, starting with the period of their scientific studying (the end of XIX — beginning of XX centuries) until now.

Key words: syntactic synonymy, predicative forms with **-no**, **-to**, predicative passive participles with **-nyi**, **-tyi**, passive construction, active construction, structure scheme, instrumental case of the action subject, verbal link.

УДК 811.161.2'37

Володимир Барчук
м. Івано-Франківськ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ТАКСИСУ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті здійснено аналіз сучасних концепцій та типологічних ознак таксису, які лежать в основі його інтерпретації та опису як граматичної категорії. На основі диференційних ознак таксису запропоновано напрямки розв'язання низки проблемних положень щодо його статусу, змісту та типологічних виявів.

Ключові слова: граматична категорія, дієслово, таксис, час.

Обґрунтування категорії таксису зумовлене функційним підходом у граматиці, який є одним із ключових у сучасній лінгвістиці, однак зводити таксис до функційно-семантичних явищ означало б не виправдано спрощувати не лише семантику таксису, а й системно-структурну природу граматичної темпоральності. Хоч ідея Р. Якобсона виділити темпоральне значення порядку, в якому позицію відліку темпорального значення дії відіграє інша дія [21: 135], сприйнята лінгвістами як слушна і продуктивна, однак невизначеність змісту і сутності семантики таксису призвела до намагання осмислити його в межах часових значень та відношень. Звідси на теоретичному рівні постало два погляди: розуміння таксису через час (у граматиці це морфологічний час) та розуміння таксису як відмінного від морфологічного часу значення.

Такі два погляди фактично прогнозують визначення категорійної природи таксису. У русистиці дослідники таксису як на матеріалі російської, так й інших мов виділяють такі підходи до визначення категорійної природи таксису: морфологічний та функційно-семантичний [1: 6], широкий чи асемантичний, та вузький чи семантичний

© В.М. БАРЧУК, 2013

[10: 7; 18: 13]; у межах комунікативної граматики таксис розглядають як спосіб чи здатність мови виявляти предикативні категорії особового дієслова [6: 344], тобто Г. Золотова має на увазі таксисний принцип співвідношення предикативних одиниць. Однак в основі цих підходів лежить або розуміння таксису як модифікованого значення граматичного часу, або як окремого темпорального значення. Очевидно, що за першого підходу категоризація таксису буде ускладнена, оскільки пошук його диференційних ознак перебуватиме в наперед заданій системі координат, цілком визначеній морфологічним часом. Проте лінгвісти переважно рухаються у фарватері концепцій, закладених Ю. Масловим та О. Бондарком, які таксис розглядають як часове значення, пов'язане з видом [9: 8], чи охоплене аспектуальністю (реалізоване в межах аспектуально-таксисної ситуації) [4: 239], а категорію таксису визначають як функційно-семантичну [19: 867].

Концептуально ця проблема відображена Й. Пенчевим, який розглядає таксис як категорію, що дає змогу рельєфніше відобразити й систему часових значень дієслова у болгарській мові, зокрема розв'язати проблему т.зв. відносних часових значень: «немає часів з подвійною орієнтацією, тобто відносні часи не мають граматично вираженого відношення (відношення, вираженого за допомогою форм дієслова) до моменту мовлення» [11: 134]. Отже, для Й. Пенчева є очевидною таксисна природа відносного часу.

За Р. Якобсоном, диференційною ознакою таксису є темпоральне значення порядку дій, що ґрунтується на властивому способі (відносна позиція відліку, виражена іншою дією) та відповідних засобах (наявність мінімум двох темпорально співвідносних дій) вираження. Отже, вирішальною постає проблема інтерпретації системи часів (ширше системи темпоральних значень) у конкретній мовній системі. На це вказав Є. Курилович, констатуючи різницю видо-часових значень у європейських мовах. На думку вченого, різниця полягає в **граматикалізації** певних семантичних ознак дієслова [7: 141]. Тож в окремих мовах (зокрема, очевидно, завдяки аналітизму) вид виявляє себе як акціональне значення і входить до системи часів. Натомість результативний вид (значення доконаності / недоконаності) не має граматикалізованого вияву в інших мовах: «вже давно заведено протиставляти мови, що мають види, наприклад, грецьку й слов'янські, мовам, які виробили категорію часу, наприклад, латинській та основним мовам Західної Європи» [7: 141]. Не випадково О. Потебня розв'язував проблему наявності часів у російській мові [12: 111–124].

У європейських мовах (французькій, англійській) вид має особливий зміст, бо обов'язково співвідноситься з певним моментом у часі (на відміну, наприклад, від польської мови), тому в цих мовах поняття доконаності поступається місцем поняттю передування [7: 142]. Це означає, що акціональний вид англійської чи французької є темпоральною семантикою інтервалу, граматикалізованою в комплексі із

семантикою часу. Натомість слов'янський вид, зокрема й на підставі протиставлення результативного значення дії в інфінітиві, розширили до всеохопної дієслівної категорії, що ввібрала результативність, акціональність (інтервал), темпоральність. Ця невизначеність системи темпоральних значень у традиційній інтерпретації слов'янського виду як універсальної аспектуальності означає, що «у випадку т.зв. «мов з видами» ми маємо справу не з принципово відмінними дієслівними системами, а просто із системами відносно менш розвинутих порівняно із західноєвропейськими» [7: 142].

Зрозуміло, що ніякої недорозвиненості мовних систем слов'янських мов немає, а існує проблема інтерпретації системи темпоральних значень, сформована на суперечливих і суб'єктивних концепціях.

У слов'янському, а відповідно й в українському, мовознавстві домінує розуміння таксису як функційно-семантичного значення, що відображає час, а місце таксису визначають у рамках аспектологічної теорії; «чимало цінних зауважень щодо мовної природи таксису вдалося зробити винятково завдяки пошукам у галузі аспектології» [14: 108]; «одна з найсуперечливіших категорій сучасної аспектології — таксис» [15: 5].

Водночас Ю. Маслов спробував обґрунтувати проміжний характер таксису, тобто відокремити від темпоральності та аспектуальності [8: 8]. Слід зауважити, що вчений звернувся до проблеми таксису в теоретико-методологічній частині монографії із зіставної аспектології, а не в спеціальному дослідженні темпоральності чи таксису, й мимоволі розглядав таксис та визначав його місце в граматичній системі під кутом аспектологічних концепцій.

Важко погодитись із Н. Семеновою в тому, що «новоявлена категорія в загальних рисах уже описана: визначені її семантичні ознаки, в цілому охарактеризовані категоріальні значення та встановлені основні закономірності міжкатегоріальної взаємодії» [15: 19], оскільки, інтерпретуючи таксис через час, визначити його семантичну структуру та категоріальну природу вкрай складно. Це засвідчив розвиток задекларованих принципів у дисертаційному дослідженні «Категория таксиса в современном русском языке», де охарактеризовано лише таксисні значення одночасності та різночасності (передування / наступності); іншу частину роботи склав структурно-функційний аналіз таксисних конструкцій [16]. Подібний підхід при описі таксису застосовує й Т. Слободинська [17: 191–268].

Пошук диференційних ознак таксису не завершено: опрацювання таксису на матеріалі слов'янських і неслов'янських мов з погляду засобів вираження (Н. Семенова, А. Бородіна, А. Сідінхе, О. Паніна, Є. Євпак, Н. Берницька, Н. Кудінова, Л. Гарєєва, М. Азізова, В. Недялков, Т. Отайна, Т. Слободинська), з погляду взаємодії з іншими граматичними категоріями (С. Зуммер, А. Пантелеєв, А. Маліков, Є. Кім), з погляду функційно-семантичних ознак (О. Бондарко, Т. Акімова, Н. Козінцева, С. Полянський) не забезпечили необхідного рівня категоризації,

семантичної диференціації та ідентифікації таксису в граматичній системі мови. Це зумовило, за твердженням В. Храковського, вузьке і широке розуміння таксису. «Вузьке розуміння таксису, що зводить його до відносного часу, продовжує європейську традицію, згідно з якою заведено розрізняти широко вживані часові форми, які співвідносять виражені дії з часом мовлення (абсолютні часи), і значно рідше вживані часові форми, які співвідносять виражені дії з часом здійснення дії, які виражені іншими часовими формами (відносні часи)» [18: 13–14]. Широке трактування таксису В. Храковський демонструє тоді, коли таксисні значення «є фоновими, супровідними щодо інших основних значень логічної зумовленості (причини, умови, допусту, мети і под.), утворюючи разом з ними один кластер» [18: 13]. Ці два відмінні трактування таксису В. Храковський означає як ширше, або асемантичне, і вужче, або семантичне.

Очевидно, що проблема полягає у розвитку концепції Р. Jakobsona, її прийнятті чи запереченні в принципових моментах, а також трактуванні понятійної бази. Слід зважити на те, що Р. Jakobson обґрунтував таксис у теоретичній праці, присвяченій системно-структурній типології дієслівних категорій російського дієслова, хоча теоретичне обґрунтування категорійної системи здійснено на зіставно-типологічних зауваженнях щодо різносистемних та різноструктурних за граматичною будовою мов. Необхідне ще одне важливе уточнення: Р. Jakobson базує свою концепцію на граматиці мовлення: «Повідомлення, надіслане мовцем, має бути правильно сприйняте адресатом» — так розпочинає свою статтю автор [21: 130]. І останнє: вчений, даючи визначення та типологію категорій дієслова, не виходить за межі морфології і аналізу семантики дієслівної словоформи.

Отже, дієслово і дієслівні категорії розглянуто з погляду семантики і змісту повідомлення. Через це поняття повідомлення та коду, на яких ґрунтується систематизація категорій дієслова, визначено як засоби і об'єкти мовлення. Звідси природа цих понять полягає у характері співвіднесення, а не в характері вираження (формальній репрезентації). Через це і повідомлення (М), і код (С) є засобами мовленнєвої комунікації, які здатні виконувати подвійну роль (але не обов'язково її виконують — В.Б.), й отже, можуть у цій подвійній ролі бути виражені бінарною символічною моделлю (М/М, С/С, М/С, С/М), яка відображає комунікативну функцію, а не структуру: «Джим сказав мені, що «кіно» означає «фільм». У цьому короткому висловленні містяться всі чотири випадки «подвійної орієнтації»: непряма мова (М/М), автонімічне висловлення (М/С), власна назва (С/С) і шифтери (С/М), а саме, займенник першої особи і минулий час, що вказує на подію, яка в часі передує передаванню повідомлення» [21: 133].

Р. Jakobson дає теоретичне обґрунтування категорій дієслова, тобто здійснює аналіз на морфологічному рівні й оперує одиницями словоформного рівня — грамемами. Комплексна граматична семантика діє-

слова в релятивних дієслівних категоріях та в диференційній категорії виду (рід, число, пов'язана з ними особа, а також статус і вид) виявляє себе як однокомпонентна семантична структура: Pn, Pn/Ps (знак / означає або), En (значення, що виражає лише відношення до дії); натомість у диференційних граматичних категоріях часу EnEs, стану PnEn, способу PnEn/Ps, таксису EnEn, а також у категорії евіденції EnEns/Es вона виявляє себе як бінарна (двокомпонентна) семантична структура. Усі наведені моделі виражені дієслівною графемою, наприклад, Vf, Part, Vadv, тобто особовим дієсловом, дієприкметником, дієприслівником.

Слід зважити на те, що серед усіх категорій, виділених Р. Якобсоном на підставі комбінаторики факту (En), факту повідомлення (Es), учасника факту (Pn), учасника факту повідомлення (Ps) тільки таксис не мав загальноприйнятої назви, а отже, такого ж визначеного статусу, і тільки таксис виражений формально «чистою» бінарною структурою (EnEn), яка не містить символічного відображення різного типу відношень, як, наприклад, час (EnEs), де Es — момент мовлення, або стан PnEn, де Pn особа, або спосіб PnEn/Ps, де виражено або Pn — учасник (особа) факту, або Ps — учасник (особа) факту повідомлення, чи евіденція (EnEns/Es), де виражено або Ens — переданий факт повідомлення (при непрямому мовленні), або Es — факт повідомлення (при прямому мовленні). «Таксис характеризує повідомлюваний факт відносно іншого повідомлюваного факту безвідносно до факту повідомлення» [21: 135]. Надалі без прикладу та обґрунтування залежного / незалежного таксису подано таксисну структуру нівхської мови, в описі якої вжито поняття залежний / незалежний таксис та значення тільки залежного таксису: одночасність, передування, переривання, допустовий зв'язок і под. [21: 135]. Цілком правий В. Храковський, який зазначає, що в наведеному переліку «йдеться про значення, які ...не прийнято об'єднувати в рамках однієї категорії, оскільки для цього немає семантичного підґрунтя» [18: 13]. Можливо, всім цим Р. Якобсон мимоволі створив можливість виникнення суперечності в розумінні його концепції послідовниками там, де її немає.

При розгляді таксису в частині «Граматичне значення російського дієслова» знову йдеться про незалежний та залежний таксис, однак якщо залежний має семантичне та формальне визначення, то про незалежний згадується лише у зв'язку із залежним: «при залежному таксисі категорія часу сама виступає у функції таксису: вона виражає часове відношення до головного En, а не до Es, як це відбувається при незалежному таксисі». І далі: «Співвідношення минулого (претериту) і теперішнього часу перетворюється в опозицію, яка визначена Б. Уорфом як секвенціальна (sequencial) — відображення темпорального контакту між двома En (опозиція послідовності чи порядку — В.Б.) [21: 140]. Надалі Р. Якобсон аналізує залежний таксис, виражений різними часовими формами дієприслівника, що співвідносяться із незалежним дієсловом, і нічого не каже (!) про незалежний таксис. Немає підстав

припускати, що вчений, обґрунтовуючи категорію таксису, ігнорує один із його типологічних виявів, а всю концепцію будує на іншому. Слід пам'ятати, що Р. Якобсон у символічних моделях дієслівних категорій символами відображає не конститутиви (формальні елементи) дієслова, а відношення (семантико-функційні одиниці), виражені формальними одиницями. Для вченого, наприклад, позиція відліку є елементом категорійної моделі безвідносно до формального її вираження і важлива як ідентифікатор характеру відношень, виражених дієслівною категорією, а не як типологічний критерій.

Однак Р. Якобсону закидають вказану непослідовність: «Для Р. Якобсона таксис — граматична категорія дієслова, представлена двома рядами форм; один ряд складають форми залежного таксису, які характеризують повідомлюваний факт відносно іншого (головного) повідомлюваного факту. Ці форми відповідно самі не можуть виступати в тексті. Інший ряд складають форми незалежного таксису, які не характеризують повідомлюваний факт відносно іншого повідомлюваного факту, а співвідносять його з фактом повідомлення. При цьому Р. Якобсон фактично дав перелік подібних форм, опираючись на факти нівхської мови, які він однак не наводить. Форми незалежного таксису, як стверджує Р. Якобсон, або передбачають форми залежного таксису, тобто можуть вживатися як з формами залежного таксису, так і без них, або виключають форми залежного таксису, тобто ніколи не вживаються з формами залежного таксису. Легко помітити, що з погляду теорії запропонований Р. Якобсоном перелік форм незалежного таксису викликає певні претензії. Зокрема, незрозумілий статус форм незалежного таксису, які не вживаються з формами залежного таксису. Таких форм ніби не може бути в принципі, бо про таксис, опираючись на визначення цієї категорії самим Р. Якобсоном, можна говорити тільки при наявності двох співвідносних форм, які, додамо, спільно вживаються в біпредикативній конструкції» [18: 12].

Отже, для Р. Якобсона дієслівні категорії типологізовані за семантичною структурою, яка може бути однокомпонентною чи двокомпонентною, вчений не диференціює їх за формою. Форми залежного / незалежного таксису є автономними з морфологічного погляду одиницями, а таксис закладено в семантиці грамемі, тому про можливість / неможливість виступати самостійно в тексті, поєднуватися або виключати таке поєднання говорити некоректно, як про будь-які форми, наприклад, способів, стану чи форми перехідних / неперехідних дієслів. Наводячи типи таксисних форм у нівхській мові, Р. Якобсон зазначив, що незалежний таксис має три семантичні варіанти, кожен з яких відповідно вимагає, передбачає чи виключає вираження залежного таксису; залежний таксис має визначені семантичні функції. Про вживання форм дієслова, що визначені як незалежний / залежний таксис, у поліпредикативній конструкції та комбінаторику їхнього поєднання не йдеться. Слід зважити, що таксис виявлено при аналізі реліктових мов,

у яких темпоральна семантика виражена, наприклад, як таксисно-часова (див.: [20]). Р. Якобсон говорить не про форми вираження таксису та про необхідність наявності / відсутності співвідносних форм, які вживаються в біпредикативній конструкції, а про темпоральну семантичну структуру дієслова.

Ось як розв'язує проблему інтерпретації Р. Якобсона О. Бондарко: «Р.О. Якобсон виділив два типи таксису: залежний і незалежний. Залежний таксис визначений (в стосунку до нівхської мови, а також — з покликанням на Б. Уорфа — до мови хопі) як такий, що виражає різні типи відношень до незалежного дієслова — одночасність, передування, переривання, допустовий зв'язок і под. У російській мові залежний таксис, виражений дієприслівником, визначений як такий, що вказує на повідомлюваний факт, що супроводжує інший, головний повідомлюваний факт. Незалежний таксис такою ознакою не відзначається» [4: 234]. Далі О. Бондарко розвинув концепцію залежного / незалежного таксису: «Залежний таксис — це часове відношення між діями, одна із яких є головною, а інша — другорядною (супутньою). Незалежний таксис передбачає часові відношення між діями при відсутності експліцитної, формально вираженої градації основної і другорядної дії (відтінки неповної рівноправності елементів таксисного відношення можливі, однак вони не мають формального вираження і не є граматичними значеннями тих чи тих форм чи конструкцій). Пор., наприклад, 1) залежний таксис: *Войдя в комнату, С. сразу же зажег свет*; 2) незалежний таксис: *С. вошел в комнату и сразу же зажег свет; Когда С. вошел в комнату, он сразу же зажег свет*» [4: 239]. Правда, в такій інтерпретації поділ таксису на залежний / незалежний позбавлений сенсу, оскільки два види конструкцій виражають одне значення.

Обидва наведені погляди не лише відображають, а й визначають і узагальнюють усю теоретичну базу сучасних досліджень категорії таксису. Уся теорія таксису, а також описово-аналітичні праці так чи так є проекцією цих концепцій. Однак при зверненні до першоджерела стає очевидною інтерпретаційна хиба у трактуванні концепції Р. Якобсона. Якщо Р. Якобсон визначає, що, як уже було цитовано, при залежному таксисі категорія часу сама виступає у функції таксису (виявляє себе як таксис), тобто виражена як часове відношення до головного E_n , а саме є $E_n E_n$, і не виражає відношення до E_s , як при незалежному таксисі, тобто $E_n E_s$, то очевидно, що у Р. Якобсона **незалежний таксис — це час**, точніше часова форма дієслова в таксисному значенні. Ось як Р. Якобсон вказує на вираження таксису: «Таксис: залежний (виражений дієприслівником...) — незалежний» [21: 140]. Незалежний таксис через це окремого уточнення не потребує, він виражений поліфункційною дієслівною формою, яка може виражати як час, так і таксис. Натомість залежний таксис виражений дієприслівником, який, наприклад, в українській мові часу не виражає і є спеціалізованою формою вираження таксису. За Р. Якобсоном, таксис має два вияви: незалежний

таксис — головне дієслово у морфологічній системі дієслівних виявів, залежний таксис — семантико-функційно залежна морфологічна одиниця, яка, хоч є виявом дієслова, не може самостійно виражати темпоральне значення. Незалежний / залежний таксис — це не ознаки бінарної дієслівної конструкції, а категорійний морфологічний статус компонентів. Оскільки таксис — це значення (тип відношень), цей термін вказує і на категорію, і на значення, і на морфологічний вияв дієслова, що виражає значення таксису. Наприклад, для вираження темпорального значення часу дієслівна форма має бути виражена як Vf дійсного способу, для вираження темпорального значення таксису дієслівна форма має бути виражена як Vadv або Vf дійсного способу, наприклад: *читаючи* (дія співвідносна з моментом здійснення іншої (головної) дії), *прочитавши* (дія передує чи є наступною щодо моменту здійснення іншої (головної) дії) — залежний таксис; *читав був, прочитав був* (дія відбувається до моменту мовлення та передує здійсненню іншої дії до моменту мовлення) — незалежний таксис у такій інтерпретації давноминулого: «Значення давноминулого (вірніше, передминулого) часу виникає при порівнянні часового перебігу двох дій у минулому. Отже, значення давноминулого, як і теперішнього історичного, майбутнього минулого та інших часових значень, є відносним. Проте на відміну від усіх інших часових значень, давноминулий час має спеціальну форму вираження» [13: 377].

Однак іншої дії як таксисна, так і часо-таксисна форми не позначають; вона імплікована так само, як і момент мовлення при вираженні часу. Тому і час, і відносний час (часо-таксис) не варто визначати через співвіднесеність дій, оскільки виражена лише одна дія із однією темпоральною характеристикою. При експлікації співвідносної дії, тобто у бінарній таксисній формі, таксис виражає незалежна дієслівна форма. З погляду таксису форми Vadv та Vf семантично рівноцінні, а щодо функційного призначення, то Vadv — спеціалізована, Vf — неспеціалізована. Отже, у вказаному підході форма давноминулого часу в українській мові є часо-таксисною. Стає очевидною спільна темпоральна природа часу і таксису, як і їхні диференційні ознаки; відповідно дієслівні форми можуть виражати як час, так і таксис. У визначенні категорії часу російського дієслова О. Бондарком (у якому вказана граматична особливість дієслівних форм не врахована): «Категорія часу дієслова в російській мові є системою граматичних форм, які використовуються для вираження відношень дії до моменту мовлення чи до моменту іншої дії (якогось моменту, окрім моменту мовлення)» [3: 76] відображено темпоральність (час і таксис), а не морфологічний час.

Потрібно визнати, що Р. Якобсон не провів чіткої межі між структурами E_nE_n та E_nE_s , а також особливостями реалізації E_nE_s , зокрема, визначаючи час: «Час характеризує повідомлюваний факт відносно до факту повідомлення. Наприклад, минулий час показує, що повідомлюваний факт передує (is anterior) факту повідомлення» [21: 135]. По-

перше, не розмежовано факт повідомлення і момент мовлення, відповідно, минулий час може й не виражати передування щодо факту повідомлення (див. типологію Х. Райхенбаха [22]), по-друге, дефініція «передує» має таксисний аспект семантики, оскільки у відношенні передування перебувають пов'язані (зумовлені) дії, час такої пов'язаності не виражає. Проте слід зважати на те, що вчений не ставив перед собою завдання вичерпати проблематику визначення та опису граматичних категорій дієслова, навпаки, в теоретико-аналітичній концепції позначив цю проблематику, і саме неказане відкриває широкі перспективи розвитку сформульованої концепції. Навіть найзагальніших зауважень щодо таксису виявилось достатньо, щоб запрограмувати, з одного боку, на поверхневе, а з іншого, на абсолютизоване прочитання евристичних положень праці Р. Якобсона.

Ознака залежності / незалежності стосується не відношень між діями, а відношень між фактами: час, виражений однією дієслівною словоформою, однак позначає два типи відношень: сам факт і позицію мовця — віртуального (умогоглядного) факту чи іншу позицію. Абсолютне вираження темпоральності (момент мовлення як співвідносний факт є абсолютним) та такий же граматичний статус Vf має, природно, незалежний характер. Таксис, виражений дієслівною словоформою Vadv (дієприслівником), без співвідносної залежності якої виникнення темпорального значення як безвідносного до факту повідомлення неможливе, має, природно, залежний характер як зміст відношення — зв'язку між діями, тобто їхньої взаємодії. Для підтвердження принципів типології граматичних дієслівних категорій вчений використав найближчий і прозорий приклад з системи російського дієслова — темпоральну функцію дієприслівника, який а) виражає в розумінні Р. Якобсона відносний час і який б) семантично, функційно і за морфологічним статусом ілюструє залежний характер відношень, адже самостійно вживатися в дієслівній (предикатній) функції не може.

Можна стверджувати, що Р. Якобсон відкрив таксис як граматичну категорію, не ставлячи перед собою завдання типологізувати граматичне вираження темпоральності та аналізуючи інший аспект дієслівних категорій. З іншого боку, очікувати концептуального визначення таксису і, тим більше, темпоральних відношень, зокрема й у зіставленні з часом, в аналізованій праці немає підстав. Однак концепція таксису, запропонована Р. Якобсоном, з огляду на типологічні особливості вираження онтологічного часу в граматичних системах різних мов, зокрема на різних історичних етапах їхнього розвитку, заповнила вже давно вакантну нішу в системі темпоральних значень та дає можливість суттєво доповнити систему, структуру та взаємозв'язки дієслівних категорій.

Отже, таксис — граматична категорія. Визначення категорійної природи таксису як семантичної [4: 234] чи функційно-семантичної [19: 867] зумовлене, на наш погляд, вказаними проблемами його інтерпретації. Можливо, трактування категорійної природи таксису не було

б настільки принциповим, якщо б не визначало сутності таксису та принципів аналізу таксисних форм. Ось визначення таксису В. Храковським, який узагальнив теорію та описово-аналітичні принципи вже доволі численних праць у російському мовознавстві: «Таксис — це функційно-семантична категорія, яка реалізована в біпропозитивних (і, ширше, поліпропозитивних) конструкціях, де різними граматичними засобами маркується часова локалізація (одночасність / неодночасність: передування, наступність) однієї ситуації P1 відносно іншої ситуації P2, часова локалізація якої охарактеризована відносно часу мовлення, тобто незалежно від будь-якої іншої ситуації Pn. Якщо конкретні таксисні значення маркуються за допомогою тих чи тих спеціалізованих дієслівних форм, то в цьому і тільки в цьому випадку можна говорити про таксис як про нешифтерну граматичну категорію дієслова, яка максимально включає три грамеми (передування, одночасність, наступність), які перелічені, як нам видається, за ступенем їхньої прагматичної значимості і маркованості в мові спеціальними засобами» [19: 867–868]. Як бачимо, у визначенні таксису домінують уже вказані суперечності інтерпретації положень Р. Якобсона. По-перше, якщо у трактуванні таксису виходити за межі морфології, як це робить В. Храковський, тобто одиницею таксису вважати тільки поліпропозитивну структуру, то питання віднесеності таксису до шифтерних / нешифтерних категорій стає неактуальним; це проблема іншого структурного рівня граматики. По-друге, значення категорії таксису визначене в конкретних семантичних типах (в межах, виокремлених Р. Якобсоном), однак категорійне значення та принцип його вираження не встановлені, навіть більше, семантика таксису втрачає диференційні ознаки, оскільки а) пов'язується з часом, точніше з одним із його аспектів — часовою локалізацією і хоч б) виражає часову локалізацію між ситуаціями (тобто тільки тут опосередковано йдеться про визначену Р. Якобсоном ключову ознаку таксису $EnEn$), але в) часова локалізація (значення таксису) «характеризується відносно часу мовлення, тобто незалежно від будь-якої іншої ситуації»). Отже, таксис двічі узалежнений від часу. По-третє, опертя на поняття пропозиції у визначенні таксисної структури ускладнює чи навіть нівелює визначеність таксисних одиниць, у яких «маркується часова локалізація», оскільки пропозиція може виражатися непредикативними конструкціями [2: 78]. Отже, підстав виокремлювати таксис із відносного часу немає. Це не тільки вузький, а й звужений погляд на таксис: відсутнє категорійне значення (значення таксису виражене в межах часового), невизначеними є таксисні одиниці (непредикатна недієслівна пропозиція позбавлена темпоральної семантики), аморфним є його статус.

Якщо, спираючись на узагальнення Р. Якобсона, перейти на рівень граматики мови, можна розвинути концепцію таксису в межах структури граматичної темпоральності. Таксис, як, до речі, й евіденція, за своєю природою складають периферію морфології, з погляду виражен-

ня — це категорії синтаксичного рівня, які на морфологічному рівні виявляють себе фрагментарно (однак достатньо, щоб бути відкритими саме в рамках морфології); через це їхній характер не стільки дієслівний (що зумовило труднощі інтерпретації таксису), як предикатний. Дієслівна словоформа не може бути визначена як ядерна форма таксису як за своєю семантичною структурою, так і з погляду формальної потенції, вона тільки обмежено рефлексує семантику таксису. Не випадково для всіх дослідників поліпредикативність таксисної форми (з окремими уточненнями) є загально визнаною. З іншого боку, концептуальний тягар морфологічної концептуалізації таксису скував дослідників у справі його категоризації та описового аналізу. Як уже зазначалося, таксис або звужений до кількох значень (одночасність / різночасність, передування / наступність), або обмежений структурним описом на основі типології одиниць формального синтаксису (просте ускладнене речення, різні види складного речення), або характеризується через фонову семантику синтаксичних конструкцій, у яких він виражений (умовна, допустова і под.).

Отже, на морфологічному рівні таксис є категорією темпоральних дієслівних форм, тобто особового дієслова та дієприслівника, які виражають темпоральне значення як $E_n E_n$, відношенням до іншої дії, а не до моменту мовлення. З морфологічного погляду за вираженням темпоральної ознаки грамеми поділяються на часові (відношення до моменту мовлення) — це морфологічний час, відносно часові чи таксисно-часові — це відносний час або незалежний таксис, обидві виражені фінітним дієсловом; таксисні — залежний таксис, виражений дієприслівником. Очевидно, що власне таксисною формою на морфологічному рівні є дієприслівник, який формально, функційно і семантично зорієнтований на співвідносну дію. Часові ознаки дієприслівника відсутні (див. [5: 207–208]), а його морфемні темпоральні показники зорієнтовані на вираження таксису. Фінітне дієслово, виражаючи відносний час (часо-таксис) тільки рефлексує семантику таксису, оскільки ні формально, ні функційно, ні семантично не зумовлює вираження відносної дії, як це було у несамостійного дієприслівника. З еволюційного погляду, очевидно, можна припустити, що часо-таксис на морфологічному рівні є наслідком згортання поліпредикативної конструкції подібно, наприклад, до форм умовного способу, тобто є дериватом синтаксичного рівня. У іншому випадку змушені заперечити співвідносний характер форм давноминулого часу в українській мові. У синтаксис в предикативній функції спрямований дієприслівник. Однак з погляду структури граматичної темпоральності ці форми вкрай важливі, оскільки на морфологічному рівні засвідчують генетичний зв'язок граматичних категорій часу і таксису.

1. Азизова М.С. Таксис в современном татарском литературном языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Тобольск, 2004. — 19 с.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / Н.Д. Арутюнова. — М.: Наука, 1976. — 283 с.
3. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. — Л.: Просвещение 1967. — 193 с.
4. Бондарко А.В. Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса // Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. — М.: УРСС, 2001. — С. 234–242.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
6. Золотова Г.А. Структурно-смысловые отношения предикативных единиц в сложных предложениях // Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка, 1998. — М.: Ин-т рус. языка им. В.В.Виноградова РАН, 2004. — С. 344–360.
7. Курилович Е. Очерки по лингвистике. — М., 1962. — 456 с.
8. Маслов Ю.С. К основаниям сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной аспектологии. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. — С. 4–44.
9. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. — Л., 1984. — 263 с.
10. Мишаева М.В. Типология зависимого таксиса в английском и даргинском языках: автореф. дисс. ...канд. филол. наук. — Махачкала, 2007. — 25 с.
11. Пенчев Й. Към вопроса на времената в съвременния български език // Български език. — Кн. 2. — София, 1967. — С. 131–143.
12. Потёбня А.А. Из записок по русской грамматике. — М.: Просвещение, 1977. — Т. 4. — 406 с.
13. Русанівський В.М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова (за заг. ред І.К. Білодіда). — К.: Наук. думка, 1969. — С. 296–429.
14. Семенова Н.В. К определению концептуальных оснований семантики таксиса // Вестник Новгородского госуниверситета. — № 15. — 2000. — С. 108–112.
15. Семенова Н.В. Семантика таксиса: концептуализация и категоризация. — Великий Новгород, 2002. — 265 с.
16. Семенова Н.В. Категория таксиса в современном русском языке: дисс. ...д-ра филол. наук: 10.02.01. — Великий Новгород, 2004. — 394 с.
17. Слободинська Т.С. Таксис в українській мові: універсальні характеристики та специфічні риси. — Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2011. — 404 с.
18. Храковский В.С. Таксис: семантика, синтаксис, типология // Типология таксисных конструкций. — СПб: Знак, 2009. — С. 11–113.
19. Храковский В.С. Анкета для описания таксисных конструкций // Типология таксисных конструкций. — СПб: Знак, 2009. — С. 865–882.
20. Gasa M. Podstawowe relacje kategorii czasu w piśmie piktograficznym języka Naxi // Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego. — Zeszyt LIV. — Warszawa: Energeja, 1998. — S. 95–109.
21. Jakobson R. Shifters, verbal categories, and the Russian verb // Jakobson R. Selected Writing // Word and Language. — The Hague. Paris: Mouton, 1971 — 752 p. — P. 130–147.
22. Reichenbach H. The Tenses of Verbs // The Language of Time. — N.-Y.: Oxford University Press, 2005. — P. 71–78.

Стаття надійшла 01.11.2012

Volodymyr Barchuk

Ivano-Frankivsk

CONCEPTUAL FEATURES OF TAXIS: PROBLEMS OF INTERPRETATION

The analyses of modern concepts and typological features of taxis are made in this article. They are on the basis of its interpretation and description as grammar category. The solution of a number of difficult questions according to its status, contents, and typological determinations are offered on the basis of differential taxis features.

Key words: grammatical category, verb, taxis, tense.

УДК 8:81'38

Світлана Бибик

м. Київ

МОВНІ ЗНАКИ ПОВСЯКДЕННОЇ КУЛЬТУРИ В СУЧАСНІЙ ГАЗЕТНО- ЖУРНАЛЬНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ (на матеріалі лексики діалогізованого повідомлення)

У статті проаналізовано співвідношення функціональних і стилістичних параметрів повсякденної розмовно-побутової та газетно-журнальної мови.

***Ключові слова:** повсякденна мовна практика, усна мова, діалог, публіцистичний стиль, лексика розмовного вживання.*

Щоденна мовна практика — це динамічна взаємодія соціально-рольових, жанрово-стильових мовомисленневих стереотипів, які відображають різноманіття форм культури спілкування, прийнятих соціумом у певний період його життя, це ситуативне перемикання каналів мовної свідомості, узалежнених від комунікативних інтенцій мовця. Мовна діяльність кожного індивіда сегментована на повсякденно-побутову і спеціалізовану експертну (соціально-рольову), яка в кожному соціумі диференційована на художню, політичну, релігійну, науково-освітню, економічну тощо різновиди культур, що репрезентують друге крило повсякденності — культуру повсякдення [докл. див.: 1]. Одним із її складників є газетно-журнальна публіцистика, яка за останні 15–20 років зазнала відчутної структурно-стилістичної модифікації під впливом світоглядно-естетичної системи постмодернізму. Зокрема відзначають, що в ній посилюється прийом мовної гри: зміщується й редукується інформаційно-фактологічна складова на тлі посилення уваги до носія

© С.П. БИБИК, 2013

цієї інформації та способу її ословлення. Через це формується й така якість внутрішньої діалогізації газетно-журнального тексту, як поєднання нормативного та аномального, реального та віртуального, свого та «чужого», серйозного та ігрового. Завдяки акценту на аргументативну функцію драматизованого газетно-журнального дискурсу [2] такі тексти стають відкритими для інтерпретацій викладених фактів, набувають інтерактивності, яка є невід'ємним складником повсякденної культури, засвідчує зворотний процес впливу комунікативних моделей тележурналістики, Інтернету на мову друкованих ЗМІ. Тож усність інтегрується з писемністю на структурно-змістовому, композиційному та лексико-синтаксичному рівнях.

У сучасній мові газетно-журнальної публіцистики засвідчено характерні мовні знаки повсякденної культури.

Лексичні одиниці із повсякденно-побутової сфери створюють ефект безпосередності, неофіційності комунікативної інтеракції «журналіст — персонаж/учасник події», характеризують соціально-рольові, соціокультурні статуси мовців.

Зокрема, іменники розмовного вживання в мові інтерв'юєрів репрезентовані лексико-тематичними групами **назв осіб**: власних назв (— *Ще сусіди подумують, що **Стецючка** п'яна* (ГПУ, 6.06.12); — ***Вітка** зі своїм свекром не конфліктували. Це кожен у селі підтвердить, — розповідає бухгалтер сільської ради* (ГПУ, 31.08.10); назв спорідненості (*Якби не **мамка**, сестру Марічку б поховали* (ГПУ, 26.07.11); *На траві **моя доня** лежить, у неї вже очі закотилися, паленим пахне, — розказує* (ГПУ, 26.07.11); назв свояцтва (— ***Швагер** із Москви подзвонив* (ГПУ, 14.06.12); *Моя **кума** біля підйомника хот-доги та пиріжки продає* (ГПУ, 16.02.10); назв істот за віком (— *Чоловік від мене старший на рік, а на вигляд — як молодий **пацан**. Постійно підколював, що покине, знайде **молодуху**. Намовила його на другу дитину. Думала, **малеча** в хаті якось розрядить обстановку* (Країна, 13.04.12); — *Від **стариків** чув, що колись від церкви в селі Тахтаулове до нашої лісопосадки був підземний хід, — розповідає Андрій, прізвище просить не називати* (ГПУ, 15.04.10); назв представників неінституційного соціуму (— *Тут одні **круті** живуть, — каже місцева жителька Людмила Барчук* (ГПУ, 28.05.10); *Дійшло до того, що **фірмачі** виходять на роботу вночі й по неділях..* (ГПУ, 16.02.10); — *Але ці дома вряд лі хтось троне. Бо там живуть одні **шишки*** (ГПУ, 18.04.08); назв представників професійних груп (***Медики** кажуть — дивом уціліла, — розповідає 22-річний Василь Одерака з селища Оржів, що за 14 км від Рівного* (ГПУ, 26.07.11); *Поки **емчєєсники** не приїхали, я на город боялася зайти* (ГПУ, 19.05.09); ***Менти** не знали, що з того всього робити і як їх хапати* (Країна, 04.11.11) ті деякі ін.

У мові авторів-журналістів засвідчено лише повні офіційні номінації осіб, як-от: — *Толік теж пив, але за дитину дбав, — розповідає сусідка **Надії*** (ГПУ, 17.04.09); — *Я із сім'ї колгоспників. Старші брат і сестра довоєнні, а я після народився, — каже **начальник Бершадського центру***

поштового зв'язку **Леонід Івасишин** (ГПУ, 28.11.08) тощо. Хоча, як за-свідчують аналізовані мікроконтексти, вони не завжди оминають уже усталені в мові розмовні варіанти офіційних назв осіб (*Моторно-транспортне страхове бюро планує запровадити цього року "євроапорт"*. Це документ, в якому водії фіксуватимуть ДТП без участі **даїшників** (ГПУ, 22.01.08); *Ніна Горцакова, 71 рік, двірничка* фірми «Київ-одяг», змитає з тротуару опале листя на вул. Куренівській, 2б (ГПУ, 6.06.12).

З-поміж зафіксованих номінацій розмовного вживання — назви частин тіла (*Ти бачив дівок, що **цицьками** тут вимахували?* — каже *курець про двох активісток руху FEMEN* (Країна, 04.11.11); збірні назви (*Понакидали всякого **шмаття** і так спали* (ГПУ, 6.07.10); назви грошей (*Ледве за **п'ятьорік** продала, — кричить сусідці 57-річна Анна Пух* (Країна, 13.05.11), а також назви предметів з інтимізувальними суфіксами -ик-, -очк-, -ичк-, -ечк-, -к- та суфіксами експресивної оцінки (*Мені приємніше повертатися додому на **теплоходик**, аніж давитися в маршрутці..* (ГПУ, 10.09.09); *А тут собі **капусточку** посадять, **картопельку** — усе своє, — каже Шот* (ГПУ, 19.05.09); *Він купив тут **халупку**, а вистроїв доміну на два поверхи, ще й забор на 2,5 метри* (ГПУ, 28.05.10); — *Цю **звірюку** в Чемері бачили ще в маї, — каже Василь Романович* (ГПУ, 14.10.10).

Економію мовних зусиль у «своєму» соціокультурному середовищі уможливають **універби**. З-поміж них найпоширеніші назви: а) осіб (— *Раніше в **приватників** хліба дешевше двох гривень не було. Біла буханка коштувала 2,20–2,40, сіра — 2,10, чорна — дві гривні, — розповідають у великоканівецькій сільраді* (ГПУ, 29.02.08); б) продуктів споживання (— *Хліба і **мінералки** потім човном привезли рятувальники, — розповідає 39-річна Світлана Швець* (ГПУ, 6.07.10); в) технічних пристроїв та машин: — *Наша **пожарка** приїхала минут через 5* (ГПУ, 18.14.09); — *Увімкнув "аварійку", виїз на поручні споруди і стрибнув униз* (ГПУ, 22.01.08); г) будов (— *Утікач повернув на вул. Короленка і почав петляти між **багатоповерхівками*** (ГПУ, 30.03.10).

Саме таку функцію виконують **субстантивовані форми**, що заступають номінативні словосполучення: *Оця банка — **вранішнє**, а з жовтою кришкою — **вечірнє**, — у ложці подає на пробу сметану* (ГПУ, 22.01.08); — *Там живе 82-річна бабуся. Якби не люди, вчаділа би. Їй викликали "швидку"..* (ГПУ, 26.11.10), — *Ми наздогнали його біля **опорного*** (ГПУ, 16.02.10); — *Після суток переодяглися в **штатське**. Заїхали на ринок — купили квіти, шампанське, цукерки* (ГПУ, 30.03.10), а також **метонімічні утворення**: — *А керівник фірми каже, що справи з **хімією** не має* (ГПУ, 16.02.10);

Прикметники розмовного вживання в аналізованому мовному жанрі можна розділити на три типи: одні з них мають словотвірні ознаки розмовності у структурі емоційно нейтральної номінації (*Найбільше відвідувачів завжди мав "укртелекомівський", бо там розцінки були найдешевші* (ГПУ, 28.05.10), інші виражають певну міру ознаки (— *Борщ від ресторану хоч і пісний, але **добренний**. А на вулиці варять із м'ясом. Та все*

рівно, їла б і їла, — каже Тамара Шишкова, 69 років (ГПУ, 29.02.08), а треті — це емоційно-експресивні номінації (*У них чудова музика, романтична, але не соплива* (Країна, 16.12.11), зокрема із загального сленгу, що не зафіксований у загальномовному словнику (*Минулого разу я його слухала, він укумарений був*, — каже студентка Діана. Вона прийшла на презентацію поетичної збірки 34-річного Сергія Жадана "Ефіопія" (ГПУ, 24.02.09); — *Міся тут чарівні, безбашенні*, — розповідає Химич, доки шукаємо у снігових заметах протоптану доріжку до Берковецьких садів (Країна, 29.01.10) тощо.

Стрижнем динамізму й експресивності мови персонажів-учасників подій є дієслівна лексика розмовного вживання на позначення: а) руху (— *Коли я побачила ці сліди, подумала, що хтось на велосипеді по городах гасав*, — говорить Олена (ГПУ, 21.01.11); *До нас тут олігархи внадилися*, вже купу гектарів під бізнес узяли (ГПУ, 4.05.12); — *Бач, Василію, як люди пруть* (Країна, 04.11.11); б) процесу мовлення (— *Ми вам тут ще щось не те ляпнемо*, а потім нам від начальства дістанеться, — каже (ГПУ, 21.01.11); — *Не називайся як тебе звати. І так багато натринділа*. А може то бандіт, — показує на журналіста (ГПУ, 6.06.12); в) психологічного впливу/сприйняття/ставлення (— *Колега настрахала*, що літр олії скоро подорожчає до 14 гривень, — розказує жителька Рівного Галина Гаврилюк, 49 років (ГПУ, 29.02.08); — *Мені важко вгодити* з подарунком (Країна, 16.03.10); — *Люди завидують*, тому й строчать такі листи (ГПУ, 21.01.11); г) широкого спектру дій (— *Наші люди приладилися торгувати* (ГПУ, 16.02.10); — *Це Ахметов витворює*, — жартує про світло хтось із опозиціонерів (Країна, 20.01.12); — *Прийшла до нас на базар перед Євро податкова міліція «доїти»*.. (ГПУ, 15.06.12).

Прислівники розмовного вживання — також функціонально-стильові маркери безпосередності оцінок (— *Я вічно на роботі, вона теж. Часу не було сваритися* (ГПУ, 28.11.08) і повсякденно-побутового змісту діалогізованого газетно-журнального повідомлення (— *Попервах важко було переконати, що це працюватиме незгірше за рекламу*, — продовжує Сергій (ГПУ, 22.01.08).

Периферійна просторічна лексика представлена в аналізованій газетно-журнальній публіцистиці зневажливими, лайливими назвами та елементами суржику.

Зневажливі та лайливі назви засвідчені в мові персонажів-учасників подій, які перебувають у стані емоційного збудження, психоемоційної неврівноваженості, афекту. Такі назви репрезентують т. зв. грубе просторіччя, пор. репліки учасників спортивних змагань: — *Хто ще раз буде бити в морду — урою*, — перший із команди «червоних» вривається в натовп суперників; — *Та на мене взагалі сіли. Жопою прямо на лице. Ну нормально?* (Країна, 13.05.11); репліки продавців: — *А вони, холера, так си поздували* (Країна, 13.05.11); репліки будівельників: — *А цей, курва, що це він будує, я тебе питаю? Для яких це, бляха, людей, щоб гречка була така дорога, а її не було?* — *І ти бачиш, яка сволоч, га?* (Країна, 8.04.11); репліку дружини: *Дружина підбігає до чоловіка і кулаком ці-*

лить йому в ніс: — *Що ти робиш? Знову вранці похмелився? **Ідіот!** Жодного дня не пройде, щоб ти тверезий остався. Із самого ранку десь наклюкався* (Країна, 24.12.10); репліку дівчини: — ***Блін**, вона така холодна, що аж зуби зводить* (Країна, 10.05.12) і под. Навіть у ситуаціях, коли персонаж-оповідач усвідомлює своє висловлення як публічне, в його мові можливі зневажливі номінації осіб: — *Та і той на секунду вискочив. І в цей момент зайшли ті два **гади*** (ГПУ, 31.08.10); — *Але голосувати за нього все одно не буду. **Козел** він* (ГПУ, 6.06.12); — ***Придурок**, — каже Сухий. — Надайте медичну допомогу чоловіку* (Країна, 20.01.12).

«Мікс» народнорозмовних, просторічних та ареальних ознак — дзеркало повсякденно-побутової культури наших сучасників, реальна мовна картина українського мовосвіту. Оцінювально-характеризувальна та фактографічно-документальна функції в сучасній мові публіцистики закріплені й за ненормативними лексичними елементами, піднесеними до рівня естетичних. Суржик у діалогізованому газетно-журнальному повідомленні — це знак повсякденної мовної культури представників сучасного соціуму: словоформи, вирази-покручі задокументовано авторами-журналістами в мові черкасців, вінничан, киян, харків'ян, хмельничан, житомир'ян — представників середнього та старшого покоління.

За зробленими фіксаціями виокремлюємо три типи суржиковості мовних одиниць: 1) тих, що за фонетичною будовою співвідносні з російською лексикою: — *Новорічні ялинки після свят викидають на смітник. А я знаходжу їм **примененіє**, — розказує вінничанин 51-річний Григорій Кондратюк. Гілками обв'язую знизу стовбури грушок і яблункок. То **заціта** від зайців. Із хвої роблю добриво і засіб від шкідників [...]. **Смєсь** стає такою пухкою, що просто **прелєсть**. Піддобрюю насіння та розсаду. Помідор росте не бліденький, а темно-зелений, **сочний*** (ГПУ, 21.01.11); 2) тих, що у структурі слова поєднують російську кореневу та українську афіксальну частини: *Хтось підказав запросити в гості. Григорій не **розтєрявся**, запросив* (ГПУ, 5.04.11); — *Комбайнер буде все життя **помнити** про це* (ГПУ, 7.09.11); 3) тих, що поєднують різномовні кореневі частини у складних словах: *Пожарніки нам за ці пристройки всі вуха прожужжали, кажуть, це **пожаронебезпечно**. А в таких умовах жити безпечно?* (Країна, 20.01.12).

Так звані чужомовні елементи в сучасній стилістиці газетно-журнального жанру — це не лише окремі слова, а й засвоєні з літературного російськомовного стандарту книжні кліше, фраземи, що набули гібридної форми, як-от: *Правила зубрив, та не знав **куди примінить**. У восьмому класі зустрів першу любов Надю. Вона уваги не звертала — я був **отсталий учєнік*** (ГПУ, 28.11.08); *Скільки себе пам'ятаю, ніколи не боявся току. У школі в нас був **радіоаматорський кружок*** (ГПУ, 21.09.10); *Непонятно, скільки вони беруть за **розмови по міжгороду*** (ГПУ, 7.09.11); — *Нас не хотять пускати в електричку, бо вона не стає на дачних зупинках у Сальнику, Сосонці та інших. Тоді беремо палки, **скамеїку для ожданія**, понесли всьо на рельси* (ГПУ, 19.05.09).

Елементи соціолектів сьогодні увійшли в загальний сленг, передумови для якого, як підтверджують численні дослідження (О.А. Земська, Т.І. Єрофеева, Н.В. Хорошева, Л.П. Крисін, В.А. Хом'яков, М.М. Маковський, Р.І. Розіна, Л.О. Ставицька, Н.Я. Дзюбишина-Мельник та ін.), з'явилися з другої половини 80-х років ХХ століття. Він поступово утвердився у мовному повсякденні практично всіх прошарків суспільства й у мові ЗМІ, орієнтованих на масового читача, як зрозумілий для всіх незалежно від віку, професії, соціального статусу. Нерідко автори-журналісти залишають у підготовлених для друку повідомленнях такі лексичні одиниці, що зберігають оцінно-характеризувальну функцію оповідача, у мовній свідомості якого немає різниці між літературною мовою та сленгом. Тому в мові «простих» українців, заступивши загальноновживані слова, усталилися сленгові одиниці із мови шахраїв та злочинців (— *Це для мене була остання крапля. Не можу терпіти такий бєспредєл, тому оголосив голодування* (ГПУ, 18.12.09); — *Ті, хто йдуть учитися в університети внутрішніх справ, мають подвійний мотив. По-перше — отримують вищу освіту, по-друге — «стартують» з офіцерської посади. [...] Третина ведуть бізнес — «кришують» чийсь або вступають у долю* (Країна, 16.12.11), алкоголіків (— *Я жвав до 80 кілометрів, як тут Валіка "бєлка" хапанула* (ГПУ, 31.08.10), водіїв (*Збавив швидкість до мінімуму, думав уже по зустрічі прийдеться об'їжджати* (ГПУ, 6.06.12), молоді (— *А так: захотіла персональну виставку, — варіантів море. Платиш, приносиш картини — і не парнися. Тобі поліграфію, пресу, відвідувачів забезпечать. Буду краще італійські шмотки продавати — конкуренція менша* (Країна, 19.01.12); — *В основному приходять чоловіки 35–46 років, аби подивитися, як зажигають молоді дівчата, — усміхається Фенюк* (ГПУ, 28.05.10). На місці національних мовних засобів вираження того чи того смислу з'являються та усталюються іншомовні загальнозрозумілі сленгізми-експресиви на зразок: *Має бути саме так, як я написала, це ОК* (Країна, 20.01.12); — *А що — братиму оренду 200 баксів на тиждень за виставки. І грошей зароблю* (Країна, 19.01.12).

Одиниці загального сленгу карнавалізують соціокультурне тло національно-мовного повсякдення, відображаючи його строкатість. Документально відтворюючи репліки персонажів-оповідачів, автори-журналісти ніби знімають з себе відповідальність за вживання й поширення на письмі ненормативних з погляду літературної мовної практики одиниць. Через це знижена поетика повсякдення усталюється у масовій пресі.

Прагматична настанова зберегти мовний портрет інтерв'юера, створити додаткове характеризувальне тло спричинює й функціональне навантаження *територіально маркованих лексикалізованих одиниць*. Звичайно, журналісти залишають у текстах лише визначальні елементи, які не ускладнюють сприйняття новинної інформації, а лише маркують повідомлення. Тлумачать же лише малознайомі масовому читачеві діалектизми. Наприклад, у діалогізованих газетно-журнальних повідомленнях збережено мовний колорит носіїв:

• південно-західного наріччя, зокрема наддністрянського (— Худоба Панчука весь наш город **стлумила**, — розповідає 79-річна Євгенія Баран. — Син Михайло пішов поговорити з ним, щоб він не пускав **туда** корів. Панчук давай доказувати, що це ми винуваті, бо не поставили високий пліт. Син сказав, що буде методи шукати, щоб поставити Панчука на місце. **Не вспів сі обернути**, як той його чимось ударив. Мисько впав, він **сі не сподівав**. Панчук так його **скопав**, зуби вибив. Той Панчук усюди милий, бо платить, і **нічо** йому не зробиш. На город не пускає. Ми **сі боїмо**, не знаємо, що то за людина. **На Йордан** там на хуторі наша хата згоріла (ГПУ, 14.06.12); закарпатського (Після рясних дощів у селі Ракошино Мукачівського району на Закарпатті розлилася річка Стара. — У мене затопило весь город, — зітхає 68-річна Іда Кузьма із цього села. — Залило водою 25 соток — картоплю, часник, цибулю, помідори, **огурки, пасулю, киндирицю** (квасолу, кукурудзу — ”ГПУ”). **Я тільки ся намучила** цілу весну, спину вигинала. **А кілька** лиш за трактор заплатила, щоб виорав ділянку. — Під водою залишилися **крумплі** (картопля. — ”ГПУ”), **огірки, помідори, капуста**, — розводить руками Тетяна (ГПУ, 28.05.10); покутсько-буковинського (— До вечора була вже по пояс, у хаті — по коліна, — плаче господиня. — **Нам усі кури потопилися** — вони ж плавати не вміють. [..] продовжує Оріся Михайлівна. — **Мене болють ноги**, то я не могла ходити в гумаках (Країна, 23.07.10); подільського (— Сусідові часи справив, а він відблагодарив **саджанцьом** горіха, — згадує 92-річний Іван Батюков із Вінниці. — **Хтів** розвести, ніяк не получається (ГПУ, 26.11.10) говорів;

• південно-східного наріччя: — **Понаравилася** мені Тетянка, бо рідко умивалася і ряба була, **хе-хе**, — сміється беззубим ротом (Країна, 11.12.09); — **Вони всіх познають, все добірають**. Тільки нема сили говорити, — зітхає донька, сідаючи біля матері. — **Їдять вони ловко**: і супок, і борщик, і катлетку (ГПУ, 22.01.08).

Отже, орієнтація газетно-журнальної публіцистики на повсякденний безпосередній діалог спричинює те, що (1) літературна мова набуває рис, характерних для усередненого, масового читача, оскільки вона вбирає розмовні, просторічні, жаргонні, знижені елементи та інші субстандартні одиниці, органічні в усно-розмовній практиці виразників різних соціокультурних та ідеологічних відношень; (2) він стає жанрово-стильовою ознакою масової, щоденної преси. У поліфонічному інформаційно-комунікативному публіцистичному контексті «чужа усна мова» виконує функцію документального підтвердження подій, ситуацій, які висвітлюють журналісти, вона є мовним знаком співавторської єдності «журналіст — свідок/учасник події», вербальним образом певного соціокультурного типу мовця, нашого сучасника, його художньо-образним узагальненням в оповідній структурі газетно-журнального повідомлення. У писемному мовному жанрі діалогізованої газетно-журнальної публіцистики, орієнтованої на нормативно-літературний стандарт, під впливом художнього стилю, для якого стильовою нормою є елементи поезики повсякдення, а також під

впливом усно-писемної інтернет-комунікації, в якій інформативно-новинні тексти відкриті для обговорення, коментування в невимушеній формі зі збереженням індивідуальних особливостей вербального самовираження користувачів, узаконюється документально правдива мова респондентів, чії розповіді складають основу ЗМІ.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

ГПУ — «Газета по-українськи»
Країна — журнал «Країна»

1. Луков М. Культура повседневности. К истории вопроса // Библиотечное Дѣло. — 2010. — №17(13). — С.6 — 12 // Режим доступу: <http://www.nlr.ru/prof/publ/bibliograf/2010/bd17.pdf>
2. Смирнова А.В. Чужая речь как элемент аргументации в британском газетном дискурсе: автореф. дисс. канд. филол. наук. — Санкт-Петербург, 2006. — 22 с.

Стаття надійшла 01.11.2012

Svitlana Bybyk
Kyiv

VERBAL SIGNS OF EVERYDAY CULTURE IN THE MODERN NEWSPAPER AND MAGAZINE JOURNALISM (BASED ON THE LANGUAGE DIALOG MESSAGE)

The article analyzes the correlation functional and stylistic parameters of everyday conversational language and newspaper and magazine language.

Key words: everyday language practice, spoken language, dialogue, journalistic style, vocabulary conversational use.

Мовна мозаїка

ЧОМУ ГОСТИННИЙ НАРОД, АЛЕ ГОСТИНИЙ ДВІР?

Газетно-журнальні публікації, присвячені реконструкції *Гостиного двору* в м. Києві, примусили задуматися ще й над тим, чому в назві цієї історичної пам'ятки *гостиний* пишуть з однією літерою *н*, а не з двома, як у всім відомому прикметнику *гостинний*? Щоб зрозуміти цю відмінність, потрібно знати, як вони постали в українській мові. Прикметник *гостинний* утворений від іменника *гостини* за допомогою суфікса *-н-*, тому його пишуть з двома літерами *н*. Він виражає значення «який любить приймати, частувати гостей», напр.: *Нам цікаво було оглянути мисливський замок..., зазирнути в курні селянські хати, де гостинні гуцули завжди ладні поділитися шматком хліба і кухлем кислого молока* (О. Журахович). Прикметник *гостиний* ужитий лише в назві *Гостиний двір*, яку словники української мови фіксують як історичну зі значенням «торгові ряди в спеціально збудованому приміщенні», напр.: *Найбільша торгівля відбувалася в гостиних дворах* (Історія СРСР, 1956, т.1, с. 208). Цей прикметник є російським, про що свідчать спільнокореневі з ним слова *гостиная, гостиница*, які так само пишуть з однією літерою *н*. Він пов'язаний з давнім значенням слова *гость* — «купець», яке вже вийшло з ужитку, напр.: *У руських містах часто з'являлися і іноземні купці, яких у старовину називали «гостями»* (Історія СРСР, 1956, т.1, с. 31).

Отже, у сучасній українській літературній мові є лише прикметник *гостинний*, який потрібно писати з двома літерами *н*. Прикметник *гостиний* (з однією літерою *н*) уживають тільки в складі історичної назви *Гостиний двір*, яку було перенесено з російської мови в українську на означення пам'ятки в м. Києві.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'373.7:81'271.12

Ганна Бардукова

м. Донецьк

СПОСОБИ ПОРУШЕННЯ НОРМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕМИЦІ

У статті здійснено спробу створення класифікації способів порушення чинної в українській мові фраземної системної норми. Зокрема, диференційовано формальні, формально-семантичні, семантичні й функційні інноваційні фразеодевіації. Критично проаналізовано наявні в лінгвістиці типології фразеологічних видозмін.

***Ключові слова:** фраземіка, фразема, фраземна норма, фразеологічна норма, фразеологічна девіація, інноваційна фразеологічна девіація.*

Безпосередній зв'язок між мовою та громадсько-політичними й соціально-економічними зрушеннями в державі є беззаперечним. Активна соціодинаміка, як зауважують дослідники, закономірно породжує активну лінгводинаміку. Виявляється це передусім в оновленні мови, різною мірою інтенсивному на кожному з її рівнів, в оновленні мовної норми, передусім літературної як її загальноживаного взірця. Таких оновлювальних змін сьогодні активно зазнає фразеологічна підсистема української мови, або фраземіка. Фразеологічні інновації, якими рясніють тексти новітньої української художньої літератури й публіцистики, засвідчують порушення чинної та формування нової фраземної (системної / літературної) норми. Механізми творення девіацій¹ від чинних

¹ Девіацію у фраземіці розглядаємо як порушення її чинної системної, або **фраземної, норми**, фіксованої в академічних фразеографічних працях, зокрема «Фразеологічному словнику української мови» в 2-х томах (1993, 1999 рр.) і «Словнику фразеологізмів української мови» (2003, 2008 рр.). Виявом девіації є **фразеологічні інновації** та **фразеологічні помилки** — ресурс оновлення фраземіки й результат порушен-

стандартів і перспективи їх входження до системи мови, тобто нормативне й ненормативне функціонування фразеологізмів, в українському мовознавстві, як, за свідченням О.І. Молоткова, й у російському [7: 200], не дістали ще ґрунтовного вивчення. Про це свідчить хоча б те, що поняття норми у фразеології не висвітлено в академічній граматиці української мови за редакцією І.К. Білодіда. Тому дослідження, здійснювані в цьому напрямку сьогодні, затребувані передусім в україністиці. Зокрема, вироблення потребує комплексна класифікація способів творення фразеологізмів — текстових реалізацій наявних в українській мові фразем². Проблемі видозмін фразеологізмів присвятили свої праці Л.Г. Скрипник, В.А. Чабаненко, Є.А. Карпіловська, А.К. Мойсієнко, І.С. Гнатюк, Н.М. Неровня, Т.В. Цимбалюк, Т.П. Свердан, Л.М. Пашинська, Ж.В. Колоїз, Л.Ф. Щербачук, О.Г. Важеніна, Л.І. Пац (на матеріалі української мови); О.І. Молотков, В.М. Мокієнко, А.М. Мелерович, Г.І. Аліомарова (на матеріалі російської мови); Ю.М. Дільна (на матеріалі польської мови); З.І. Гілецька (на матеріалі словацької мови); Н.С. Хороз (на матеріалі хорватської мови); О.В. Кунін (на матеріалі англійської мови) та ін. Проте це складне теоретико-практичне питання й досі актуальне. Насамперед тому, що його вирішувано в аспекті формування нової норми в українській фразеології, а не дослідження засобів посилення інформативності та образності художнього й публіцистичного текстів. Крім того, оснований на свіжому фактичному матеріалі розгляд цієї проблеми уможливить аргументоване уточнення представлених сьогодні в лінгвістиці класифікацій видозмін з проекцією на фразеологізми загалом і суті, природи окремих фразеологічних явищ зокрема.

Метою пропонованої статті є укладання класифікації способів інноваційної девіації в українській фраземіці. Для досягнення поставленої мети слід вирішити кілька завдань: ретельно обстежити відхилення від системної норми у формі, семантиці та функціях фразем і встановити прийоми їх творення. Типологію девіацій-інновацій співвіднесено зі «Словником фразеологізмів української мови», оскільки в передмові саме цієї академічної фразеографічної праці ґрунтовно висвітлено проблему видозмінюваності фразеологічних одиниць.

Розвиток фраземіки української мови відбувається завдяки оживленню фразем — оновленню їхньої формальної і / або семантичної структури, а також функційних властивостей.

ня її закономірностей, денормалізації відповідно. Сукупність фразеологічних інновацій складає **фразеологічну** (текстову / мовленнєву) норму, описану діалектними й регіональними словниками, словниками жаргону й мови письменників. Вона являє собою джерельну базу для моделювання нової фраземної норми.

² **Фразема** — це системна абстрактна інваріантна — емічна — одиниця-конструкт, яка в мовній практиці реалізується в етичних одиницях, варіантах — **фразеологізмах**, або **фразеологічних одиницях**.

1. Способи формальної інноваційної фразеологічної девіації. Формальна інноваційна девіація — це не виявлені в семантиці й функціях видозміни формальної структури фразем, які, однак, торкаються змісту системних фразеологічних одиниць, тобто граматичних і лексичних значень їх складників як мотиваторів фраземної семантики. Вплив на зміст фраземи, приміром, виявляється в його спрощенні, у виявленні в інший спосіб поняття тощо. Традиційно явище формальної інноваційної девіації вчені визначають як фразеологічну варіацію й залежно від характеру формально-структурних змін диференціюють її типи — завжди різні як кількісно, так і якісно в класифікаціях дослідників. Так, Л.Г. Скрипник розрізняла 1) *лексичні*, 2) *граматичні, або формальні*, та 3) *лексико-граматичні, або комбіновані*, варіанти фразеологізмів. До граматичних, або формальних, фразеоваріантів дослідниця зараховувала фонетичні, морфологічні, словотвірні й синтаксичні [9: 5; 10: 12]. Останні поставали в результаті варіювання порядку компонентів, їх кількості (фактично йшлося про компонентну факультативність фразеологізму), а також синтаксичних зв'язків між ними. Сумнівним видається вживання термінів *формальний фразеоваріант* і *граматичний фразеоваріант* як синонімів: і лексичні, і граматичні, і комбіновані фразеоваріанти є формальними, бо вони не зачіпають семантики фразеологізму. Крім того, якщо строго дотримуватися прийнятого в україністиці змісту терміна *фразеологічний варіант* як результату суто формально-структурних змін, доречніше змістово надлишковий, логічно зайвий прикметник «формальний» не вживати з метою уникнення плеоназму. Факт фонетичного паралелізму як чинник появи граматичних варіантів природно також викликає сумнів.

Н.М. Неровня пропонує всі фразеологічні варіанти поділити на 1) *компонентні*, що виникають унаслідок заміни слів-компонентів або змін у їхньому вираженні, 2) *структурні*, які різняться кількістю й порядком компонентів, а також синтаксичними зв'язками між ними, і 3) *комбіновані*. До компонентних дослідниця зараховує *фонетичні, акцентологічні, морфологічні й лексичні* фразеоваріанти; до структурних — *позиційні, синтаксичні та квантитативні (елітовані й розширені)* [8: 68—69]. Аналізуючи явище розширення компонентного складу фразеологізмів, або комплемент, Н.М. Неровня, однак, зауважує, що введення нових слів часом зумовлює появу додаткових відтінків у значенні фразеологічної одиниці, сприяє зміні її емоційно-експресивних параметрів [8: 108]. Такі розширені фразеологізми, отже, не можна розглядати як варіанти — одиниці, еквівалентні за значенням і функціями. Типологію можливих фразеоваріантів запропонували й укладачі «Словника фразеологізмів української мови». У передмові до цієї академічної фразеографічної праці вони диференціювали 1) *формальні*, 2) *фонетичні*, 3) *морфологічні* й 4) *лексичні* фразеологічні варіанти [12: 6]. Аналіз наведених в Словнику прикладів формальних варіантів фразеологізму вкотре переконує в необґрунтованості вживання цих термінів як однопорядкових: останні три терміни є

гіпонімами відносно гіпероніма *формальні*. Отже, відсутність в сучасній лінгвістиці одностайного погляду на фразеоваріантність є очевидною.

На основі дібраного з творів новітньої української художньої літератури й публіцистики фактичного матеріалу з урахуванням накопиченого в україністиці і взагалі в славістиці досвіду створення типології фразеоваріантів пропонуємо виділяти такі типи — в термінах апарату нашого дослідження — формальних інноваційних фразеодевіацій: 1) фонетичні, 2) лексичні, 3) граматичні (морфологічні й синтаксичні), 4) контаміновані, 5) поширені, 6) редуковані, 7) мішані.

Фонетичні фразеоінновації — це зміни в звуковому складі компонентів фразеологізмів, наприклад: **МІЖ СЦІЛЛОЮ ТА ХАРІБДОЮ**. Під обопільною нищівною загрозою. *Староста щодня пропливав між Сциллою та Харібдою — туди й сюди по десять разів на день* (Ю. Андрухович). Як нормативний, вихідний фразеологізм з тим самим значенням в академічних словниках кодифіковано — **МІЖ (пóміж) СЦІЛЛОЮ ТА (і) ХАРІБДОЮ** [12: 704].

Лексичні інноваційні фразеодевіації — це заміна одного чи кількох традиційних компонентів фразеологізму словами вільного вжитку, абсолютно еквівалентними семантично й стилістично. Замінювані компоненти при цьому перебувають у тісних стилістичних і системних змістових зв'язках (передусім синонімічних і тематичної спорідненості), пор.: **ОБТРУСИТИ ПОРОХ ЗІ СТПІ СВОЇХ**. Ніколи не повертатися, не з'являтися в колись покинутому місці, забути про нього (Г.Б.). *Я вийшов з тієї в'язниці [школи] на волю влітку 1977 року і — як це називається? — обтрусив порох зі стпін своїх. Тобто я жодного разу більше не переступив тих порогів* (Ю. Андрухович). Лексичної інноваційної девіації зазнав біблійний епонім **ОБТРУСИТИ ПОРОХ З НІГ СВОЇХ (ОТЯСТІ ПРАХ ОТ НОГ СВОЇХ)**, який означає рішучий і безповоротний розрив з чимось або з кимось [6: 196—197].

Граматичні фразеологічні девіації-інновації поділяємо на морфологічні й синтаксичні. Морфологічні, зокрема морфемні й словотвірні, — це зміни в морфемах компонентів, що виникають унаслідок заміни префіксів, суфіксів³, флексій, як-от: **ДІРКА ОД БУБЛИЧКА**. Абсолютно нічого. *А Ви йому [чоловікові] — дірку од бубличка!* (М. Матіос). Зміну форми на зменшено-пестливу «бубличок» за участі суфікса **-ок-** має компонент **БУБЛИК** нормативного фразеологізму **ДІРКА З (ВІД) БУБЛИКА** з тим самим значенням [12: 206]. Зауважимо, що видові форми дієслова не вважаємо формальними інноваційними девіаціями: це, за О.І. Молотковим, вияв зв'язків фразеологізму зі словами в реченні, закріплений за одним його компонентом [7: 24]. Синтаксичні іннова-

³ Прикметно, що одиниці, постали внаслідок взаємодії компонентів, які різняться словотвірними — зменшено-пестливими або збільшено-згрубілими — елементами, укладачі «Словника фразеологізмів української мови» дефінують як лексичні деривати фразеологізмів [12: 9].

ційні фразеодевіації — це інверсія компонентів, які характеризуються усталеною, застиглою послідовністю⁴, а також суттєва видозміна синтаксичної структури фразеологізму, супроводжувана зміною його синтаксичної ролі в реченні. Приміром, фразеологізм **МАЙСТЕР (мастак) НА ВСІ РУКИ** в значенні «людина, яка все вміє робити, вправна, тямуша у будь-якій справі» [12: 364] нормативно виконує в реченні синтаксичну роль присудка. Його вживання у функції означення зумовлює інше графічне оформлення й значну, але при цьому не позначувану на семантиці перебудову синтаксичної структури, пор.: **НА-ВСІ-РУКИ-МАЙСТЕР**. Вправний, умілий (Г. Б.). *Тобі це [військова частина], безумовно, подобається — як і цей добряга-прапорщик, який тебе сюди довів, щира українська душа з велетенськими граблями на-всі-руки-майстра, прапорщик Кочержук (Ю. Андрухович).*

Контамінацію, поширення й усічення компонентів в україністиці традиційно кваліфіковано як структурно-семантичні зміни фразеологізмів. Проте дібраний з творів української новітньої художньої літератури й публіцистики фактичний матеріал дає підстави розглядати їх і як суто формальні фразеологічні перетворення.

Контаміновані інноваційні фразеодевіації виникають унаслідок поєднання в одному вислові двох чи кількох фразеологізмів, які неодмінно характеризуються семантичною й формальною подібністю, як-от: **КІНЬ СВИНІ НЕ ТОВАРИШ**. Про надто різні речі, явища, людей (Г. Б.). [Віра (до Стаса):] — *Я вже не працюю на телебаченні, — почала пояснювати Віра. — Те, що крутять зараз, — звичайні повтори. Але я спробую вам допомогти. Напишіть кілька нарисів, мені треба бачити, що ви вмієте. Адже журналістика — не література. — ...а кінь свині не товариш... — додав Стас і звівся з крісла (Ірен Роздобудько).* Новотворений фразеологізм є результатом злиття частин двох фразеологічних одиниць, еквівалентних за формою та значенням — **ГУСЬ СВИНІ НЕ ТОВАРИШ** і **КІНЬ ВОЛОВА НЕ ТОВАРИШ (не рівня, не пара)** [11: 47]. Отже, контамінація, яка не зачіпає семантики фразеологічної одиниці, — це формальна зміна. Принагідно зауважимо, що контаміновані одиниці в потрактуванні О. І. Молоткова постають як неправильне вживання фразеологізму через брак мовної компетенції [7: 200], тобто як фразеологічні девіації-помилки, а не девіації-інновації.

Формальні інноваційні фразеодевіації виникають і внаслідок поширення компонентного складу нормативного фразеологізму, пор.: **СКЛАСТИ ІСПИТ НА «ВІДМІННО»**. Підтвердити на практиці свої найкращі якості, властивості і т. ін. *Одного разу, коли вони [з Лілі] сиділи в кав'ярні, до Вовика [перевдягненого на жінку] почав залицятись якийсь доволі симпатичний чоловіча. — Ну от, — задоволено посміхнулася Лілі, —*

⁴ Автори «Словника фразеологізмів української мови» визначають як лексичні деривати фразеологізми, що виникли внаслідок заміни звичайного порядку, як правило, однорідних слів-компонентів [12: 9].

ти склав іспит на «відмінно». Навіть став кращий за мене — я ревную!.. (Грен Роздобудько). Фразеологізм **ВИТРИМАТИ (скла́сти) ІСПИТ** [12: 89] зазнає додавання компонента, який жодним чином не впливає на його значення. Це спричинено зв'язком з певною комунікативною ситуацією, яка й потребує доповнення нормативної схеми фразеологічної одиниці. Те, що не будь-яке поширення є обґрунтованим, тобто семантично релевантним, помітила й Ю.М. Дільна, досліджуючи функції доданих компонентів фразеологізму на матеріалі польської молодіжної прози [4: 180].

Редукція як спосіб творення формальних фразеологічних інновацій полягає в усиченні окремих нефакультативних компонентів нормативного фразеологізму⁵, наприклад: **О́ЧИ ВИЛА́ЗЯТЬ**. Хтось надмірно натужується, через силу робить що-небудь, надривається і т. ін.; дуже важко комусь. [Василина:] — *І я тяжко Андрія носила, а твоя мама-небіжка дуже мене жалувала?! Та мені очі вилазили коло того дурного сапаня, дитина вже просилася на світ Божий, а мама казали: «Гай, ще сапаємо два рядочки, та й буде. Все'єдно сапаєш не так, як треба. — А як треба, неню? — питала. А вона: — Не знаю, як, але не так, як треба» (М. Матіос). Опущення передбачених фраземною нормою як обов'язкових компонентів **З ЛЮ́БА** фразеологізму **[АЖ] О́ЧИ З ЛЮ́БА (з голови́) ВИЛА́ЗЯТЬ (лізуть)** [12: 473] є синхронно-діахронним, скоріше відтворюваним, ніж створюваним, отже, автоматичним і зрозумілим поза контекстом.*

Мішані формальні фразеологічні інновації — це в різний спосіб комбіновані фонетичні, лексичні, граматичні, контамінаційні, поширювальні та редукційні зміни компонентів фразеологічних одиниць.

2. Способи формально-семантичної інноваційної фразеологічної девіації. Видозміни, які заторкують як формальну, так і семантичну структуру фразеологізму, кваліфікуємо як формально-семантичну інноваційну фразеологічну девіацію. Більш-менш послідовно такі перетворення у вітчизняній лінгвістиці вчені означають як структурно-семантичну трансформацію й розрізняють кілька її видів, серед них найбільш стабільні: 1) субституція, 2) поширення, 3) еліпсис, 4) контамінація, 5) комбінована трансформація. До цих самих способів, за нашими спостереженнями, вдаються й сучасні українські письменники та публіцисти для творення формально-семантичних фразеологічних інновацій. Але до вже названих слід додати 6) морфологічну девіацію, яка полягає в супроводжуваних набуттям додаткової семантики префіксації⁶

⁵ Усичення багатокомпонентного фразеологізму без змін його семантики автори «Словника фразеологізмів української мови» розглядають як лексико-дериваційні зміни [12: 9].

⁶ Автори «Словника фразеологізмів української мови» семантично релевантну префіксацію дієслівного компонента фразеологізму тлумачать як семантико-дериваційну видозміну, а одиниці, що виникли в її наслідок, — як семантичні деривати [12: 8–9].

або суфіксації дієслівного компонента фразеологізму, пор.: **МАЇЦНУТИ ПОГЛЯДОМ**. Мимохідь, не виявляючи великого інтересу, подивитися на кого-небудь (Г. Б.). *Але ці [міські] дівчата для нього [Шурки Кукси] ніби й чужі, до них інтерес виявляв хіба позірний: отак маїцнує поглядом, та й усе; його більше хвилювали дівчата околичні, тобто простіші й не такі церемонні* (В. Шевчук). Порушення системної норми щодо вживаної в значенні «пильно, уважно, з неприхованим інтересом оглядати кого-, що-небудь» фраземи **ОБМАЇЦУВАТИ (маїцати) / ОБМАЇЦАТИ (помаїцати) ОЧІМА (поглядом, зором і. т. ін.)** [12: 453] виявляється в творенні від компонента-дієслова **маїцати** за допомогою суфікса однократної дії **—ну—** нового слова й у супровідному удокладненні семантики всієї одиниці.

3. Способи семантичної інноваційної фразеодевіації. Порушення суто значеннєвої нормативної фразеоструктури трактуємо як семантичну інноваційну девіацію фразеологізмів. Традиційно такі видозміни вчені означають як семантичну трансформацію (І.С. Гнатюк і ін.) або модифікацію (О.Г. Важеніна) фразеологічних одиниць і незмінно розрізняють принаймні два її види: 1) власне семантичну трансформацію, тобто набуття фразеологізмом цілком нового значення, і 2) подвійну актуалізацію — одночасну реалізацію значення фразеологічної одиниці й прямих лексичних значень усіх або кількох її компонентів. До цих способів семантичної інноваційної фразеодевіації слід додати, як у тому переконує попередній аналіз дібраних з творів сучасних українських письменників і публіцистів фразеологічних інновацій, 3) універсалізацію семантики внаслідок формування у фразеологізмів нових сполученнєвих зв'язків. Так, фразеологізм **КРАЄМ (краєчком) ОКА** в значенні «непомітно для інших, крадькома» нормативно сполучається зі словами *г л я н у т и, п о з и р а т и* і под. [12: 309]. Це словникове значення він зберігає, якісно розширюючи свої синтагматичні зв'язки з контекстом, як-от: **КРАЄМ ОКА**, *зі сл. п р о н і к н у т и*. Непомітно для інших, крадькома. *Згідно з розповідями нечисленних підглядачів, котрим попри все вдалося хоч краєм ока туди [кабінет цензора] проникнути, її [Державну Таємницю] було вписано до тисячі товстелезних талмудів* (Ю. Андрухович).

4. Функційна інноваційна фразеодевіація. Функційна інноваційна девіація фразеологізмів — це зміна нормативних стилістичних характеристик сталих слівних комплексів. Вона зазвичай відбувається паралельно з формальною фразеодевіацією. Наприклад, вихідний фразеологізм зі значенням «дуже сміятися» **ВМИРАТИ (помирати) / ВМЕРТИ (померти) ЗО СМІХУ** [12: 119], зазнавши субституції обох компонентів, не змінює свого значення, а набуває нового емоційно-експресивного забарвлення: **ПОЗДИХАТИ ВІД РЖАЧКИ**⁷, *вульг.*,

⁷ Пор.: **ЗДИХАТИ** — вульг. Помирати (про людину) [2: 462] та **ІРЖАТИ** — зневажл. Голосно, нестримно сміятися, реготатися [2: 513].

зневажл. Дуже сміятися. *Одного разу ми [Ю. Андрухович і батько] ледь не поздихали від ржачки: йому [батькові] приснилося, що ми ходимо якимось лісопарком, і він, вказуючи на черговий екземпляр, повідомляє мені, що то дуб канцелярський (Ю. Андрухович).* Зауважимо принагідно, що Л.Г. Скрипник вважала слухним підхід, за якого подібні зміни розглядалися як формальні, варіантні, а їх результати — одиниці зі спільним змістом, але різними стилістичними характеристиками — як лексичні варіанти [9: 6]. Щоправда, дослідниця зауважувала, що в таких випадках при стилістично забарвлених компонентах слід наводити обмежувальну ремарку. У словацькій мовознавчій традиції такі одиниці розглянуто як стилістичні варіанти [3: 135].

Функційна інноваційна фразеологія також може відбуватися разом із зміною семантики фразеологізмів, пор.: **КОЛІСКА КАПІТАЛІЗМУ**, ірон. Вбиральня. *Коли носика було припудрено, а советські парфуми розповсюдили по цій колосці капіталізму свій патріотичний дух, до вбиральні ввійшла сама Коко Шанель (Ірен Роздобудько).*

5. Висновки та перспективи. Розроблення проблеми норми неунікно ставить питання способів порушення чинних і формування нових стандартів в українській фраземіці. Пропонована класифікація інноваційних фразеологізмів — перший крок у його вирішенні. Вона являє собою уточнення вже створених типологій фразеологічних видозмін, ґрунтоване на аналізі фразеологічних у сучасних художніх і публіцистичних текстах. Зокрема виявлено, що контамінація, поширення та усічення компонентної структури фразеологізму зумовлюють появу, крім формально-семантичних, і суто формальних інноваційних фразеологізмів. Морфологічні зміни компонентів, навпаки, спричиняють і формально-семантичні девіації фразеологічних одиниць. Також з'ясовано, що причиною виникнення семантичних фразеологізмів є розширення мережі синтагматичних зв'язків фразеологізму з контекстом. Безперечно, представлену типологію не можна вважати вичерпною, такою, що охоплює всі можливі вияви відхилень від чинної фраземної норми. Подальше критичне та вдумливе обстеження новітніх українських художніх і публіцистичних текстів відкриває перспективи її удокладнення й ширше — узагальнення тенденцій оновлення української фраземіки, успішної кодифікації фразеологічних інновацій, вибраних з ряду конкурентних, тобто вироблення нових літературних зразків для всіх сфер мовної діяльності сучасного українського суспільства.

1. *Важенина О. Г.* До проблеми розмежування фразеологічних трансформацій, модифікацій та варіацій / Олена Григорівна Важенина // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. — Донецьк : ДонНУ, 2000. — Вип. 6. — С. 310—313.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [укл. і гол. ред. В.Т. Бусел]. — К. ; Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
3. *Гілецька З.* Словацькі фразеологічні одиниці та їх реалізація у тексті / Зоряна Гілецька // Проблеми слав'янознавства: зб. наук. праць. — Л. : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. — Вип. 54. — С. 128—136.

4. Дільна Ю. Фразеологічні модифікації з додаванням компонентів — функції в польській молодіжній прозі / Юлія Дільна // Проблеми слав'янознавства : зб. наук. праць. — Л. : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2009. — Вип. 58. — С. 176—183.
5. Карпіловська Є. Інновації в сучасній українській мові: чинники появи та тенденції усталення / Євгенія Карпіловська // Rocznik Slawistyczny. — Wrocław, 2009. — Т. LVIII. — S. 47—66.
6. Коваль А.П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / Алла Петрівна Коваль. — К. : Либідь, 2001. — 312 с.
7. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка / Александр Иванович Молотков ; ответств. ред. Ф.П. Филин. — Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1977. — 283 с.
8. Неровня Н.Н. Вариантность и синонимия в украинской фразеологии : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / Надежда Никитична Неровня. — К., 1990. — 160 с.
9. Скрипник Л.Г. Видозміни форми фразеологічних одиниць / Лариса Григорівна Скрипник // Мовознавство. — 1969. — № 4. — С. 3—13.
10. Скрипник Л.Г. Видозміни форми фразеологічних одиниць / Лариса Григорівна Скрипник // Мовознавство. — 1969. — № 6. — С. 12—19.
11. Олійник І.С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Іван Степанович Олійник, Михайло Михайлович Сидоренко. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К. : Рад. школа, 1978. — 447 с.
12. Словник фразеологізмів української мови / [Уклад. : В.М. Білоноженко та ін.]. — К. : Наук. думка, 2008. — 1104 с.

Стаття надійшла 01.11.2012

Hanna Bardukova

Donetsk

THE METHODS OF STANDARD BREACH IN UKRAINIAN PHRASEMICS

The attempt to create the classification of methods of active phrasemic system norm breach in the Ukrainian language has been realized in the article. Namely the formal, formal and semantic, semantic and functional innovative phraseological deviations have been differentiated. The typologies of phraseological modifications existing in Linguistics have been analysed critically.

Key words: phrasemics, phraseme, phrasemic standard, phraseological standard, phraseological deviation, innovative phraseological deviation.

УДК 81'373.421

Тетяна Коць
м. Київ

ГРАМАТИЧНА НОРМА: ДІЕСЛІВНА ПАРАДИГМА В ПРЕСКРИПЦІЯХ І ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано дієслівні словотвірні процеси в мові публіцистичного стилю початку XX століття у зв'язку з тенденціями динаміки літературної норми. Особливу увагу звернено на функціонування словотвірних варіантів, узагальнено основні напрямки лексичних змін.

***Ключові слова:** словотвір, мовна норма, варіант, похідне слово.*

Визначальним фактором для створення єдиних, загальних лексичних і граматичних норм було розширення суспільних функцій української мови в кінці XIX на початку XX ст. Поряд із художнім стилем активно розвивалися публіцистичний і сакральний стилі літературної мови. Публіцистичний стиль водночас і відбивав кодифіковану лексичну норму, і репрезентував вживання нової лексики. В основі дієслівного словотворення були тенденції пошуку нових форм словесного вираження і необхідність забезпечення називання нових процесів дійсності. Поява нового дієслова за допомогою певного словотвірного засобу супроводжувалася нормативним маркуванням його відповідними морфологічними характеристиками. М.А. Жовтобрюх зазначав, що «літературні норми в системі дієслівних форм на кінець XIX початок XX ст. в українській мові вже повністю склалися, але практика вживання їх ще не усталилася» [3 : 113]. На граматичному оформленні відчутно позначалися діалектні особливості.

Лексичний фонд української мови на початку XX ст. активно поповнювався дієсловами іншомовного похо-

© Т.А. КОЦЬ, 2013

дження. Домінантною формою творення таких слів був суфікс **-ува-**, що поєднувався з різними основами і мав загальностильове значення. Суфікс **-ува-** формував похідні дієслова поєднанням з іменними основами інструментальної та композитної семантики: *дебатувати, декламувати, бомбардувати, експлуатувати, націоналізувати, ідентифікувати, функціонувати, легалізувати, популяризувати*, напр.: *Мені здається, що таким інституціям (учреждениям) як Земство та Громадянський комітет треба розпочати націоналізувати деякі об'єкти* (ВС, 22.07.1917); *Бо економічне життя в так званому південно-західному краї вже легалізували і воно йде своєю особною стежкою* (М, 17.04.1917).

У цей період історії літературної мови з'являються дієслова *українізувати, русифікувати*, напр.: *Нижчі школи українізовано у нас майже всі, українізовано більшу частину середніх шкіл, у найближчий термін необхідно українізувати також і вищу школу. Державний апарат українізовано на 70 відсотків* (Віс., 07.04.1927); *Як тільки не намагалися пригнобити й русифікувати нашу Україну, народ зберіг і збереже назавжди свою мову, духовність, культуру* (ВГ, 07.10.1918).

У деяких періодичних виданнях вживалися дієслова з суфіксами **-ир-**, **ір-**, які в сучасній літературній мові цей формант втратили: *бронірувати, гастролірувати, балотіруватися, бойкотірувати*, напр.: *Великі кров'яні події на Балканах розколошкали і бойкотірували весь мусульманський мир* (М, 04.01.1912).

Рідкісними в системі словотвору дієслів були діалектні явища (з ремаркою «рідковживане» їх подає і СУМ в 11-ти томах (К., 1970 — 1980): *осушати* (літературна норма засвоїла — *осушувати*), *зміцняти* (у літературному вжитку — *зміцнювати*), *заслугувати* (у сучасній нормі — *заслуговувати*), *заперечати* (літературна норма засвоїла — *заперечувати*), *витрачувати* (у літературному вжитку — *витрачати*), напр.: *Вже розпочали осушати величезні болота, площею 210 тисяч гектарів* (ГН, 28.05.1927); *Ми хочемо тільки сказати, що всі європейські народи зміцняють перше всього свої позиції* (Укр., 02.10.1919); *Англія витрачує величезні народні суми на гармати і рушниці* (П, 16.02.1921).

Дієслівні префікси в граматичній традиції розглядаємо як активні виразники словотвірних значень, що встановлюються на підставі регулярних співвідношень префіксальних і безпрефіксних (мотивованих і мотивуючих) дієслів. Більшість з них має також статус виразника граматичного значення доконаного виду, тому що, приєднуючись до дієслів, вони змінюють не тільки їх лексичне, а й видове значення: перетворюють дієслова недоконаного виду в дієслова доконаного [10: 219-220]. Саме в поєднанні словотвірної і граматичної функцій, або в функціональному синкретизмі, вбачають визначальну рису функціонального аспекту дієслівних префіксів.

Семантична структура дієслова характеризується багатозначністю, тобто здатністю дієслівної семантики мати різне смислове розгортання. Префікси виступають основними конкретизаторами значення дієслівних дериватів.

Помічено продуктивність префіксів, які диференціюють час тривання дії. Формальним виразником значення початку дії в дієслівних дериватах був префікс **за-**: *забойкотувати, застрайкувати, задекламувати*, напр.: *За минулий рік Рада НК Освіти УРСР задекламувала новий план розвитку шкіл* (ЛНМ, 7.11.1923).

Значення тривалості дії передають у дієслівних дериватах префікси **по-**, **за-**. Це були переважно новотвори з оцінно-інформативним значенням: *поросійщити, понасаджувати, заідеологізувати*, напр.: *Ми маємо прикласти всіх сил і знайти спосіб не дати поросійщити українські землі* (ВС, 22.07.1917).

Деякі дієслівні деривати з префіксом **по-** згодом були витіснені з ужитку моделями з префіксом **з-**, які й утвердилися в літературній мові, напр.: *побільшувати — збільшувати, поменшувати — зменшувати* тощо. Мова преси початку ХХ ст. засвідчувала активне функціонування варіантів з префіксом **по-**: *Мікроби такі малі, що їх можна побачити лише крізь такий прилад, що дуже все побільшує (мікроскоп)* (ГН, 30.06.1927); *Ми маємо прикласти всіх сил, щоб знайти спосіб побільшити допомогу найбільшій солдаткам та рідним наших вояків і поменшити їх страждання* (ВС, 22.07.1917).

Серед новотворів темпоральної семантики виділялися деривати із значенням кінцевого етапу розвитку дії. Активним було творення дієслів за допомогою префікса **у-** та суфікса **-ува-**: *удержавлювати, узаконювати, унезалежнювати, уможливлювати*, напр.: *Перебувши большевицьку бурю, Український народ всіма силами приступає до утвердження своєї влади на своїй землі, хоче унезалежнити свою власну державу* (НС, 08.03.1918).

Як паралельні форми в мові преси вживалися дієслова з префіксами **роз-**, **рос-** перед коренем на глухий приголосний: *розпізнавати — роспізнавати, розплоджувати — росплоджувати, розписати — росписати*, напр.: *Розплодилось на нашій землі багато зрадників, тобто національно несвідомих елементів* (Укр., 2.10.1919); *Деякі мікроби розплоджуються дуже швидко й тоді хвороба розвивається за кілька днів* (ГН, 30.06.1927).

Дієслівні форми на початку ХХ ст. були відносно усталеними. Часові парадигми дієслова майже без змін успадкувала й сучасна літературна мова. Загальноприйнятою була концепція про тричленну часову структуру. Проте деякі автори граматики наводили ще й форму давноминулого часу [4: 119; 7: 116; 14: 39; 9: 35; 11: 68; 13: 128]: *поїхав був, натрапили були*. Такі форми як активні функціонують і в сучасній українській літературній мові. У межах минулого часу дієслова форму давноминулого часу виділяють і граматики сучасної української літературної мови: «Давноминулий час утворюється переважно від дієслів доконаного виду і вказує на те, що означувані дії відбувалися раніше від інших дій до моменту мовлення: *пішов був, сказала була, зійшло було, сіли були*» [12: 123]. Активно вживані такі форми і в мові художньої

літератури: *Трохи була не втопилась, та там було кинуть близняточок* (Т. Шевченко); *Я пам'ятаю відкривався тоді ще географічний інститут. Я й туди хотів був вступати, та перешкодили якісь події* (О. Довженко); *Був із цим звернувся до повіткому, а там тільки рукою махнули* (М. Стельмах).

Інфінітиви мали варіантні закінчення **-ти, -ть**: *визначати, писати, шукати, проявити, перебувати, взять, засвідчить, розказувать, читать*, напр.: *Большовизм тільки зміг проявити себе лише як цілковита завойовницька сила, яку найменше цікавили потреби краю й мас, він цікавився лише тим, аби як найбільше вивезти хліба до Росії, не дбав про відновлення продукції, а навпаки, руйнуючи все вивозив до Росії — сировину, станки і т. д.* (Г, 13.06.1919); *Ваша геройська смерть, ваше славне діло може засвідчить, хто такі українці, чого вони хочуть і на що вони здатні, коли знають, що за їх плечима доля та воля матері України!* (ВС, 28.06.1917). Для західноукраїнської періодики було характерне також вживання форми на **-чи** від дієслів з основою на **к, г**, які властиві південно-західному наріччю: *печи, утечи, помочи, запрягчи, стеречи*: *Цікаво, як віддаленість від рідного краю та перебування за кордоном в чужому оточенню дозволяє утечи від реальності і псує думки навіть найвидатніших політичних діячів* (Укр., 24.09.1919).

Мовна практика початку ХХ ст., зокрема публіцистичний і художній стилі репрезентували не зафіксовані в словниках і граматиках архаїчні форми теперішнього часу від дієслова *бути* (*еси, єсть, єсьма*): *єсть* (Вісник УНР, №2, 1928; Леся Українка, М. Драгоманов, П. Куліш); *єсьмо* (Діло, 13.10.1908); *суть* (Укр., 02.03.1919); *еси* (П. Тичина, П. Куліш).

Колишня форма дієприкметника теперішнього часу від архаїзма *суть* — *суций* традиційно вживається в художньому стилі української мови: *Доброго стровика, Савко, нічим не заміниш... А які на нього затрати? Суцці копійки...* (О. Гончар); *Пахло ростом, народженням, щастям руху і життя, змістом суцього... Словом, кажу вам, було це навесні* (В. Винниченко); *Дубові двері розхряпцем стояли. Постіль пахуща — суцця сіножать* (Л. Костенко). Слово *суций* фіксує і СУМ в 11-ти томах (К., 1970–1980), але з позначкою «книжне», «розмовне».

У теперішньому часі й у майбутньому доконаного виду вживалися єдині для літературної норми морфологічні форми: *пишу, читаєш, перейдеш, живе, вишукує, навчає, мусить, бажать, зроблять, побачите, змінять*. Діалектні особливості виявлялися у відсутності чергування кінцевого приголосного основи дієслів II відміни перед закінченням 1-ї особи однини: *садю, просю, косю*. Після основи на **-а** в 3-й особі однини дієслів I дієвідміни іноді було відсутнє закінчення **-є**: *прийма, балака, шука, чита*. Закінчення **-е** дієслів I особи однини II відміни, як одна з найвиразніших ознак південно-східних говорів, виразно відбите у наддніпрянській пресі: *говоре, робе, виходе, баче, служе*, напр.: *Офіційне повідомлення денікінського командування говоре, що більшовики*

сконцентрували в районі між залізницями Київ — Фастів і Київ — Ковель велику кількість гармат (Укр., 02.10.1919); Зовнішній вигляд такого українця іноді виходе своєрідним продовженням його внутрішнього духовного рівня (ВС, 22.07.1917).

Майже всі форми минулого часу дієслів, вживані на початку ХХ століття, засвоїлися в літературній мові: *написав, перейшла, захоплювало, жили, усвідомлювали, прагнув*, напр.: *Тимчасом у нас справа в цім напрямку перейшла вже поза межі природности, перейшла вже в повинь-стихію, яка розливалася по безкраїм просторах і шуміла, клекотіла без утину...* (НС, 15.03.1918). Проте у західноукраїнській пресі часто вживалися колишні перфектні форми: *давалисьмо, шукалисьте, розвивалосьмо, ішлисьте, буласьмо: Вільна автономна церква — девіз українців — буласьмо чужою московській церкві* (Д, 22.07.1916).

Особливості південно-західного наріччя зберігала регіональна періодика в формі майбутнього часу, утвореного допоміжним дієсловом *буду, будемо, будеш, будете, буде, будуть* у сполученні з незмінюваним за відмінками дієприкметником минулого часу з суфіксами **-л-**, **-в-**, що було властиве ще давньоруській мові, напр.: *буду казав, буде руйнував, будемо відстоювали, будуть шукали*. Такі моделі вийшли з ужитку до 20-х рр. ХХ ст.: *І будемо відстоювали завжди свої національні права, будемо завдали свіжих ударів ворогам, доки не спам'ятаються* (Б, 15.01.1916).

Особові форми дієслів наказового способу відповідають сучасному літературному стандарту за винятком форми 3-ї особи, утвореної за допомогою діалектної частки *най*: *най пише, най візьме*. Такі моделі зрідка траплялися в мові західноукраїнської преси і вийшли з ужитку ще в 10-х рр. ХХ ст.: *Кожний най подумає про своє майбутнє, про майбутнє своєї Батьківщини — України* (ВС, 21.09.1905).

На базі дієслів активно творилися дієприкметники та дієприслівники. Більшість авторів граматики початку ХХ ст. трактували дієприкметник і дієприслівник як дієслівні форми або дієслівні прикметники і дієслівні прислівники. Було диференційовано активні та пасивні дієприкметники теперішнього часу, які утворювалися за допомогою суфіксів **-ч(ий)**, **-щ(ий)** (активні) та **-м(ий)** (пасивні): *бачучий, проквітаючий* [6: 22], *беручий, везучий, лежачий, видимий, їдимий* [9: 183], *несучий, стоячий, любимий, відомий* [7: 19], *лежачий, ходячий, робивший* [2: 34]. Фіксували граматики також дієприкметники минулого часу, утворені за допомогою **-ш(ий)**, **-вш(ий)** (активні) і **-т(ий)**, **-н(ий)** (пасивні): *пожовкше, згадуваний, добута, несений, зроблений* [7: 120], *писаний, печений, битий* [2: 34], *битий, зібраний* [6: 23]. Більшість авторів називали афікс **-м(ий)** у дієприкметникових формах непродуктивним. Натомість суфікси **-т(ий)**, **-н(ий)** інтерпретували як продуктивні і поширені в українській мові [11: 26; 9: 182; 6: 23]. Мова преси засвідчувала вживання таких дієприкметників, напр.: *Діти Поволжя розподілені по повітах так: в Золотоношу — 700 душ, в Черкаси — 800* (Мол., 16.08.1921);

Дружніми зусиллями Центральна Рада була підложена наклепами (В, 07.04.1918).

Творення дієприкметників за допомогою суфікса **-щий** пов'язували з впливом книжної традиції церковнослов'янської або російської мови і називали їх не властивими українській мові [2: 34].

На думку О. Синявського, активні дієприкметники перебували в стані зникнення за винятком тих, які вже перейшли до розряду прикметників, що вже не мали часової ознаки і виконували синтаксичну функцію означення [11: 183]. Мова періодики 10–30-х рр. ХХ ст. демонструвала активне вживання дієприкметників на **-уч(ий), -юч(ий)**: *працюючий, вступаючий, оглушаючий, слідуєчий, біжучий, дрімаючий*. Усі наведені зразки виконували в реченні лише синтаксичну функцію означення, напр.: *Пануюча нація не йде на зустріч українським домаганням* (С, 28.01.1912); *Не легке завдання лежить на правлінні: освідомити вступаючих членів — розтлумачити їм всі ті способи ведення потребительської крамниці, в яких вона може окріпнути й виправдати свої завдання* (М, 06.02.1912); *Різка, оглушаюча, а разом бадьора, повна віри в свою правість і в свою перемогу — ся нова музика українського народу* (ВС, 28.01.1912); *Слідуєчий промовець посол Др. Трильовський згадав також про заслуги п. Василька що до спільної праці всіх українських партій, напоминаючи, щоби покинути звиклий в нас песимізм* (Б, 07.01.1916).

Уживання активних дієприкметників на **-уч(ий), -юч(ий)** в синтаксичній ролі підмета або додатка граматики називали впливом російської мови або ознакою «поганої літературної мови» [1: 55]. Замість них було рекомендовано вживати описові звороти з прикметниками, дієприслівниками (*налічуючи понад...*, а не *налічуюча понад...*), іменниками (*службовець*, а не *служачий*; *виконавець обов'язків*, а не *виконуючий обов'язки*) [1: 189], конструкціями з займенниками (*той, що робив*, а не *робивший*; *той, що добре бачить*, а не *бачучий*) [6: 23], віддієслівними прикметниками на **-лий** (*зраділий хлопець*, а не російське *обрадовавшийся*) [9: 28].

Деякі вживані в мові преси дієприкметники літературна норма засвоїла в іншому словотвірному оформленні: *виховавчий* (пор. у сучасній мові *виховний*), *приїздючий* (пор. *приїжджний*), напр.: *Майже всі делегати зазначали, що у нас ще не досить добре стоїть виховавча робота серед членів нашого товариства* (ГН, 12.09.1927); *Хата поділена на дві частини: перша відпочивальня для приїздючих, а друга — музей* (ШД, 11.03.1921).

Початок ХХ ст. був позначений також лінгвістичними пошуками нормативних дієприслівникових форм. Граматики наводили дієприслівники з суфіксами **-ш(и), -вш(и)**, утворені від основи інфінітива [8: 58; 7: 121], від основи форми минулого часу дієслова доконаного виду [9: 193] та від дієприкметників чоловічого роду минулого часу [1: 57; 4: 36]. Мовознавці також неоднаково кваліфікували творення дієприслівників теперішнього часу: від основ теперішнього часу дієслова [8: 58],

основ теперішнього часу недоконаного виду, третьої особи множини теперішнього часу [1: 57], дієслів дійсного способу [7: 110] та дієслів 3-ї особи множини дійсного способу [13: 125].

Мова преси засвідчує вживання дієприслівників, утворених за допомогою суфікса **-чи** на означення недоконаної й суфіксом **-ши, -вши** — доконаної дії: *живучи, пишучи, працюючи, маючи, глянувши, прибувши*, напр.: *Кожен культурний народ, маючи таку літературну мову, зобов'язаний мати і власну міцну державу* (ВС, 24.06.1917); *Прибувши з Києву, я — козак 1 українського імени Гетьмана Богдана Хмельницького полку був дуже ображений тим, що говорять наші батьки про своїх синів — козаків 1 українського полку* (ГН, 21.05.1917).

Поодинокими були випадки творення дієприслівників за допомогою суфікса **-уч-и**, а не **-а-чи**, як в сучасній літературній мові, від дієслів II дієвідміни з ненаголошеним закінченням: *бачучи, ходючи, від'їзючи*, напр.: *Енгельгарт, від'їзючи до Вільни, взяв з собою й «козачка» і, зважаючи на велике прохання хлопця, віддав Тараса в малярську науку* (ШД, 11.03.1921).

Автори граматики наголошували на неправомірності поширених у мовній практиці початку ХХ ст. церковнослов'янських, закріплених у російській мові форм дієприслівників на **-а, -я**: *літая, любля* [9: 193]. Нелітературними лінгвісти вважали російські форми *написав* замість *написавши* [9: 195]. М. Левицький наголошував, що особливістю українських дієприслівників була їх препозиція до дійової особи [7: 23]. Не схвалені мовознавцями дієприслівникові форми не сприймала й мовна практика.

Літературний стандарт став синтезом мовознавчих рекомендацій і мовної практики впродовж багатьох років. Мова публіцистичного стилю початку ХХ ст. виразно відбиває розвиток дієслівної парадигми як одного з механізмів граматичної будови української літературної мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Б	— Буковина
В	— Вісти
ВГ	— Вологодська газета
ВС	— Вільне слово
Г	— Гасло
ГН	— Геть неписьменність
КД	— Козацька думка
ЛНМ	— Література. Наука. Мистецтво
М	— Маяк
Мол.	— Молодь на допомогу
НП	— Наддніпрянська правда
С	— Сніп
Укр.	— Україна
Ч	— Чорноморець
ШД	— Шевченківський день

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гладкий М.* Практический курс украинского языка: пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи. — К., 1924. — 153 с.
2. *Грунський Н. К.* Украинская грамматика. — К., 1918. — 64 с.
3. *Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — початок ХХ століття). — К.: Наук. думка, 1970. — 304 с.
4. *Ізюмов О.* Конспект лекцій з українського правопису й граматики. — К.: Державне видавництво України, 1925. — 49 с.
5. *Коцовський В.* Методична граматики руської мови для ІV кляси шкіл 5- і 6-ти класових. — 2-ге вид. — Львів, 1912. — 75 с.
6. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. 3-е вид. — К.: Книгоспілка, 1925. — 246 с.
7. *Левецький М.* Українська граматики для самонавчання. — Катеринослав, 1923. — 197 с.
8. *Мурський В.* Коротка граматики української мови для шкіл та самонавчання (Етимологія. Синтаксис). — Одеса, 1918. — 104 с.
9. *Наконечний М.* Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український. — Х.: Рух, 1928. — 240 с.
10. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови. — К.: АртЕК, 2002. — 424 с.
11. *Синявський О.* Норми української літературної мови. — Х., 1931. — 368 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — 534 с.
13. *Тимченко Є.* Українська граматики. — К.: Час, 1917. — 168 с.
14. *Шерстюк Г.* Коротка українська граматики для школи. — Полтава: Український учитель, 1907. — Ч. І. — 54 с.

Стаття надійшла 01.11.2012

Tetyana Kots

Kyiv

GRAMMAR: VERB PARADIGM IN PRESKRYPTYSYAS AND LINGUISTIC PRACTICE IN JOURNALISTIC STYLE EARLY 20TH CENTURY

The research presents an analysis of word-formative processes in journalistic language used in the early 20th century in the context of literary Ukrainian. Special attention is paid to the function of morphological variants. The main changes in the lexical system are generalized as well.

Key words: word-building, literary norm, variant, derivative word.

УДК 161.2.81'373.46:81'23

Наталія Ляшук

м. Севастополь

МЕТАПРОСТІР СИСТЕМОТВОРЧОГО ПОНЯТТЯ «МОВА»

У статті упорядковано сучасну українську лінгвістичну термінологію за системотворчим поняттям «мова», враховуючи її структурну організацію за тематичними групами та підгрупами.

Ключові слова: термін, лінгвістична термінологія, метапростір, системотворче поняття, багатозначність.

Термінологічну систему лінгвістики (мовознавства), або лінгвістичну (мовознавчу) терміносистему, можна представити як сукупність термінів, що позначають лінгвістичні поняття, взаємозумовлені та пов'язані одне з одним на логіко-поняттєвому, лексико-семантичному, словотвірному та граматичному рівнях. Структура термінологічної системи мовознавства — це взаємозв'язок, ієрархія її складників — підсистем термінів за мовнорівневим, галузевим (дисциплінарним) статусом і тематичних груп та підгруп, організованих за системотворчими поняттями, які перебувають між собою у тісних взаємовідносинах. При цьому кожна група характеризується відносною самостійністю, зумовленою внутрішньою єдністю й водночас специфікою.

Підхід до термінології як системного явища для вітчизняного термінознавства отримав свій розвиток завдяки працям мовознавців і термінознавців минулого та сьогодення (В.В. Виноградов, М.Л. Гінзбург, М.П. Годована, Б.М. Головін, В.Л. Даниленко, А.С. Д'яков, В.Л. Іващенко, Т.Л. Канделакі, Т.Р. Кияк, І.М. Кочан, З.Б. Куделько, Е.В. Кузнецова, Г.П. Мацюк, А.В. Лемов, Т.І. Панько, М.М. Покровський, В.М. Прохорова, О.О. Реформатський, О.О. Селіванова, Л.О. Симоненко, Е.Ф. Скороходько, В.М. Солнцев, О.В. Суперанська, В.Д. Табанакова, В.А. Татаринов, Л.В. Туровська, С.Д. Шмельов, Н.О. Яценко та ін.).

© Н.А. ЛЯШУК, 2013

Дослідження лінгвістичної термінології протягом останніх десятиліть в українському мовознавстві помітно активізувалися, проте поза увагою науковців залишився аналіз системно-структурної організації сучасної української лінгвістичної термінології, що й зумовлює **актуальність** обраної теми дослідження. Адже з розвитком лінгвістики збільшується кількість наукових понять, у контексті сучасних досліджень терміни набувають нових значень, що вимагає їх регулярної інвентаризації та системного опису.

Мета статті — упорядкувати сучасну українську лінгвістичну термінологію за системотворчим поняттям «мова», враховуючи її структурну організацію за тематичними групами та підгрупами.

Метапростір системотворчого поняття «мова» репрезентують такі тематичні групи:

(1) «типологічний різновид мови» (111 од.), напр.: *авторська мова, аглютинативна мова, аморфна мова, аналітична мова, апостеріорна мова, апріорна мова, арго, афіксальна мова, білоруська мова, болгарська мова, віршова мова, внутрішня мова, глосолалія* (див. також групу «мовне явище / мовний процес» (ЛЕ), *говір, говірка, давня мова, давньоруська мова, державна мова, диглосія* (див. також групу «мовне явище / мовний процес» (ЛЕ), *дискурс* (див. також групу «одиниця мови / мовомислення» (ЛЕ, УМЕ), *дитяча мова, діалект, ділова мова, дравідійська мова, езопівська мова, ергативна мова, есперанто, жаргон, жива мова, змішана мова, ідіолект, індіанські мови, індоєвропейські мови, індоіранські мови, інкорпораційні (полісинтетичні) мови, інтерлінгва, інформаційна мова, інформаційно-пошукова мова, кавказькі (іберійсько-кавказькі) мови, карпаторуська мова, кінетична мова, книжна мова, коренева мова, креолізована мова, креольська мова, літературна мова, машинна мова* (див. також групу «сукупність мовних одиниць» (УМЕ), *ментальна мова, мертва мова, метамова* тощо;

(2) «одиниця мови (мовомислення) / мовна одиниця» (794 од.):

(2.1) «одиниця за рівнем мови / різновид мовної одиниці» (518 од.):

(2.1.1) «одиниця фонетичного / фонологічного рівня» (86 од.):

(2.1.1.1) «сегментна одиниця» (72 од.), напр.: *алофон, архіфонема, африката, білабіальний приголосний звук, боковий приголосний звук, вибуховий приголосний звук, випадний звук, висхідний дифтонг, вібрант, глайд* (див. також групу «властивість мовної одиниці» (ЛЕ), *глотковий приголосний звук, глухий приголосний звук, голосний звук, голосний звук високого підняття, голосний звук заднього ряду, голосний звук низького підняття, голосний звук переднього ряду, голосний звук середнього підняття, голосний звук тематичний, графонема, денціальний приголосний звук, дзвінкий приголосний звук, дифтонг, діафон, довгий приголосний звук, дрижачий приголосний звук, задньоязиковий приголосний звук, звук, зімкнений приголосний звук, зубний приголосний звук, лабіалізований голосний звук* тощо;

(2.1.1.2) «суперсегментна одиниця» (14 од.), напр.: **акут** (див. також групу «властивість мовної одиниці» (ГОСЛТ), *висота тону, висота (звука), довгота, інтонація, мовний такт* (див. також групу «сукупність слів» (ГОСЛТ), *наголос, просодема, сила (інтенсивність) звука, такт, тембр, темп, тон, тривалість* тощо;

(2.1.2) «одиниця лексичного рівня» (334 од.), напр: *агіонім, алонім, андронім, антропонім, астронім, атрибут, архісема, вокабула, гідронім, глоса* (див. також групу «властивість мовної одиниці» (ГОСЛТ), *дистрибутив, диференційна сема, діалектизм* (див. також групу «властивість мовної одиниці» (ГОСЛТ), *дублет, еквівалент, еквонім, етнографізм, етнонім, запозичення* (див. також групу «мовне явище / процес» (ЛЕ), *значення, зоонім, ім'я особове, квантор, класема, композит, концепт, космонім, лексема, лексико-семантичний варіант, лексичне значення, лімнонім, мезоніми, метронім, мікротопонім* тощо;

(2.1.2.1) «лексична одиниця / слово / лексема» (327 од.):

(2.1.2.1.1) «сукупність слів» (50 од.), напр.: *абстрактна лексика, агіонімія* (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ЭСЛТП), *антропонімікон, антропонімія* (див. також групи «сукупність мовних одиниць», «підрозділі мовознавства» і «теорія лінгвістики» (ЭСЛТП), *астропонімія* (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ЭСЛТП), *безеквівалентна лексика, гідронімія* (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ЭСЛТП), *гідронімікон, глосарій, ділова лексика, зоонімія* (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ЭСЛТП), *експресивно-емоційна лексика, етнонімія* (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ЭСЛТП), *загальноживана лексика, інтернаціональна лексика, книжна лексика, космонімія* (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ЭСЛТП), *лексика, лексикон, лексис, макротопонімія* (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ЭСЛТП), *міфонімія* (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ЭСЛТП), *нейтральна лексика, номенклатура, ойконімікон, ойконімія* (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ЭСЛТП), *онімія* (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ЭСЛТП)), *ономастикон, оронімія* (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ЭСЛТП)), *пасивна лексика, пейоративна лексика, питома лексика, побутова лексика, поетична лексика, тощо;*

(2.1.2.1.2) «властивість слова» (11 од.), напр.: *відтворюваність, внутрішня лінійна організація, інформативність, лексико-граматична віднесеність, неподільність, номінативна функція, семантична валентність, семантична оформленість, синтаксична самостійність, фонетична оформленість, щільнооформленість* тощо;

(2.1.2.1.3) «спосіб творення слова» (42 од.), напр.: *абревіація, агрегативання, ад'ективація, адвербіалізація, апокопа* (див. також групу «мовне явище / процес» (ЛЕ), *аффераза* (див. також групу «мовне явище / процес» (ГОСЛТ, УМЕ, ЛЕ, КТСЛТ, УСТ), *афіксальне словотворення, безафіксне словотворення, вербалізація* (див. також групу «мовне явище / процес» (КТСЛТ), *деривація* (див. також групу «мовне явище / процес» (КТСЛТ, УСТ), *звуконаслідування* (див. також групу «мовне явище /

процес» (ЛЕ,, ГОСЛТ), зрощення, інтер'єктивація, калькування, **конверсія** (див. також групу «мовне явище / процес» (ЛЕ), **лексикалізація** (див. також групу «мовне явище / процес» (ЛЕ, УМЕ), **лексико-семантичний спосіб словотвору, лексико-синтаксичний спосіб словотвору, лексична деривація, морфологічний спосіб словотвору, морфологічно-синтаксичний спосіб словотвору, нумералізація, оказіональний словотвір** (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (УСТ), **основоскладання, парасинтез, партикуляція, постфіксація, препозитивація** тощо;

(2.1.2.1.4) «частина (компонент) слова» (57 од.):

(2.1.2.1.4.1) «формальна частина слова» (40 од.), напр.: **аблаут, агентивний суфікс, афікс, афіксоїд, варіант суфікса** (див. також групу «мовне явище / процес» (УСТ), **варіант префікса** (див. також групу «мовне явище / процес» (УСТ), **внутрішня флексія, закінчення, інтерфікс, інфікс, квазіморф, конфікс, корінь, мотивована основа, немотивована основа, непохідна основа, нульова морфема, основа слова, основа словоформи, основотвірна морфема, постфікс, похідна основа, префікс, префіксоїд, радикасоїд, регулярна морфема, словотвірна морфема, словотвірний формант, службова морфема, субморф, суфіксоїд, твірна основа, трансфікс, унікальна морфема, флексія, формант, формотворча морфема, циркумфікс** тощо;

(2.1.2.1.4.2) «змістова частина слова / компонент змістової (семантичної) структури слова» (17 од.), напр.: **архісема, видосема, відносна сема, гіпосема, диференційна сема, класема, конотема, контекстуальна сема, оказіональна сема, опорна сема, периферійна сема, підкласема, потенційна сема, родосема, сема, семантема, ядерна сема** тощо;

(2.1.2.1.5) «типологічний різновид слова» (106 од.), напр.: **абрєвіатура, абстрактний іменник, автоетнонім, алоетнонім, алолекс, антонім, антропонім, апелятив, арготизм, архаїзм, безафіксне слово, біблеїзм, білорусизм, варваризм, варіант** (див. також групу «форма мовної одиниці» (УМЕ), **вербоїд, відносне слово, вокабула, вставне слово, вторинне слово, вульгаризм, галичанізм, гебраїзм, герундив, герундій, гібридне слово, гідронім, гіперизм, глоса, грецизм, демінутив, дериват, дескриптор, домінанта, евфемізм, екзотизм, енклітика, етнографізм, жаргонізм, заперечне слово, запозичене слово, запозичення, застаріле слово, зв'язка, звертання, звуконаслідувальне слово, зменшувальне утворення, їдишизм, інтернаціоналізм, іранізм, історизми, калька, канцеляризм, квазісимвол, ключове слово, композит, корелятивне слово, латинізм, тощо;**

(2.1.2.1.6) «форма слова» (4 од.): **неозначена форма дієслова, неособова форма дієслова, словоформа, суплетив;**

(2.1.2.1.7) «клас слів» (57 од.), напр.: **активний дієприкметник, безособове дієслово, вигук, відносний займенник, відносний прикметник, відносно-якісний прикметник, вказівний займенник, власне кількісний числівник, двовидове дієслово, дієприкметник, дієприслівник, дієприслівник доконаного виду, дієприслівник недоконаного виду, дієслово, дробовий числівник, займенник, заперечний займенник, збірний іменник, збірний числівник,**

зворотний займенник, зворотне дієслово, іменник, каузативне дієслово, кількісний числівник, короткий прикметник, модальне дієслово, невідмінюваний іменник, неозначений займенник, неозначено-кількісний числівник тощо;

(2.1.2.2) «фразеологічна одиниця» (7 од.): ідіома, крилатий вислів, паремія, фразеологізм, фразеологічна єдність, фразеологічна одиниця, фразеологічне сполучення;

(2.1.3) «одиниця морфологічного рівня» (18 од.), напр.: аброморфема, аломорф, апелятив, багатократне дієслово, відкритий склад, діаморф, елятив, морф, морфема, морфосилабема, мотиватор, мотиваційна база, непродуктивна морфема, нерегулярна морфема, субморф, супін тощо;

(2.1.4) «одиниця синтаксичного рівня» (71 од.):

(2.1.4.1) «словосполучення» (10 од.), напр.: ад'єктивне словосполучення, атрибутивне словосполучення, дієслівне словосполучення, комбіноване словосполучення, прислівникове словосполучення, просте словосполучення, **синтаксема** (див. також групу «форма мовної одиниці» (ВДМСД), складне словосполучення, словосполучення, субстантивоване словосполучення тощо;

(2.1.4.2) «речення» (38 од.), напр.: безособове речення, буттєве (екзистенційне) речення, двоскладне речення, еліптичне речення / еліпс, заперечне речення, заперечно-питальне речення, імперативне речення, інфінітивне речення, називне речення, незакінчене речення, неозначено-особове речення, неповне речення, непоширене речення, нечленоване речення, номінативне речення, односкладне речення, означено-особове речення, окличне речення, парцельоване речення, період, перформативне речення, питальне речення, повне речення, поширене речення, просте речення, речення, розповідне речення, складне речення, складнопідрядне речення з кількома підрядними, складнопідрядне речення з кількома підрядними з неоднорідною підрядністю, складнопідрядне речення з кількома підрядними з однорідною підрядністю, складнопідрядне речення з кількома підрядними з послідовною підрядністю, складносурядне речення, складносурядне речення стверджувальне, складносурядне спонукальне, узагальнено-особове речення, ускладнене речення тощо;

(2.1.4.2.1) «член речення» (19 од.), напр.: головний член речення, дієприслівниковий зворот, напівпредикативна конструкція, напівпредикативний зворот, **нексус** (див. також групу «відношення та зв'язки між мовними одиницями» (ЛЕ), обставина, означення, підмет, порівняльний зворот, **предикат** (див. також групу «мовна категорія» (УМЕ), предикатив, предикативна одиниця, предикатно-аргументна структура, прикладка, прислівний поширювач, присудок, член речення тощо;

(2.1.4.3) «висловлення» (4 од.), напр.: вираз, висловлення, рема, фраза тощо;

(2.1.5) «одиниця текстового (текстуального) рівня» (9 од.), напр.: абзац, **абсурд** (див. також групу «фігура мови / стилістична фігура [мов-

лення]» (ЛЕ), *адаптований текст*, **амфіболія** (див. також групу «фігура мови / стилістична фігура [мовлення]» (ЛЕ), *грамема*, *дискурс*, *текст*, **текстема** (див. також групу «сукупність мовних одиниць» (ЛЕ), *цита-та* тощо;

(2.2) «властивість мовної одиниці» (100 од.), напр.: *адвербіальний*, *адстрат*, *ад'єктивний*, *активність морфеми*, *акустичний*, **акцент** (див. також групу «мовне явище / процес» (КРСЛТ, ГОСЛТ), *аналітичний*, *анафоричний*, *антонімічність*, *аргументно-зв'язаний*, *артикуляційна база*, *асимільованість*, *атематичний*, *архаїчність*, **багатозначність** (див. також групу «мовне явище / процес» (ГОСЛТ), *безособовість*, *бінарний*, *валентність*, *варіантність*, *висота (звука)*, *висота тону*, *гармонія голосних звуків*, *гіперкоректність*, *глайд* (див. також групу «одиниця фонетичного рівня» (ЛЕ), *глухість*, *дейктичний*, *денотативний*, *дзвінкість*, *дикція*, *дискантний*, *дистинктивна ознака*, *дистрибутивний*, *диференційна ознака*, *дифузність значення*, *довгота*, *довжина слова*, *експліцитний*, *експресивність*, *експресія*, *забарвлення*, *застарілість*, *зв'язність*, *ідіоматичність*, *імпліцитний*, *інтенція*, *інтонація*, *іррелевантний*, *книжність*, *колорит*, *комунікативний*, *контактний*, *контекстуальний*, *лінеарність*, *м'якість*, *модальність*, *нормативність* тощо;

(2.3) «сукупність мовних одиниць» (97 од.), напр.: *активний словник*, *автоматичний словник*, *активний словниковий запас*, **акцентуація** (див. також групу «мовне явище / процес» (КРСЛТ, ГОСЛТ), **антропнімія** (див. також групи «сукупність слів», «підгалузі мовознавства» і «теорія лінгвістики» (ЭСЛТП), *внутрішній лексикон*, *вокалізм*, *гідронімія*, **гіпертекст** (див. також групу «лінгвістичний метод, аналіз, принцип дослідження» (ЛЕ), *госарій*, *госогографія*, *гніздо*, **граматика** (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ГОСЛТ, ЛЕ), **графіка** (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ГОСЛТ, ЛЕ), *дистрибуція*, *діалектний словник*, *етимологічний словник*, *зворотний словник*, **ідіоматика** (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ГОСЛТ), *інверсійний словник*, *ком-позитоїди*, *конкорданс*, *консонантизм*, *концептуальна система*, **культура мови** (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (ГОСЛТ, КТСЛТ), *лекси-ка*, **лексикографія** (див. також групи «підрозділ лінгвістики» і «мовне явище / процес» (КРСЛТ, ГОСЛТ, КТСЛТ)), *лексикон*, *лексико-семантична система*, *лексико-семантичне поле*, *ментальний лексикон*, *методи лінгвістики*, *мова*, **морфеміка** (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (УМЕ, УСТ, СМЛТ, ВДМСД), *морфологічна парадигма слова*, *надфразна єдність*, *наріччя*, *наукова парадигма*, *номенклатура*, *ономас-тикон*, *ономастичний словник* тощо;

(2.4) «відношення / зв'язки між мовними одиницями» (60 од.), напр.: *адвербіальні відношення*, *атрибутивні відношення*, *відношення антонімії (антонімія)*, *безполучниковий зв'язок*, *безполучниковість*, *відношення бісемії (бісемія)*, *відношення гіперо-гіпонімії (гіперо-гіпонімія)*, *відношення еквівалентності (еквівалентність)*, *відношення еврисемії (еврисемія)*, *відношення енантіосемії (енантіосемія)*, *відношення координатії*

(координація), відношення кореляції (кореляція), відношення мотивації (мотивація), відношення омонімії (омонімія), відношення опозиції (опозиція), відношення полісемії (полісемія), відношення синонімії (синонімія), відношення супідрядності (супідрядність), **детермінація** (див. також групу «мовна категорія» (ЛЕ), *епідигматика*, *керування*, *когезія*, *когерентність*, *координація*, *корелативність*, *лексико-граматичний зв'язок*, *меронімія*, **мотивація** (див. також групу «мовне явище / процес» (ЛЕ), **нексус** (див. також групу «одиниця синтаксичного рівня» (ЛЕ) тощо;

(2.5) «форма мовної одиниці» (19 од.), напр.: *аналітична форма*, *внутрішня форма слова*, **варіант** (див. також групу «типологічний різновид слова» (УМЕ), **відмінок** (див. також групу «мовна категорія» (ГОСЛТ, ЛЕ, КТСЛТ), *граматична форма слова*, *демінутив*, **екватив** (див. також групу «мовна категорія» (ЛЕ), **елятив** (див. також групу «мовна категорія» (ГОСЛТ, ЛЕ), *імперфект*, **рід**, *перфект*, *плюсквамперфект*, **синтаксема** (див. також групу «одиниці лексичного рівня» (ВДМСД), *словоформа*, *стягнені і нестягнені форми прикметників*, *суплетивні форми*, *форма слова* тощо;

(3) «мовне явище / мовний процес» (256 од.), напр.: *аблаут*, *абруптивація*, *абсорбція*, *авторизація*, *адаптація*, *акання*, *акомодація*, *активація*, *актуалізація*, *актуальне членування речення*, *аккультурація*, *аккумуляція*, **акут** (див. також групу «одиниця фонологічного рівня» (ГОСЛТ), **акцент** (див. також групу «властивість мовної одиниці» (КРСЛТ, ГОСЛТ), **акцентуація** (див. також групу «сукупність мовних одиниць» (КРСЛТ, ГОСЛТ), **алогізм** (див. також групу «фігура мови / стилістична фігура [мовлення]» (ГОСЛТ, КТСЛТ), **ампліфікація** (див. також групу «фігура мови / стилістична фігура [мовлення]» (ЛЕ), *анаколуф*, *апелативація*, *аплікація*, **апокопа** (див. також групу «спосіб творення слів» (ГОСЛТ, УМЕ, ЛЕ, КТСЛТ), *аптерценція*, *артикуляційна редукація*, *артикуляція*, *атрибуція*, *афазія*, **аффераза** (див. також групу «спосіб творення слів» (ЛЕ), *афіксація*, **багатозначність** (див. також групу «властивість мовної одиниці» (ГОСЛТ), *випадіння звука*, *висування*, *витримка*, *відмінювання*, *відокремлення*, **внутрішнє мовлення** (див. також групу «усна мова / мовлення» (ЛЕ), *гаплогія*, *звуження значення*, **звуконаслідування** (див. також групу «спосіб творення слів» (ЛЕ, ГОСЛТ), *зміни значення*, *зьяння*, *йотація*, *ікавізм*, *ікання*, *інверсія*, *інтер'єктивізація*, **інтерпретація тексту** (див. також групу «лінгвістичні методи, аналізи, принципи дослідження» (ЛЕ), *оглушення приголосних звуків*, *одзвінчення приголосних звуків*, *окання*, *омолексія*, *онімізація*, *ономатопея*, *освоєння запозичених слів*, *чергування*, *чергування історичні*, *чергування орфоепічні*, *чергування позиційні*, *якоріння* тощо;

(4) «мовна категорія» (58 од.), напр.: *абсолютний час*, *аорист*, *вид*, *вищий ступінь порівняння*, **відмінок** (див. також групу «форма мовної одиниці» (ГОСЛТ, ЛЕ, КТСЛТ), *вокатив*, *граматична категорія*, *давальний відмінок*, **детермінація** (див. також групу «спосіб творення слів» (ЛЕ, УМЕ), **екватив** (див. також групу «форма мовної одиниці» (ЛЕ),

елятив (див. також групу «форма мовної одиниці» (ГОСЛТ, ЛЕ), *емотивність, жіночий рід, знахідний відмінок, істота / неістота, категорія, категорія часу, кличний відмінок, місцевий відмінок, множина, модальність, морфологічна категорія, називний відмінок, непрямий відмінок, одиничність, однина, означеність / неозначеність, ономасіологічна категорія, орудний відмінок, особа, особа дієслова, оцінка, перехідність / неперехідність дієслова, персональність, подвійні відмінки, посесивність, похідність, **предикат*** (див. також групу «одиниці синтаксичного рівня» (ЛЕ), *предикативність, прямий відмінок, референційність, речовинність, родовий відмінок, середній рід, словотвірна категорія, спосіб дії, стан, стан дієслова, ступені порівняння, таксис, текстова категорія, темпоральність, транзитивність / інтранзитивність дієслова, функціонально-семантична категорія, хронотоп, цілісність, число, чоловічий рід тощо;*

(5) «функція мови» (10 од.), напр.: *апелятивна функція, волюнтативна функція, експресивна функція, емотивна функція, естетична функція, когнітивна функція, комунікативна функція, номінативна функція, поетична (естетична) функція, фатична функція тощо;*

(6) «властивість мови (мовної системи)» (15 од.), напр.: *аналіз* (див. також групу «лінгвістичний метод, аналіз, принцип дослідження» (СЛТ), *варіантність мови* (див. також групу «мовне явище / мовний процес» (ЛЕ), *вербалізація* (див. також групу «мовне явище / мовний процес» (ЛЕ, КТСЛТ), *дивергенція* (див. також групу «мовне явище / мовний процес» (ГОСЛТ), *диференціація* (див. також групу «мовне явище / мовний процес» (ГОСЛТ), *кумуляція* (див. також групу «мовне явище / мовний процес» (ЛЕ), *системність* тощо;

(7) «мовні засоби» (84 од.):

(7.1) «фігура мови / стилістична фігура [мовлення]» (71 од.), напр.: *алітерація, алогізм* (див. також групу «мовне явище / мовний процес» (ЛЕ), *ампліфікація* (див. також групу «мовне явище / мовний процес» (ЛЕ), *амфіболія* (див. також групу «одиниця текстуального рівня» (ЛЕ), *анаграма, анадиплосис, анаколуп, анафора, антиметабола, антитеза, антифраза, антифразис, антклімакс, антономазія, апосіопеза, асіндетон* (див. також групу «відношення та зв'язки між мовними одиницями» (ГОСЛТ), *асонанс, астеїзм, гіпербола, градація, графон, дисфемізм, еліпсис / еліпс, еналага, епаналепсис, епітет, епіфора, іронія, катахреза* (див. також групу «мовне явище / мовний процес» (КРСЛТ, ЛЕ), *кенінг, клімакс, літота, мейозис, металепсис, метатеза, метафора, метонімія, оксюморон, парадокс, паралелізм, парономазія, парцеляція, патронімічна атракція, перифразування, персоніфікація / уособлення, плеоназм* (див. також групу «мовне явище / мовний процес» (ЛЕ, УМЕ, КТСЛТ), *повтор* (див. також групу «мовне явище / мовний процес» (ГОСЛТ, УМЕ), *полісиндетон, порівняння, прозопопея, пролепсис, просіопезис / просіопеза, риторична фігура, стилістична фігура, троп, стилістичний прийом, риторичний прийом, риторичне запитання, риторичне звертання, рондо, симплока, синекдоха, співзвуччя, троп, хіазм тощо;*

(7.2) «сукупність мовних засобів» (10 од.), напр.: *акцентуаційна норма, граматична норма, лексична норма, літературна норма, мовна норма, норма перекладу, орфографічна норма, орфоепічна норма, стильова (стилістична) норма, фонетична норма* тощо;

(8) «форма існування мови» (55 од.):

(8.1) «писемна мова / письмо» (25 од.), напр.: *абетка, азбука, алфавіт, буквене письмо, в'язь, глаголиця, диніті, звукове письмо, ідеографічне письмо, ієрогліфічне письмо, каліграфія, кирилиця, клинопис, консонантне письмо, курсив, латиниця, латинське письмо, письмо, півустав, піктографічне письмо, піктографія, силабічне письмо, складове письмо, скоропис, устав* тощо;

(8.2) «усна мова / мовлення» (30 од.), напр.: *автокомунікація* (див. також групу «мовне явище / процес» (ЛЕ), *автоматизм вислову, аргументативний діалог, внутрішнє мовлення* (див. також групу «мовне явище / процес» (ЛЕ), *декларатив, зв'язне мовлення, іллокутивний акт, іллокуція, інтонація, інтонування, какофонія, красномовство* (див. також групу «підрозділ лінгвістики» (КМСТ), *мелодика, мовленнєвий акт, мовний потік, перформативна невдача, ретіальна комунікація, роздум, розмовне мовлення, розповідь, спосіб спілкування, суперсегментний рівень* тощо.

Отже, метапростір системотворчого поняття «мова» (1383 од.) формують: 8 тематичних груп (найпродуктивніша «мовна одиниця / одиниця мови (мовомислення)», найменш продуктивна «функція мови»); 9 тематичних підгруп першого рівня організації (найпродуктивніша «одиниця за рівнем мови / різновид мовної одиниці», найменш продуктивна «сукупність мовних засобів»); 5 тематичних підгруп другого рівня організації (найпродуктивніша «одиниця лексичного рівня», найменш продуктивна «одиниця текстового (текстуального) рівня»); 7 тематичних підгруп третього рівня організації (найпродуктивніша «лексична одиниця / слово / лексема», найменш продуктивна «висловлення»); 8 тематичних підгруп четвертого рівня організації (найпродуктивніша «типологічний різновид слова», найменш продуктивна «форма слова»); 2 тематичні підгрупи п'ятого рівня організації (див. Рис. 1).

Загальна кількість лексично багатозначних термінів, які, за нашими спостереженнями, входять одразу до двох або більше тематичних груп, становить 104 од., тобто 8 % від загальної кількості терміноодиниць метапростору «мова». Тенденцію до багатозначності в межах цього метапростору виявляють терміни таких тематичних груп: «мовне явище / мовний процес» — «сукупність мовних одиниць» (напр.: *акцентуація, лексикографія, мова, модель, ряд, словник, синтаксична конструкція*); «мовне явище / мовний процес» — «фігура мови / стилістична фігура [мовлення]» (напр.: *абсурд, амфіболія, алогізм, ампліфікація, катахреза, літота, плеоназм, повтор*); «одиниця мови / мовомислення» — «фігура мови / стилістична фігура [мовлення]» (напр.: *глоса*); «мовне явище /

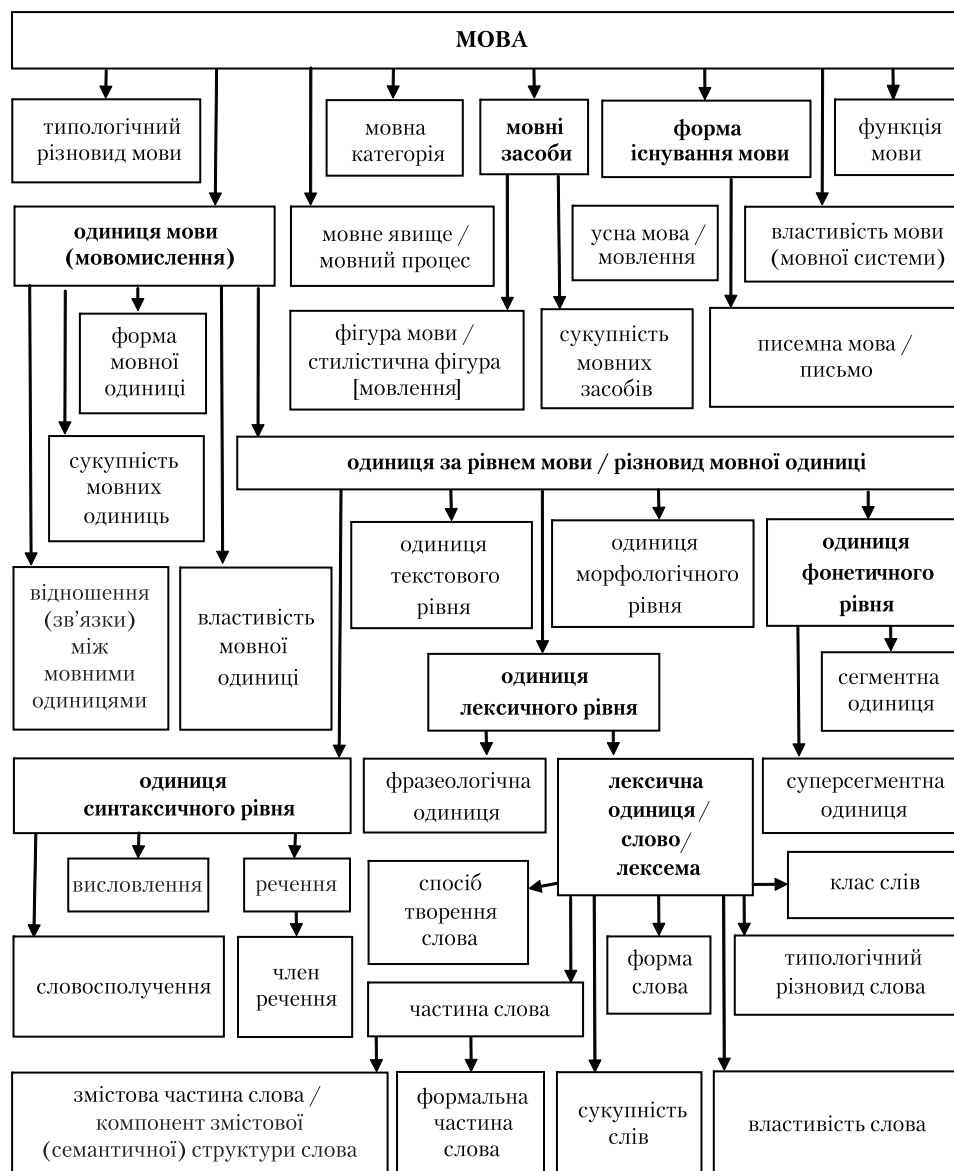

Рис. 1. Метапростір системотворчого поняття “мова”

мовний процес» — «спосіб творення слова» (напр.: *апокопа, афереза, конверсія, лексикалізація, синкопа, спосіб словотворення складання*); «мовне явище / мовний процес» — «усна мова / мовлення» (напр.: *автокомунікація, внутрішнє мовлення*); «відношення та зв'язки між мовними одиницями» — «фігура мови / стилістична фігура [мовлення]» (напр.: *асиндетон, безсполучниковий зв'язок*); «мовне явище / мовний процес» — «властивість мовної одиниці» (напр.: *акцент, багатозначність, образність*); «мовне явище / мовний процес» — «властивість мови / мовної системи» (напр.: *варіантність мови, вербалізація, дивергенція, диференціація, кумуляція*).

Окремі терміноодиниці продукують багатозначність не лише в межах свого метапростору «мова», але й функціонують у метапросторі «лінгвістика / мовознавство», пор.: «сукупність мовних одиниць» (метапростір «мова») — «теорія лінгвістики» (метапростір «лінгвістика / мовознавство»), напр.: *антропонімія, морфеміка, поетика*; «мовне явище / мовний процес» (метапростір «мова») — «підрозділ лінгвістики» (метапростір «лінгвістика / мовознавство»), напр.: *гаптика, глотогонія, дериватологія, деривація, етимологія, інтерпункція, культура мови, міжкультурна комунікація, okazіональний словотвір, словотвір, типологія, фоніка*. Особливо активними щодо продукування багатозначності в метапросторі «мова» є лінгвістичні терміни тематичних груп «мовне явище / мовний процес», «сукупність мовних одиниць» та «мовна одиниця / одиниця мови (мовомислення)».

У цьому метапросторі зустрічаємо також випадки фіксації однозначних лінгвістичних термінів у кількох тематичних групах. Наприклад, терміни *okazіональна сема, сема, семантема* зафіксовано у тематичних підгрупах «одиниця лексичного рівня» та «змістова частина слова / компонент змістової (семантичної) структури слова». На нашу думку, такі явища паралельного функціонування термінів у кількох групах спричинені недостатнім розробленням дефініцій цих терміноодиниць, адже в лексикографічних та наукових працях або відсутнє чітке апелювання до певних родових понять у визначенні терміна, або дефініції взагалі варіюються. Напр., пор. визначення терміна *сема* у лексикографічних працях: *сема* — «мінімальна семантична одиниця двосторонніх мовних знаків — морфем і слів, елементарне лексичне чи граматичне значення, яке є складовим елементом плану змісту цих одиниць» (УМЕ, с. 575) і «елементарний компонент значення як найменша розрізнявальна риса, об'єктивно притаманна денотату, а на думку деяких дослідників, і конотату лексичної одиниці» (ЛЕ, с. 632). Аналізуючи дефініції цього терміна в сучасних лінгвістичних словниках, помічаємо, що найближчими родовими поняттями, за допомогою яких лексикографи розкривають зміст цього терміна є: «семантична одиниця», «складник (елемент) плану змісту», «компонент значення», «розрізнявальна риса». Таке розмаїття лексикографованих родових ознак засвідчує концептуальну неоднорідність дефініцій зазначеного терміна, хоча він зафіксований у лексикографічних працях як однозначний.

Отже, невизначеність лексикографів щодо статусу позначуваного терміном мовного об'єкта, власне, й ускладнює його лексикографування та систематизацію у метапросторі лінгвістичної термінології.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

- ВДМСД — *Бережняк В.М., Пасік Н.М.* Вступ до мовознавства: Словник-довідник лінгвістичних термінів: Навч. пос. для студ. філол. спец. — Ніжин: НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. — 152 с.
- ГОСЛТ — *Ганич Д.І., Олійник І.С.* Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища шк., 1985. — 360 с.

- КМСТ — Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів. — Тернопіль: Навч. книга — Богдан, 2000. — 88 с.
- КРСЛТ — Кротевиц Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Освіта, 1957. — 360 с.
- КТСЛТ — Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. — К.: «Либідь», 2001. — 223 с.
- ЛЕ — Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. — Полтава: Довкілля, 2010. — 844 с.
- СМЛТ — Литовченко В.М. Словник-мінімум лінгвістичних термінів. — Вінниця: ВДПУ, 2000. — 40 с.
- УМЕ — Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О.Тараненко (співголови). — К.: Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2000. — 752 с.
- УСТ — Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах. Словник-довідник. — Тернопіль: Довіра, 2007. — 260 с.
- ЭСЛТП — Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык: в 2 т. / А.Н. Тихонов, Р.И. Хашимов, Г.С. Журавлева и др./ Под общ. ред. А.Н. Тихонова, Р.И. Хашимова. — М.: Флинта: Наука, 2008. — Т. 1. — 840 с.

Стаття надійшла 05.12.2012

Natalia Lyashuk
Sevastopol'

THE METAPROSTIR OF THE BACKBONE CONCEPT «THE LANGUAGE»

The article sorted contemporary Ukrainian linguistic terminology in backbone concept of «Language», given its structural organization of the thematic groups and subgroups.

Key words: term, linguistic terminology, backbone concept, ambiguity.

Мовна мозаїка

ОКРЕМО, А НЕ РАЗОМ

Поширеною стала помилка писати частку **не** разом із дієприкметником, пор.: *Їх уживають у формі, **неприспосованій** до морфологічної системи української мови; Є ще нові компоненти, **неосвосні** українською мовою; Так постало **неузгоджене** з іменником означення; **Незакріплена** досі в узусі лексема; Будинок **незбудований**; Матеріали **неопрацьовані**.*

Щоб уникнути цієї помилки, потрібно запам'ятати, що частку **не** пишемо окремо з дієприкметником, якщо він: 1) має залежні слова (іменники, займенники, прислівники, прийменниково-відмінкові форми та ін.), ужиті перед ним чи після нього, напр.: *На столі лежала **досі** (**ще**) **не підписана** заява; На столі лежала **ніким** **не підписана** заява; На столі лежала заява, **не підписана директором**; На столі лежала заява, **ще не підписана директором**; Заява **досі не підписана**; 2) виконує роль присудка в реченні, напр.: *Апарат **не відремонтований**; Розмова **не закінчена**; Пісня **не сприйнята**; Озеро **не вичищене**; Дороги **не розширені**; Степи **не орані**. Коли ж дієприкметник не має залежних слів і є означенням до іменника, то частку **не** пишемо з ним разом, напр.: *На столі лежала **непідписана** заява; **Незакінчену** розмову перенесено на завтра; Обабіч дороги чорніли **неорані** степи.***

Зважаючи на ці правила, запропоновані на початку дієприкметники з часткою **не** потрібно писати окремо, тому що одні з них мають залежні слова (*Їх уживають у формі, **не приспосованій** до морфологічної системи української мови; Є ще нові компоненти, **не освосні** українською мовою; Так постало **не узгоджене** з іменником означення; **Не закріплена** досі в узусі лексема*), інші вжиті в ролі присудка (*Будинок **не збудований**; Матеріали **не опрацьовані***).

Катерина Городенська

УДК 81'271

Леся Ажнюк

м. Київ

ЕКОЛОГІЯ ОФІЦІЙНОГО МОВЛЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ

Статтю присвячено проблемі співвідношення між різними аспектами, з одного боку, сучасного стану української мови як державної і, з другого боку, особливостями українського юридичного дискурсу, в якому особливого значення набуває юридична визначеність. «Демократичність» літературної норми не завжди корелює з прагматичною парадигмою юридичного дискурсу. У статті порушується питання про комунікативну норму офіційного мовлення як специфічне явище сучасного українського дискурсу.

Ключові слова: юридична лінгвістика, мовні права особи, комунікативна норма; екологія офіційного мовлення.

З погляду права факти мовлення являють собою джерело потенційних лінгвоправових конфліктів, які виникають при використанні мови в соціально значущих ситуаціях. Чимало таких конфліктів є наслідком внутрішніх, природних суперечностей, притаманних самій мові, які добре відомі лінгвістам з давніх часів [7: 8–9]. Непорозуміння, які неминуче супроводжують мовленнєву комунікацію, не завжди стають приводом до правових спорів. Але за певних комунікативних обставин навколо конфліктних текстів розгораються неабиякі правові баталії. Суспільна вага правових рішень у таких суперечках буває дуже високою, насамперед, коли об'єктом правового розгляду стають тексти законів, договорів, нормативних і правових актів різного рівня, тексти офіційних документів, а також факти публічного мовлення посадових осіб.

В останні десятиліття структура мовленнєвої комунікації зазнала істотних змін. Питома вага й соціальна значимість офіційного й публічного мовлення у сфері інформаційних технологій стрімко зростає. Попри своє основне

© Л.В. АЖНЮК, 2013

призначення — регламентувати й гармонізувати суспільне життя, — офіційні тексти й публічне мовлення самі здатні створювати конфлікти. В українському суспільстві, яке повільно набуває обрисів громадянського суспільства, факти публічного мовлення та конкуруючі інтерпретації нормативно-правових текстів дедалі частіше спричиняють такі конфлікти, які вимагають юридичних оцінок і висновків. Це відбувається тоді, коли факти мовлення потрапляють у сферу дії ряду законів: про розпалювання міжнаціональної, міжконфесійної та соціальної ворожнечі; про захист честі, гідності й ділової репутації особи; про захист інших, майнових і немайнових прав особи (право інтелектуальної власності, право на ім'я) тощо. Об'єктом лінгвістичної експертизи факти мовлення також стають при тлумаченні юридичних текстів різних рівнів (від тлумачення спірних текстів законів у Конституційному суді до тлумачення спірних пунктів договорів і угод) або при проведенні лінгвістичної експертизи різножанрових текстів на запити органів правосуддя. При правовому регулюванні таких конфліктів необхідно давати відповідь на питання, які належать до компетенції лінгвістики. При цьому різнорівневі характеристики фактів мовлення мають бути оцінені за шкалою комунікативної успішності й описані метамовою права.

Сьогодні компетентне вирішення значного кола юридичних питань не може обійтися без спеціальних лінгвістичних знань, які вимагають нових методологій, що можуть бути вироблені в результаті наукових досліджень як теоретичного, так і прикладного спрямування. Право, яке тяжіє до визначеності й однозначності, й мовознавство з його численними системами інтерпретацій, кожна з яких реалізується лише у власній системі координат, шукають сьогодні свою, лінгвоюридичну наукову парадигму зі своєю системою вихідних уявлень про об'єкт дослідження і про прийнятні методи його вивчення. Однією з вагомих суспільних проблем, розв'язання якої має спиратися на лінгвоюридичне наукове підґрунтя, є функціонування української мови в статусі державної і офіційної.

Серед інших функціональних різновидів офіційна мова виділяється найвищим рівнем регламентації — починаючи від суттєвих обмежень у виборі різнорівневих мовних засобів і закінчуючи відсутністю вибору самого мовного коду, оскільки мовний код — державну мову — затверджено Конституцією. Особливі вимоги до якісних характеристик офіційного мовлення зумовлені трьома визначальними факторами: по-перше, його суспільною значущістю; по-друге, його публічністю і, по-третє, як наслідок — високим ступенем його потенційної суспільної конфліктності.

Функціонуючи в потенційно конфліктогенній офіційній сфері, мова змушена «притосовуватись» до цього середовища — нового й певною мірою навіть ворожого. Адже на відміну від інших функціональних різновидів мови, де діють лише нормативні й узусні регулятори, офіційну мову великою мірою регламентують ще й правові чинники.

Мову офіційної сфери, з огляду на закладений в ній потенціал соціальних конфліктів, які можуть стати загрозою соціальній стабільності в

суспільстві, суворіше регулює чинне законодавство. Правове регулювання ряду сфер суспільного життя безпосередньо стосується використання мови: регламентація обов'язків і прав, пов'язаних зі статусом державної мови, мовні права й потреби національних меншин, захист яких гарантовано законодавством України та ратифікованою в Україні Європейською хартією регіональних або міноритарних мов, захист немайнових і майнових прав громадян (право особи на ім'я, на захист честі, гідності, ділової репутації; авторське право; правовий захист торгових марок і товарних знаків і т. ін.). Правові регулятори не лише висувають додаткові вимоги щодо параметрів офіційного мовлення (обов'язковість використання державної мови, лексичні, граматичні, стилістичні обмеження), але й великою мірою визначають саму комунікативну стратегію мовця й пов'язані з нею тактичні ходи й прийоми. При цьому суб'єкти офіційного мовлення вдаються до маніпулятивних технологій, щоб досягнути своєї комунікативної мети, обійшовши при цьому сумнівні з правового погляду питання.

З іншого боку, ознака «офіційності» мовлення істотно впливає на реципієнтні очікування його адресата. Показником того, що готовність громадян захищати свої права в судовому порядку з початку 2010-х рр. суттєво зросла, є збільшення кількості судових позовів, пов'язаних із використанням мови в офіційній сфері, зокрема в тих сферах, які раніше не ставали предметом судових суперечок. Теоретична і прикладна юриспруденція потребує спеціальних лінгвістичних знань у пошуку відповідей на широке коло питань щодо динаміки таких конфліктів, їхніх передумов, можливих наслідків, щодо способів їх розв'язання і планування заходів для запобігання їм. Як показують соціолінгвістичні спостереження, однією з поширених причин юридичних колізій на мовному ґрунті є залучення до публічного й офіційного мовлення широкого кола мовців з недостатнім рівнем мовної й правової компетенції.

Серед кількох основних напрямків, до яких зводиться будь-яка мовна політика тієї чи тієї держави, автор праці «Введение в этнолингвистику» О.С. Гердт виділяє «кодифікацію, нормалізацію й подальше вдосконалення норм офіційної мови» [6: 93]. Законодавче регулювання якості офіційного мовлення як форми мовленнєвої поведінки особи ставить мовні норми в один ряд із правовими, етичними та іншими нормами, які регулюють відносини в суспільстві.

Сьогодні кодифікація норм мовленнєвої поведінки особи є винятковою прерогативою правників і відбувається доволі хаотично. Зараз в Україні діє чимало правових норм щодо використання мови в тих чи тих суспільних сферах: це закони й підзаконні акти про мову й про засади мовної політики, про ЗМІ, про рекламу, окремі статті в КК і ЦК про наругу над державними символами, про право на ім'я, про право на захист честі й гідності особи, про розпалення міжнаціональної, міжконфесійної ворожнечі, про заклики до насильницьких дій і до зміни державних кордонів тощо. Прийняття тих чи тих законів і підзаконних актів, які регулюють використання мови в суспільстві, часто мотивується-

ся не стільки нагальними суспільними потребами, скільки інтересами бізнес-еліт (у сфері реклами, у сфері використання засобів масової комунікації та ін.) та інтересами політичних сил (щодо статусу мов, щодо реалізації мовної політики, щодо політичної реклами та діяльності ЗМІ тощо). Утім розмежування таких інтересів у сучасній Україні є доволі умовним; а оскільки політична ситуація в державі є нестабільною й мало прогнозованою, спорадичні зміни, які вносять у відповідні закони, можна порівняти з накладанням латок на старий одяг: ці зміни є несистемними, взаємно суперечливими й часто стають надто болісними для суспільства. Останнє свідчить про особливу гостроту й суспільну вагу порушуваних питань (згадаймо нещодавній Закон про засади мовної політики й так і не прийнятий закон про наклеп).

У багатьох європейських країнах закони, які регулюють функціонування мов у статусі офіційних, надають особливого значення якісним параметрам офіційного мовлення. Наприклад, у Законі Словацької республіки № 270 (1995 р.) «Про державну мову» зокрема зазначено, що «Під державною мовою ... розуміється словацька мова в кодифікованій формі...», «Будь-яке втручання в кодифіковану форму державної мови, що суперечить її закономірностям, є неприпустиме».

У ст. 3 Закону про польську мову (жовтень 1999) серед ряду заходів, спрямованих на її підтримку, звертається увага на використання мови саме в кодифікованій формі й на недопущення її вульгаризації. Не рідше ніж раз на рік спеціально створена Рада з мовних питань подає звіт про захист польської мови, який ґрунтується на принципах, визначених цією статтею, Сеймові й Сенату. Закон Азербайджанської республіки «Про державну мову» (вересень 2002) констатує, що державна мова в усіх сферах обслуговування й у рекламі має вживатися відповідно до норм. Орфографічні й орфоепічні норми затверджують відповідні органи виконавчої влади. Юридичні, фізичні й посадові особи мають дотримуватися цих норм.

У Федеральному законі РФ «Про державну мову Російської Федерації» (2005) зазначено, що при використанні російської мови як державної мови РФ не допускається використання слів і висловів, які не відповідають нормам сучасної російської літературної мови, крім іншомовних слів, які не мають загальноживаних аналогів у російській мові (ст. 1 п. 6).

У декількох проектах нового закону про мову, зареєстрованих в українському парламенті, запропоновано аналогічні положення для забезпечення належного якісного рівня української мови, яка має цей найвищий статус. Важливо наголосити, що авторами цих законопроектів є представники різних політичних сил — КПУ, ПР, БЮТ. Однак сьогодні питання законодавчого регулювання якості офіційного мовлення залишається в Україні не вирішеним. В українському законодавстві немає прямої вказівки на те, що використовується саме літературний, кодифікований різновид української мови як офіційний. На практиці це означає, що відсутні правові механізми навіть для порушення питання про професійну відповідність службовців з недостатнім рівнем мовної компетенції.

Якщо поняття «мовна компетенція» використовувати в контексті професійної відповідності державних службовців, воно потребує окреслення в категоріях юридичної лінгвістики. Саме по собі положення про використання в ролі офіційної мови її кодифікованого варіанта для більшості громадян сприймалося б лише як вимога дотримуватися норм, які параметризовані й ортологічно закріплені в лексикографії і в граматиці. Це — нормативний корпус літературної мови. Але норми власне використання можливостей мови в тих чи тих комунікативних ситуаціях, з тією чи тією прагматичною настановою з ортологічного погляду є ще недостатньо регульованими. Тут можна говорити здебільшого про існування неписаних морально-етичних, етикетних і узусних норм. Тому при аналізі лінгво-правових колізій, які виникають у різних комунікативних сферах (від офіційного мовлення до рекламного тексту), і юристи, й мовознавці нерідко намагаються шукати правової опори винятково в нормативних граматиках і словниках, що без урахування цілого комплексу комунікативних і прагматичних чинників нагадує намагання пояснити будову речення в поняттях і категоріях Евклідової геометрії.

Усталені літературні норми, лексичні й граматичні, за різних комунікативних обставин корелюють зі специфічною прагматикою мовлення й зазнають відчутних деформацій і обмежень. Тому нормативні приписи щодо мовлення з виразною комунікативною специфікою потребують виходу на вищий, комунікативний рівень. Ідеться про окремих тип норм, принципово відмінний від поняття «літературна мовна норма» тим, що враховує також прагматику мовлення в певних типізованих ситуаціях. Поняття «комунікативні мовні норми», під яким розуміємо систему вироблених соціально-культурних стереотипів мовлення для повторюваних ситуацій спілкування, перебуває зараз на маргінесі лінгвістичних, філософських і юридичних теорій і майже не використовується в професійному дискурсі, хоча сучасна комунікативна лінгвістика значною мірою вибудовується з усвідомлення існування таких норм. Дослідники наголошують на існуванні певних схем мовленнєвої поведінки, на існуванні визначеної наперед ієрархії комунікативних намірів [10]; зазначають, що мовець розраховує на комунікативну компетенцію адресата й на певні конвенції й установки, які існують у конкретному соціумі [23: 118], але з огляду на «неписаний» характер таких конвенцій і установок, вони не кваліфікуються в ортологічних категоріях [3; 24; 25; 29; 14; 11]. Однак саме поняття комунікативна компетенція, яким сьогодні широко послуговуються в роботах із соціолінгвістики, комунікативістики, прагмалінгвістики та ін. наукових напрямків, і яке передбачає певну якісну оцінку компетенції мовця, пресупозитивно вказує на існування комунікативних норм.

Поняття комунікативної норми може стати важливою опорою юридичної лінгвістики, яка зорієнтована на перскриптивний, нормативний підхід до мовного матеріалу, оскільки оперує категоріями права — системи формально визначених норм і приписів, які встановлює, охороняє й гарантує держава. У всіх комунікативних сферах, де використання мови зазнає правового регулювання, юридична лінгвістика потребує опори на

комунікативну норму. Як і будь-яка інша оцінка, правова оцінка неможлива без усвідомлення норми. Тому саме для юридичної лінгвістики обґрунтування «комунікативної мовної норми» та її ортологічне закріплення — формулювання різнорівневих комунікативних приписів — постають одними з найважливіших теоретичних завдань.

Важливість питання про комунікативні норми мовлення особливо рельєфно окреслюється в контексті реалізації мовних прав і обов'язків особи. Мовленнєва поведінка характеризує особу, а якщо існує поняття мовленнєвої (комунікативної) норми, це означає, що особа пов'язується певними обов'язками й наділяється певними правами [14: 43].

Дихотомічність понять «мовні права» і «мовні обов'язки» підкреслює взаємозалежність комунікантів: права, якими наділена особа, неминуче пов'язані з певними обов'язками, які покладаються як на цю особу, так і на її мовленнєвих партнерів.

Отже, суб'єкт і об'єкт мовлення¹, які в сучасній прагмалінгвістиці є взаємозалежними й взаємозумовленими активними учасниками комунікації [1: 356 — 359 і далі], у юридичній лінгвістиці постають як суб'єкти мовних прав і мовних обов'язків. Дотримання збалансованості між правами й обов'язками обох сторін — це і мета, і засіб безконфліктної мовленнєвої взаємодії. Пошук такого балансу між суб'єктами мовних прав і мовних обов'язків, його лінгвістичне осмислення й обґрунтування належать до найважливіших теоретичних завдань юридичної лінгвістики

Аналізуючи факти мовлення в категоріях прагматики, юридична лінгвістика проектує всю комунікативну ситуацію на правове поле, де взаємодія мовця й адресата постає вже в іншому вимірі — як взаємодія суб'єктів мовних прав і мовних обов'язків. Отже, для правової оцінки фактів мовлення юридична лінгвістика вибудовує свою лінгвоправову систему координат, у якій, крім традиційних для сучасної лінгвістики чинників — «мовець» і «адресат», присутній також третій вимір — «правове поле». Для юридичної лінгвістики, і, зокрема, для її прикладного напрямку — лінгвістичної експертизи визначальною концепцією постає інтерпретація фактів мовлення як реалізації vs дотримання мовних прав vs мовних обов'язків суб'єктів комунікації.

Питання про якісні характеристики офіційного мовлення, яке, попри свою позірну очевидність і samozрозумілість, на практиці стоїть досить гостро, ми спробуємо розглянути в категоріях юридичної лінгвістики. Зупинимось докладніше на деяких аспектах цього питання.

Якість офіційного мовлення і порушення права особи на ім'я в документальних записях

Оніми в системі мови є групою лексики зі значним конфліктогенним потенціалом. Ім'я особи завжди перебуває в центрі уваги комунікантів

¹ Учасники комунікативного акту в сучасній науковій літературі фігурують під різними номінаціями: адресант і адресат, продуцент і реципієнт; мовець і слухач; автор і читач; автор і інтерпретатор та ін.

[4; 10]. Про важливість власних імен в офіційному мовленні свідчить, зокрема, те, що норми, які регулюють їхню орфографію й офіційне використання, містяться в Конституції України, в Цивільному й Сімейному кодексах, а також в міжнародних правових актах, визнаних Україною, зокрема в Європейській хартії регіональних або міноритарних мов (ст.10, п. 5), «Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин» (ст. 11, п. 1), «Конвенції про права дитини» (ст. 7, 8) та ін.

В українському правописі написання власних назв, як питомих, так і запозичених, було й залишається одним з найдискусійніших питань. Гострота дискусій насамперед зумовлюється тим, що власні назви виконують у мовленні функції індивідуалізації та ідентифікації. Послідовна реалізація цих функцій можлива за дотримання двох умов: по-перше, орфографічної усталеності оніма і, по-друге, дотримання відповідних норм суб'єктами офіційного мовлення, що вимагає від суб'єктів мовлення певного рівня мовної компетенції. Відхилення в документальних записах власних назв ускладнює, а часто й робить неможливою юридичну ідентифікацію позначуваних ними об'єктів (насамперед власних імен фізичних і юридичних осіб, топонімів тощо). Крім того, існує різновид правових спорів і конфліктів, пов'язаних з неоднаковими тлумаченнями положень законодавства, що гарантують права особи на ім'я (Цивільний кодекс України ст. 28, 201, 294–296).

Однією з найпоширеніших причин орфографічного розподібнення власних назв є їхні міжмовні перетворення, що відбуваються із застосуванням відмінних принципів: транслітерації, транскрибування, етимологічного співвіднесення цілого слова або його частин, використання усталених міжмовних відповідників тощо. У часи СРСР неодноразові міжмовні перетворення прізвищ та імен з так званої національної (тобто іншої, ніж російська) мови на російську і навпаки були неминучими. Через недостатню уніфікованість правил міжмовного перетворення, русифікаторські ідеологічні настанови компартійних і владних органів та некомпетентність посадовців документальний запис прізвища часто зазнавав радикальних змін: Миколаєнко ставав Ніколаєнком, Пилипець — Філіпцем, Кашовар — Кашеваровим, Одиниця — Єдіницею, Панас — Афанасієм тощо. Правові наслідки цих міжмовних метаморфоз українці відчувають досі й відчуватимуть ще не одне десятиліття. Такі «трансформації» прізвищ та імен, крім моральних збитків, обертаються для їхніх носіїв ще й порушенням майнових прав: неможливістю отримати законну спадщину (через невідповідності в документальних записах батьків і дітей), втратою трудового стажу, а отже й пенсійних нарахувань (через невідповідності в записах у дипломах, військових квитках, трудових книжках) та ін. Недостатня мовна компетенція працівників РАЦСів, паспортних столів, відділень Пенсійного фонду, нотаріусів та інших посадовців і далі призводить до порушень права особи на коректний документальний запис її власного імені. Відомі непоодинокі випадки, коли людина,

записи прізвища якої українською і російською мовами в різних документах відповідають правилам їхнього міжмовного перетворення (укр. Спиридонов — рос. Спиридонов), усе одно змушена вдаватися до складних судових процедур і в правовому порядку доводити їхню ідентичність, оскільки працівник пенсійного фонду вважає, що українською мовою це прізвище має писатися як Спірідонов.

Ім'я особи є одним з особистих немайнових благ, які охороняє цивільне законодавство України². Перекручення імені особи, відповідно до положень Цивільного кодексу України, вважається порушенням її права. Стаття 294 Цивільного кодексу вимагає відновлення права особи на ім'я, якщо це право було порушене в документальних записах або в засобах масової інформації³. В Україні дотримання права громадян на ім'я значною мірою покладено на державних службовців, які здійснюють записи в офіційних документах: на працівників паспортних столів, органів РАЦС, міграційних служб, нотаріусів, а також на працівників відділів кадрів. Офіційний документ особи — це офіційний текст, належне оформлення якого вимагає від посадовця відповідного рівня мовної компетенції. Записи в документах, зроблені з відхиленням від норм української орфографії або від усталених принципів міжмовного перетворення імен, які призводять до порушення майнових і немайнових прав особи, мали б розцінюватися як службова недбалість⁴.

Відхилення від правописних норм у документальних записах власних імен — це лише один із прикладів того, як низька якість офіційного мовлення стає причиною порушення права особи на ім'я, попри юридичну закріпленість цього права. Питання якості офіційного мовлення є актуальним для державних службовців усіх рівнів. Про соціальну гостроту проблеми свідчить активне обговорення в ЗМІ дотичних до цієї теми питань. Однак для якісних зрушень необхідні реальні кроки. Законодавче закріплення положення про використання як державної мови саме літературного її варіанта могло б стати дієвим інструментом для вироблення механізмів взаємодії між чинними законами й підзаконними актами, зокрема, й для порушення питання про якісний рівень володіння службовцями державною мовою в контексті їхньої професійної відповідності.

Якість публічного мовлення високопосадовців і право на захист честі й національної гідності особи

Якість публічного мовлення державних службовців найвищого рангу — популярна тема на шпальтах і в передачах українських ЗМІ. Оказіональні курйози й недоречності в мовленні представників політичного істеблішменту живлять народну творчість, їх фіксують камери, тиражують

² Див. Цивільний кодекс України. — Ст. 201.

³ Там само, ст. 294.

⁴ Див. Кримінальний кодекс України. — Ст. 367. Службова недбалість.

періодичні видання. Посилений інтерес до якості мовлення високопосадовців пояснюється не лише публічністю цих осіб. Культура мовлення представника влади в уявленні громадян традиційно пов'язується з його освітнім і власне професійним рівнем і накладається на комунікативну матрицю, де кожен з комунікантів — мовець (представник влади) і адресат (громадянин) — має свою соціальну роль. Тому соціальна оцінка мовлення посадових осіб вибудовується на критеріях відповідності певним очікуванням.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях оціннісний конотативний компонент мовлення характеризується як співвіднесеність поняттєвого змісту з оцінкою, як особлива категорія, що виражає емоційне ставлення до повідомлюваного й пов'язана з психікою людини і з її мисленнєвою діяльністю [18]. Компонент оцінювання змісту тексту є його глибинним складником, який тісно пов'язаний з інтенціальністю мовлення й має розглядатися в категоріях прагматики. Оціннісні виміри тексту з погляду його автора й з погляду адресата не завжди збігаються, оскільки процеси сприйняття тексту відрізняються від процесів його породження. Це стає причиною численних комунікативних конфліктів⁵.

Є підстави говорити про існування закономірностей сприйняття тексту, які можна прогнозувати, спираючись на весь комплекс комунікативних характеристик мовлення. Закономірності сприйняття тексту тісно пов'язані з психолінгвістикою, вони є вкрай важливими для комунікативістики й становлять неабиякий практичний інтерес, зокрема, для соціолінгвістики і юрислінгвістики. Однак сьогодні питання про існування норм і закономірностей сприйняття та інтерпретації тексту, про існування норм реакції на нього з боку слухача (читача) здебільшого залишаються поза увагою мовознавців⁶. Саме виходячи з презумпції існування цих норм є підстави говорити про принципове «право» на певну реакцію адресата, наприклад, «право на образ» при інтерпретації тексту. Така реакція, попри її індивідуально-суб'єктивний характер, має ряд типових ознак, пов'язаних із національними, культурними й соціальними структурами цінностей адресата [7: 24].

У самій природі субнормативного публічного мовлення офіційної особи, оцінка якого з погляду його адресата накладається на матрицю комунікативної ситуації (мовець — адресат — їхні соціальні ролі — публічне мовлення і т. ін.), закладено неабиякий конфліктогенний потенціал. Сприйняття адресатом субнормативного мовлення посадовця є принципово відмінним від сприйняття аналогічного мовлення, скажі-

⁵ Такі конфлікти нерідко переходять у правову площину й набувають статусу лінгвоправових. Це, зокрема, конфлікти в справах про захист честі, гідності й ділової репутації; про наявність / відсутність у тексті закликів, погроз, ознак шантажу, інших проявів вербальної агресії.

⁶ Серед нечисленних мовознавчих праць, у яких порушено питання закономірностей сприйняття тексту, необхідно виділити роботи Б.С. Мучника, який розробляє психологічний напрямок у стилістиці, див. зокр. [15; 16].

мо, водія маршрутки і може докорінно розходитися з намірами мовця. Тут маємо справу з появою ефекту обманутого очікування — комунікативного збою, пов'язаного з ментальними відмінностями лексики комунікантів, незбігом фонових знань, установок, переконань [22: 115]. У сприйнятті такого мовлення завжди присутня неочікувана для мовця соціальна оцінка [9: 100-101]. Для адресата такого мовлення при його інтерпретації оцінність нерідко буває значно важливішою, ніж зміст самого повідомлення. Помічено, що при домінуванні оцінних компонентів стає помітною тенденція до витіснення пропозиційного змісту висловлення на другий план [2; 26]. Тому субнормативне офіційне мовлення посадовця з використанням соціально маркованих мовних засобів (вульгаризмів, суржику, елементів просторіччя тощо) несе в собі потужний заряд соціальної оцінності незалежно від змісту самого повідомлення. Особливості сприйняття такого мовлення адресатом — це актуальна проблема, кроком до висвітлення якої могло б стати соціолінгвістичне опитування. У межах планової теми відділу мов України здійснюється соціолінгвістичне анкетування⁷, де серед іншого респондентам пропонується дати відповідь на питання: «Якою мовою у Вашому місті / селі найчастіше говорять представники влади?» Пропонується чотири варіанти відповіді: 1) «українською», 2) «російською», 3) «українською і російською (приблизно порівну)», 4) я не звертаю на це уваги. Це питання (єдине з усієї анкети) часто викликає в опитуваних емоційну реакцію — сміх або обурення. Респондентів часто не задовольняють пропоновані варіанти відповіді й тоді опитувані дають додаткові усні або рукописні коментарі. Серед ремарок, дописаних респондентами з власної ініціативи як доповнення до відповідей на зазначене питання, переважають такі: «азарівською», «донецько-азарівською», «суржиком».

На одній з прес-конференцій, відповідаючи на питання журналістки, нинішній Прем'єр-міністр України сказав, що якість його української мови ніяк не впливає на його діяльність і на його професійну репутацію⁸. Численні коментарі цього сюжету в Інтернеті, так само, як і емоційні відповіді громадян на «безособове» питання анкети щодо їх суб'єктивного сприйняття балансу української й російської мов в органах влади, вказують на цілком протилежну оцінку з боку адресатів такого субнормативного мовлення. У цьому випадку маємо справу з комунікативним конфліктом, причиною якого стають низький якісний рівень офіційного мовлення посадовця та ігнорування ним соціально й культурно обумовлених структур цінностей адресата.

Постає питання: чи можуть такі комунікативні конфлікти ставати предметом судового розгляду за статтею 161 Кримінального кодексу

⁷ Анкетування не ставить перед собою завдань дати відповіді на питання, порушувати в цій статті.

⁸ Цей сюжет транслювався у випуску новин ТСН 10 вересня 2011 р.

про відповідальність за приниження національної честі та гідності особи? Чи може усне мовлення посадовця з використанням негативно маркованого мовного коду в комунікативній ситуації, яка має ознаки офіційної, негативно впливати на почуття честі й національної гідності тих, кому це мовлення адресоване?

Відповідно до Конституції України, честь і гідність особи «визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», а головним обов'язком держави є «утвердження і забезпечення прав і свобод людини»⁹. Стаття 161 Кримінального кодексу України встановлює кримінальну відповідальність за приниження національної честі та гідності особи:

«Умисні дії, спрямовані на ... приниження національної честі та гідності або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками ... етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, — караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. Ті самі дії, ... вчинені службовою особою, — караються виправними роботами на строк до двох років або позбавленням волі на строк до п'яти років».

У справах, пов'язаних із захистом честі і гідності, для відповіді на питання про те, чи містять факти мовлення склад правопорушення, правникам нерідко доводиться вдаватися до допомоги лінгвістів. При проведенні лінгвістичних експертиз такого спрямування зазвичай необхідно давати відповідь на питання про наявність в аналізованому матеріалі інвективних висловів на адресу певної особи або інших умисних дій, які за певних комунікативних умов можуть ображати її честь і гідність. Важливим складником таких правопорушень вважається існування прямого наміру образити.

Поняття честь і гідність є близькими й часто вживаються в складі єдиного словосполучення: *захист честі й гідності, приниження честі й гідності* тощо. У юриспруденції повага до гідності та честі, право на недоторканність ділової репутації належать до категорії найважливіших немайнових прав, захист яких є невід'ємним правом і гарантується державою. Стаття 3 Конституції України проголошує: «Людина, її життя, здоров'я честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Чинне законодавство не містить визначення понять гідності, честі чи ділової репутації, оскільки вони є морально-етичними категоріями й одночасно особистими немайновими благами, яким закон надає значення самостійних об'єктів судового захисту. Постанова пленуму Верхов-

⁹ Конституція України, розділ 1, ст. 3.

ного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» дає такі пояснення: «...Під гідністю слід розуміти визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності, з честю пов'язується позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло, а під діловою репутацією фізичної особи розуміється набута особою суспільна оцінка її ділових і професійних якостей при виконанні нею трудових, службових, громадських чи інших обов'язків. Під діловою репутацією юридичної особи, у тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб — підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їхньої підприємницької, громадської, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин».

Поняття честь визначається як «відображення якостей особи в суспільній свідомості, що супроводжується позитивною оцінкою»; поняттям гідність позначається не лише оцінка відповідності своєї особи і вчинків суспільним моральним нормам, але й відчуття власної цінності як людини (людська гідність); як особи (особиста гідність), як представника певної соціальної спільноти (професійна гідність) або цінності самої цієї спільноти (національна гідність).

При відповіді на питання про відповідальність за низьку якість офіційного мовлення посадовця важливого значення набуває зміст поняття «непристойна форма», адже правопорушенням вважається також «приниження честі й гідності, виражене в непристойній формі».

Поняття «непристойна форма», «непристойна лексика», «нецензурна лексика», «ненормативна лексика», «інвективна лексика», «знижена лексика» та ін., які побутують і в повсякденному, і в професійному мовленні, часто неправомірно ототожнюються. Для їх використання в лінгво-правовому розумінні зазначені поняття потребують додаткових уточнень і розмежувань.

Насамперед підкреслимо, що поняття «непристойна форма» є найширшим, оскільки, крім лексичних, передбачає також інші форми непристойності. З іншого боку, т. зв. «знижена лексика», зокрема елементи просторіччя і суржику, не є табуованою, тобто строго кажучи не є «непристойною», хоча її вживання є неприйнятним з погляду суспільної моралі. «Знижена лексика» не завжди вказує на намір мовця образити чи принизити адресата, а скоріше відображає рівень мовної компетенції та емоційний стан самого мовця, його культурний рівень або стає для нього своєрідним засобом психоемоційної розрядки. З іншого боку, адресат мовлення (Комунікант 2), який має відмінний від Комуніканта 1 рівень мовленнєвої і загальної культури, може сприймати комунікативно недоречне використання стилістично зниженої лексики (елементів просторіччя, сленгу, жаргону, вульгаризмів тощо) як образу особистої гідності, оскільки Комунікант 1 по суті змушує його переміщуватися

в специфічну комунікативну нішу, знижувати власний соціальний статус, адаптовуватися (принаймні на рівні сприйняття тексту) до невластивих йому субнормативних лінгвокультурних практик. Такий різновид комунікативного примусу може сприйматися адресатом мовлення (Комунікантом 2) як різновид насильства або мовної агресії.

За словами одного з провідних теоретиків юрислінгвістики в Росії М.Д. Голева, хоча вживання стилістично зниженої лексики може мати не лише інвективну, але й ряд інших цілей, однак реалізація потенціалу функціонування такої лексики пов'язана з певною відповідальністю перед адресатом, особливо якщо при цьому лінгвокомунікативний статус адресата зазнає «зниження». Суб'єктивне сприйняття адресатом такого статусного приниження може переживатися як психологічна травма, діагностування якої має свої об'єктивні підстави, а, отже, потрапляє у сферу дії закону про захист честі та гідності особи [7: 11]. Для адресата важливішим може бути не пропозиційний зміст вислову, а несподіваний перлокутивний ефект, зумовлений його внутрішньою формою. З погляду адресата формальні параметри вислову дають підстави для припущення про ту чи ту комунікативну інтенцію автора. З погляду ж самого автора такі припущення якщо й правомірні, то недоказові, і тому така постановка питання втрачає сенс.

Фактор внутрішньої форми висловлення в юрислінгвістичній інвектології є одним із центральних і заслуговує на особливу увагу. Значущість внутрішньої форми, з одного боку, є комунікативною реальністю, яку автор може використовувати для досягнення тих чи тих прагматичних цілей. З другого боку значущість внутрішньої форми дає підстави адресату робити обґрунтовані припущення щодо цих цілей, виявляти такі цілі, сприймати їх як реальність і наполягати на відповідальності автора за використання тих чи тих мовленнєвих засобів [Там само : 13 — 14]. За різних комунікативних обставин реконструкція інтенцій мовця, а відтак і сприйняття повідомлення адресатом може істотно відрізнятись.

Неможливість аргументувати існування прямого наміру на образі національних почуттів змушує дати заперечну відповідь на питання про те, чи можуть комунікативні конфлікти, пов'язані з використанням в офіційному мовленні некодифікованих елементів, ставати предметом судового розгляду за статтею 161 Кримінального кодексу про відповідальність за приниження національної честі та гідності особи.

Але відповідь на питання, чи може субнормативне офіційне усне мовлення посадовця ображати честь і національну гідність тих, кому це мовлення адресоване, має бути ствердною. При цьому слід брати до уваги соціальний статус такого явища, як суржик¹⁰. Крім виразної соціаль-

¹⁰ Явище суржика — наслідок «негармонійної» українсько-російської двомовності — було й залишається предметом розгляду в дослідженнях українських і зарубіжних мовознавців. У багатьох працях серед виявів суржика розрізняють українсько-російський і російсько-український його варіанти. Сценічним представником першо-

ної маркованості, суржик є також маркером національного походження його користувачів, оскільки субстратом суржику є українська мова.

Традиція використовувати суржик як засіб творення так званого «дядьківського гумору», коріння якої сягає ще радянських часів, знаходить підтримку в сучасній масовій культурі. Критичну оцінку цього прийому як одного із засобів маніпулятивного впливу на мовну і національну свідомість дає цілий ряд мовознавчих публікацій [19: 101–102; 12; 13; 17; 20; 21; 28]. Сприйняття «сценічного суржику» як образи своєї національної гідності — непоодиноким явищем, що притаманне широким верствам українців, насамперед представникам інтелектуально-творчої інтелігенції, працівникам адміністративного апарату, значній частині студентської молоді, багатьом іншим людям з високим рівнем громадянської свідомості. При цьому особисті лінгвопрагматичні мотиви, якими керується в уживанні суржику такий, наприклад, сценічний персонаж як Верка Сердючка, в очах широкої громадської аудиторії набувають негативної оцінної інтерпретації. Зрозуміло, що лінгвопрагматичні настанови посадовця при виборі мовних засобів для свого публічного виступу мають бути цілком відмінними. Якщо мову, яка є одним з атрибутів державності, в публічному мовленні посадовця заступає суржик, слухачі змушені реконструювати його комунікативні наміри з урахуванням свого власного сприйняття такого мовлення.

Якщо офіційне мовлення посадовця включає соціально значущі відхилення від мовного стандарту, то це може спричинити конфлікт, у якому автор тексту оцінюється адресатом як інвектор (той, хто ображає), а сам адресат — як інвектум (ображений). Такий сценарій стає ще вірогіднішим, якщо в негативній соціальній оцінці закладено національний компонент. Важливою причиною мовленнєвих конфліктів, викликаних негативною оцінністю таких висловлень, є те, що в офіційному тексті оцінне висловлювання сприймається не як приватна думка особи (автора тексту), а як інституційно репрезентативна думка. У масовій свідомості так званих пересічних громадян поняття «думка посадовця, думка влади» пов'язуються з можливістю прийняття певних рішень. Тому закладена в таких текстах оцінність може бути сильним подразником для адресата повідомлення, сприйматися ним особливо загострено, як приниження його національної і особистої гідності [26]. Сучасна політизація мовного питання, нагнітання антагонізмів у

го є сьогодні Верка Сердючка; носії другого — російськомовні державні службовці з низьким рівнем української мовної компетенції, яким доводиться використовувати українську при виконанні своїх службових обов'язків. Якщо українсько-російський суржик зазвичай лише «ріже слух», то російсько-український також і «впадає в око»; його ілюструють, зокрема, вже згадані в цій статті записи українських прізвищ і імен у документах: Літовченко, Пісаренко, Людмила тощо. Більшість українців різниці між українсько-російським і російсько-українським варіантами суржику не бачать, концепт «суржик» пов'язаний у їхній уяві з каліченою українською мовою і з цілим комплексом супровідних конотацій, що ображають національну гідність.

міжмовних відносинах створюють сприятливий ґрунт для саме такого сприйняття субнормативного мовлення посадовців. У цьому зв'язку закріплення в мовному законодавстві положень щодо послідовного дотримання норм літературної мови і відмова від використання в офіційному мовленні некодифікованих елементів є кроком до зменшення соціальної напруги в суспільстві.

Вироблення прийнятних для юриспруденції лінгвістичних методик діагностування й аргументованої параметризації таких фактів мовлення можливе з застосуванням прагмалінгвістичних підходів і з опорою на поняття комунікативної норми. Це одне з завдань нового міжгалузевого напрямку — юридичної лінгвістики, з іще не до кінця виробленою системою кореляцій між категоріями і поняттями лінгвістики й права.

З погляду лінгвістичної екології мова є культурним феноменом, який потребує постійного захисту, так само як і всі інші явища культури. Норми мови також є пам'ятками культури, виробленими нацією протягом століть, і тому мають усі підстави бути об'єктом правового захисту. В основі сучасних вимог до офіційного публічного мовлення є сукупність уявлень про суспільно визнані мовні норми й правила і про критерії оцінки його якості, вибудовані на певному риторичному ідеалі й на параметрах комунікативної успішності — сукупність уявлень про комунікативні норми такого мовлення. Мовець і адресат при цьому стають суб'єктами мовних прав і мовних обов'язків. Мовні права особи в цьому контексті мають розглядатися серед її інших немайнових прав як один з елементів права на безпечне довкілля. Водночас це і право самої мови як природного й культурного феномену — право на захист від руйнування її основ.

Неналежний якісний рівень офіційного мовлення в Україні вже сьогодні стає причиною правових конфліктів і загрожує появою таких конфліктів у майбутньому. На заваді ефективному їх вирішенню стоїть, зокрема, й згадувана в цій статті прогалина в чинному законодавстві.

1. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1981. — Т. 40. — № 4. — С. 356 — 359.
2. Баранов А.Н., Паршин П.Б. Языковые механизмы вариативной интерпретации дискурса как средство воздействия на сознание // Роль языка в средствах массовой коммуникации. — М., 1986. С. — 100 — 143.
3. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. — К., 2004. — С. 37 — 42.
4. Бикейкина Н.А. Имя собственное как фактор возникновения линво-юридических конфликтов // Юрислингвистика-10: лингвоконфликтология и юриспруденция. — Барнаул-Кемерово, 2010. — С. 107 — 114.
5. Войнов В.В., Семенець О.Є. Оцінний компонент значення і його прагматична функція. // Мовознавство, 1989. — № 1. — С. 47 — 51.
6. Герд А.С. Введение в этнолингвистику. — СПб., 2005. — С. 93.
7. Голев М.Д. Юридизация естественного языка как лингвистическая проблема // Юрислингвистика-2: Русский язык в его естественном и юридическом бытии. — Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2000. — С. 8 — 40.
8. Ермакова О.П. Новые семантические оппозиции старых названий лиц / О.П. Ермакова // Культурно-речевая ситуация в современной России. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. — С. 36 — 42.

9. *Клушина Н.И.* Стилистика публицистического текста. — М., 2008. — С. 100 — 101.
10. *Конрад Р.* Вопросительные предложения как косвенные речевые акты. Пер. с нем. В.А. Плуногья // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1985. — Вып. 16. Лингвистическая прагматика. — С. 349 — 383.
11. *Мальцева К.С.* Комунікативна норма в культурі: мовні стилі чоловіків і жінок // Наукові записки. — Т. 20. Спеціальний випуск у двох частинах. — Ч. 1 Національний університет «Киево-Могилянська академія». — К., 2002 — С. 124 — 130.
12. *Масенко Л.Т.* Роль офіційної ідеології 70-х років у поглибленні деформації мовної ситуації в Україні // Мова тоталітарного суспільства. — К., 1995. — С. 68 — 76.
13. *Масенко Л.* Між мовою і языком. — К., 2011. — 135 с.
14. *Матвеева Т.В.* Нормы речевого общения как личностные права и обязанности // Юрислингвистика-2: Русский язык в его естественном и юридическом бытии. — Барнаул, 2000 — С. 40 — 49.
15. *Мучник Б.С.* Основы стилистики и редактирования. — Ростов н/Д., 1997. — 478 с.
16. *Мучник Б.С.* Человек и текст: Основы культуры письменной речи. — М., 1985. — 252 с.
17. *Ставицька Л., Труб В.* Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосціологічні аспекти. — К., 2007. — С. 31 — 120.
18. *Стернин И.А.* Лексическое значение слова в речи. — Воронеж, 1985. — 170 с.
19. *Тараненко О.О.* Суперечності між національним і соціальним у розвитку літературної мови // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві. — К., 2012. — С. 92 — 118.
20. *Тараненко О.О.* Просторіччя // Українська мова. Енциклопедія. — Вид. третє, доповнене. — К., 2007. — С. 558.
21. *Труб В.М.* Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності. // Мовознавство, 2000. — № 1. — С. 46 — 58.
22. *Умеренкова А.В.* Лингво-когнитивное моделирование эффекта обманутого ожидания. Дис...к.ф.н. — Курск, 2009. — 180 с.
23. *Формановская Н.И.* Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. — М., 2002. — 216 с.
24. *Хабермас Ю.* Комунікативна дія і дискурс (Дві форми повсякденної комунікації) // *Ситниченко Л.А.* Першоджерела комунікативної філософії. — К.: Либідь, 1996. — С. 84–90.
25. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие. / Пер. с нем. под ред. Д.В. Скляднева; [Отв. ред. Б.В. Макаров]. — СПб.: Наука, 2000. — 380 с.
26. *Чернышова Т.В.* Тексты СМИ в ментально-языковом пространстве современной России. — М., 2009. — 296 с.
27. *Эпштейн М.Н.* Идеология и язык (построение модели и осмысление дискурса) // Вопросы языкознания. — 1991. — № 6. — С. 19–33.
28. *Braczy A.* Surżyk: Historia s terazść. — Gdańsk, 2009. — 273 s. та ін.
29. *Habermas J.* Communication and the evolution of society / Transl. and an introd. By T. McCarthy. — Boston: Beacon press., 1979. — 239 p.

Стаття надійшла 30.11.2012

Lesia Azhniuk

Kyiv

THE QUALITY OF THE OFFICIAL SPEECH AS AN OBJECT OF LEGAL PROTECTION

The paper addresses the problem of correlation between the various aspects of the current functional state of the Ukrainian language as the official state language, on the one hand, and the functional peculiarities of the Ukrainian juridical discourse with its emphasis on legal certainty, on the other hand. Literary (standard) language norm, admitting all kinds of variant and ambiguous nominations does not always fit into the pragmatic paradigm of the juridical discourse. The paper discusses the issue of the communicative norm of the official Ukrainian language as a specific phenomenon of the contemporary Ukrainian discourse.

Key words: juridical linguistics, language rights of a person, communicative norm, official speech ecology.

УДК 811.161.2'367

Світлана Шабат-Савка
м. Чернівці

КАТЕГОРІЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ІНТЕНЦІЇ: ТИПОВІ ВИЯВИ ТА СИНТАКСИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті вилучено статус комунікативної інтенції як лінгвістичної синтаксично зорієнтованої категорії. Запропоновано типологію комунікативних інтенцій залежно від потреб адресанта в стереотипних та контекстуально зумовлених ситуаціях мовлення.

***Ключові слова:** комунікативна інтенція, поняттєва категорія, мовець, модальність, модально-інтенційне висловлення, еквіваленти речення.*

Антропоцентричне спрямування лінгвістики сьогодення, загалом багатовекторної та розмаїтої за своїми науковими напрямками і парадигмами, детермінує розвиток досліджень у царині синтаксису, осердя яких формують синтаксичні одиниці, їхній прагматичний потенціал, функційні можливості в безпосередній проекції на мовця — основного суб'єкта комунікації, носія різноманітних когнітивно-ментальних станів, автора того чи того мовленнєвого виступу — висловлення, еквівалента речення чи тексту. Актуальність нашого дослідження, власне, і зумовлена посиленою увагою до комунікативного синтаксису, до тих екстралінгвальних, пресупозитивних чинників, які впливають на розгортання та перебіг процесу спілкування, до синтаксичних конструктів, що втілюють інтенції комунікантів в усно-розмовну та текстову комунікацію.

Комунікативно-прагматичний аспект речення дослідники пов'язують із настановою та метою висловлення, актуальним членуванням, функціональною перспективою, комунікативними типами та регістрами мовлення [3; 6; 8;

© С.Т. ШАБАТ-САВКА, 2013

9; 14; 17 та ін.]. У низці термінопонять треба розглядати і **комунікативну інтенцію** як амбівалентну антропозорієнтовану категорію, що репрезентує інтенційні потреби мовця за допомогою синтаксичної системи. Поняття інтенції, запозичене зі схоластичної філософії і запроваджене в лінгвістичний дискурс дослідниками теорії мовленнєвих актів, не отримало в українському мовознавстві належного системного опису. Ще й досі немає термінологічної єдності у визначенні обсягу та змісту цього поняття, чіткої типології комунікативних інтенцій, не обґрунтовано її категорійного статусу, не визначено системи засобів та способів реалізації. Не викликає ніякого сумніву, що це поняття виражає мовленнєвий намір, має когнітивне підґрунтя, передає цільові настанови спілкувальників. В адресантно-адресатному континуумі, де перетинаються різні інтенційні горизонти комунікантів, інтенція співвідноситься з ілюкцією, суб'єктивно-модальним значенням, мотиваційною сферою мовної особистості та зі стратегіями і тактиками мовлення.

У практиці мовознавчих студій інтенцію розглядають як фундамент типології мовленнєвих жанрів, осмислений чи інтуїтивний намір адресанта [1: 54]; як різновид бажання: бажання мовця щось розповісти, попросити, запитати [17: 74]; намір мовця і зміст висловлення [22: 29]; комунікативну настанову та мету висловлення [3: 29]. Комунікативну інтенцію розуміємо як втілення інтенції (наміру, волі, бажання, емоції) у мовну форму, оскільки мовленнєва інтенція може бути фактом лінгвістичного опису лише тоді, коли вона проходить етапи реалізації лінією «намір — смисл — текст / висловлення» [22: 30]. У синтаксичному аспекті основним засобом вираження інтенції є передусім висловлення, яке, на думку О. Почепцова, віддзеркалює інтенції мовця [17: 76]. А. Загнітко наголошує, що комунікативно-інтенційний зміст — необхідна й обов'язкова ознака кожного речення. Без нього немає речення як одиниці синтаксису [8: 122]. У лінгвістичний обшир терміна «комунікативна інтенція» ми вкладаємо глобальну настанову висловлення, його смисловий потенціал, а тому розглядаємо комунікативну інтенцію як комплексну мовленнєву категорію, що становить єдність мовленнєвого смислу (психоментальний простір мовної особистості, інтенційні потреби мовця) та мовних засобів реалізації. Як слушно зауважує О. Єсперсен, синтаксичні категорії, немов дволикий Янус, звернені і до форми, і до поняття. Вони gtht,edf.nm посередині і є ланкою між світом звуків і світом понять [7: 57].

Комунікативна інтенція генетично має тісний зв'язок із логічними категоріями, філософськими універсалами, що дає підстави розглядати її як поняттєву категорію в змістовому плані і як мовну за способом експлікації. Концепція двобічності граматичної категорії впливає, на переконання І. Вихованця, з білатерального розуміння мовного знака і двобічної сутності мови як явища, що містить у собі план мовного змісту і план вираження [4: 29]. Зазначимо, що трактування граматичних універсалій як єдності плану змісту і плану вираження маємо в працях О. Потебні, який розглядав граматичну форму як спосіб репрезентації поза-

мовного змісту [16: 47]. Цілком слушною видається думка І. Мешанінова про те, що поняттєві категорії формують лише ті поняття, які набувають у мові відповідної побудови, отримують формальне вираження в певній лексичній, морфологічній або синтаксичній системі [13: 15]. Отже, комунікативна інтенція належить до поняттєвих категорій, оскільки тісно пов'язана з мовним матеріалом, формує «мисленневий апарат, важливий для системи засобів і правил їх актуалізації в структурах, слугує механізмом, необхідним для породження конкретного висловлення» [11: 45].

У контексті вивчення комунікативної інтенції як синтаксичної категорії одним з актуальних і водночас складних питань вважаємо визначення засобів актуалізації та експлікації інтенцій у синтаксичних конструктах, способів ідентифікації цієї ознаки в реченні. Вивчення зазначеної проблематики започатковане в працях О. Бондарка. Визначаючи інтенційність, він звертає увагу насамперед на зв'язок семантичних функцій граматичних форм із намірами адресанта (що має на увазі і що хоче виразити мовець, для чого він використовує саме цю форму), з комунікативними цілями мовленнево-мисленневої діяльності, здатності змісту, вираженого певною формою (у взаємодії з її оточенням, тобто середовищем), бути одним із актуальних елементів мовленневого смислу [3: 29]. Сміслова інформативність синтаксичної конструкції (висловлення) — це її інтенція, те, що мають на увазі [12: 289]. Отже, простежуємо зв'язок інтенції з інформативно-референційним смислом, інформацією, яку, за словами Н. Гуйванюк, передає мовець і сприймає слухач на основі змісту, вираженого мовними засобами в поєднанні з контекстом і мовленневою ситуацією [6: 93]. Смісл як віртуальна сутність, що «залежить від внутрішнього світу кожного з учасників спілкування, контексту комунікації, специфіки та стану каналів передавання інформації, наявності та якості зворотного зв'язку, конкретної ситуації спілкування та інших чинників» [1: 75], перетворюється в реальність — конкретне висловлення, авторський витвір, який можна емпірично спостерігати та описувати. Істотною частиною смислу висловлення, що доповнює його пропозитивний зміст, є **інтенційний комплекс**, який містить у собі інформацію про всі інтенційні стани свідомості мовця, які безпосередньо чи опосередковано, експліцитно чи імпліцитно закодзовані в його мовній структурі [10: 2]. На нашу думку, інтенційний компонент наявний у кожній синтаксичній конструкції, він детермінує глибинні значення змістової структури речення, увиразнює позицію мовця, його потреби, цільові настанови: спонукати адресата до певної дії-вчинку, до відповіді на поставлене запитання тощо.

Сутність синтаксичних категорійних величин, їхній обсяг та кількість здавна цікавили лінгвістів. У мовознавчих студіях здебільшого виділяють три їхні різновиди: категорії комунікативного спрямування, категорії когнітивного (семантичного) спрямування і категорії формального спрямування [4; 14]. Зокрема, до категорій комунікативного спрямування І. Вихованець зараховує комунікативну категорію настанови висловлення, що

об'єднує грамеми розповідності, питальності, спонукальності й бажальності [4: 29]. Настанова асоціюється зі структурою речення / висловлення, з комунікативною метою, інтенція ж пов'язана з мовцем, з його бажанням використати саме ту чи ту синтаксичну структуру для передавання певної мовленнєвої потреби. За традиційним поділом речень на розповідні, питальні, спонукальні та оптативні виходить, ніби всі комунікативні типи речень у модальному та функціональному аспектах однакові, тобто виражають повідомлення чи волевиявлення, містять запитання тощо. Проте в динамічному мовленнєвому середовищі висловлення передають різноманітні змістові відтінки думок, які залежно від ситуації мовлення репрезентують моноінтенційне значення структури (наприклад, запит як інтенція питальних висловлень: — *А хто тобі цю книжку дав, хлопче?* (Б. Грінченко); або ж відображають поліінтенційність, потенційну здатність синтаксичної структури виражати семантику інших реченнєвих конструкцій (питальна форма для реалізації ствердження чи спонукування), як от: — *А хіба я винна, що ваша душа мита, але не виполоскана?* (М. Стельмах). — *Пощо слова, коли все ясно й без слів?* (Ірина Вільде). — *Мамо, а чи не принесли б ви мені мисочку узвару?* (О. Довженко). — *Не продаси, пане лицарю, тієї шаблочки часом?* (А. Свидницький). Від комунікативних інтенцій мовця, а не від настанови висловлення, залежить вибір певної конструкції. Цей процес наскрізь креативний, оскільки забезпечує свободу вибору синтаксичних засобів. З одного боку, мовець використовує стереотипні, типові висловлення, з іншого — кожного разу нові, найадекватніші для конкретної ситуації мовлення. Суб'єктивність якраз і полягає в тому, що мовець «привласнює» мову, співвідносячи її з моментом своїх мовленнєвих дій, із собою і своїм ставленням та оцінками ситуації [2: 295–296].

Спектр інтенційних потреб максимально враховує феномен життя людини. Розмаїття життєвих повсякденних ситуацій, стильова диференціація мовлення породжує різноманітні типи дискурсів, розвиває комунікативні інтенції. Ментальний стан мовця, певна подія, сфера людського буття, фрагмент реальної чи ірреальної дійсності «спонукає адресанта до висловлення» [20: 134], модус якого формують різноманітні інтенційні потреби: інтелектуальні судження та волевиявлення мовця, емоційно-оцінні та суб'єктивно-авторські погляди на повідомлюване чи побачене, мовленнєві наміри, пов'язані з намаганням адресанта встановити контакт зі співрозмовником, активізувати його увагу тощо. Вивести чітку типологію комунікативних інтенцій, яка б охоплювала всі нюанси життєвого світу мовної особистості, надто непросто. Інтенцій багато, але, ураховуючи найтиповіші потреби мовця, що знайшли своє синтаксичне втілення, мовленнєві наміри можна систематизувати.

Класифікації інтенцій досить неоднорідні, що зумовлено багатогранністю феномену інтенції і можливістю її вивчення з різних позицій. У сучасній лінгвістиці комунікативні інтенції диференціюють у контексті: ситуації мовлення, мовленнєвого впливу та взаємодії основних учасників спілкування, способів та засобів вираження. Зокрема, деякі типології

беруть свій початок від класифікацій Дж. Остіна, який виділяє, урахувавши ілюкції та перформативи, такі мовленнєві акти, як вердиктиви, екзерситиви, комісиви, бехабітиви, експозитиви [15: 119], та Дж. Серля, який визначає репрезентативи (асертиви), директиви, комісиви, експресиви та декларативи [18: 170]. У такому ж плані виконані класифікації В. Григор'євої (репрезентативи, регулятиви, інтерогативи, контактиви, експресиви і квазіекспресиви, структиви) й А. Загнітка (констативи, промісиви, менасиви, перформативи, директиви, квеситиви) [5: 8]. На основі ілюкутивних актів Л. Федорова виділяє такі типи інтенційного впливу: соціальні впливи (здійснення певних соціальних актів: привітання, прощання, вибачення); волевиявлення (мовленнєві дії, спрямовані на те, щоб об'єкт виконав волю мовця: наказ, прохання, відмова); роз'яснення та інформування (доповідь, повідомлення, розповідь); оцінні та емоційні мовленнєві впливи (суспільні чи міжособистісні суб'єктивно-емоційні відношення) [21: 48–50].

На інших принципах побудовано класифікацію Н. Формановської, яка диференціює інтенції на практичні та ментальні, сприятливі та несприятливі, реплікотвірні та текстотвірні, інтенції з більшим ступенем інтенсивності й інтенції з меншим ступенем інтенсивності, відкриті та приховані [22: 30]. Залежно від інтенцій мовця Г. Золотова визначає п'ять комунікативних реєстрів мовлення: репродуктивний реєстр виражає інтенцію відтворити в мовленні те, що спостерігаємо зараз; інформативний — повідомити про відоме мовцеві чи те, що осмислюємо; генеративний — повідомити узагальнену інформацію, співвідносячи її з життєвим досвідом і універсальним знанням; волюнтативний реєстр мовлення передає інтенцію — спонукати адресата до дії, унести зміни до фрагмента дійсності; реактивний — висловити оцінну реакцію на ситуацію [9: 33]. Й. Стернін у контексті теорії мовленнєвої взаємодії виділяє такі типи інтенцій: інформативну (використовується для передавання нової інформації); предметну (отримати щось, дізнатися про що-небудь, змінити поведінку співрозмовника); комунікативну (сформувати ставлення до співрозмовника) [19: 22].

Інтенційний потенціал мовця з огляду на комунікативну ситуацію, умови перебігу інтеракції, синтаксичні засоби реалізації може бути репрезентований такими типами інтенцій:

- інтенціями комунікативно-модального вияву;
- інтенціями суб'єктивно-авторського вияву;
- інтенціями емотивно-аксіологічного вияву;
- інтенціями метакомунікативного вияву.

Запропонований спектр інтенційних потреб є найрелевантнішим для репрезентації багатогранної діяльності мовної особистості та реалізується за допомогою різнорангових синтаксичних засобів: модально-інтенційних реченнєвих конструкцій, еквівалентів речення, контекстуально-ситуативних і типізованих, стереотипних висловлень, жанрово-дискурсивних типів діалогічного та монологічного мовлення, текстових структур.

Інтенції комунікативно-модального вияву репрезентують інтенційні потреби мовця, зосереджені на вираженні основних комунікативних потреб: розповісти, передати певну інформацію, констатувати, переповісти якийсь факт (*комунікативна інтенція інформування*); зробити запит про певний фрагмент дійсності, з'ясувати чи уточнити інформацію (*комунікативна інтенція запиту*); спонукати співрозмовника до дії, вчинку, наказати, попросити, заборонити тощо (*комунікативна інтенція спонукання*); експлікувати в мовленні сферу своїх бажань чи побажань адресатові (*комунікативна інтенція бажальності*). Зазначимо, що названі типи інтенцій реалізують **модально-інтенційні висловлення**: розповідні, питальні, спонукальні, оптативні, які, з одного боку, є модальними структурами, що відображають особливе ставлення мовця до повідомлюваного та до дійсності, а з іншого — репрезентують комунікативні завдання мовця. Сфера модальних (об'єктивних / суб'єктивних, реальних / ірреальних) значень перебуває в безпосередній залежності від інтенцій мовця, від мовленнєвого наміру передати ставлення до світу, висловити суб'єктивну оцінку, запитати про щось, емоційно відреагувати на побачене, налагодити контакт тощо. **Модальність** вербалізує психічний стан, ментальний світ та концептосферу мовної особистості, розкриває можливості потенційної взаємодії з реципієнтом, має прямий стосунок до матеріального вираження інтенційних потреб мовця. Комунікативна інтенція формує і визначає те, яку інформацію, які спонуки чи бажання суб'єкт комунікації вкладає у свій мовленнєвий витвір, детермінує цілісний комунікативний процес — об'єктивно реальний / ірреальний, проте завше суб'єктивний. Отже, модальність висловлення визначаємо як складну семантичну категорію, суть якої полягає у вираженні інтенції мовця та в здатності формувати комунікативний процес. Модальна семантика висловлення зумовлена, однак, як зауважує М. Мірченко, настановою, комунікативним наміром мовця, його завданням передати об'єктивну (суб'єктивну) інформацію, дізнатися від адресата щось, спонукати його до чогось чи висловити бажання про щось [14: 182].

Комунікативна інтенція інформування — це констатація реального або ірреального факту, передавання мовцем повідомлень про світ, докільля, явища, події, які, з одного боку, збагатять тезаурус співрозмовника, доповнять новими знаннями адресата мовлення, а з іншого — покажуть комунікативну компетентність адресанта, його ерудицію. Мовець чітко вибудовує стратегічну лінію інформування, використовує експліцитні висловлення з перформативними дієсловами на зразок *я повідомляю, інформую, доповідаю*, напр.: — *Я повідомляю, що не можу прийняти твоєї жертви* (О. Кобилянська). — *Мої поважані панство, скажу вам одверто, як щирому чоловікові подобає, що я люблю вашу донечку і прошу в її руку!..* (С. Яричевський). За своєю синтаксичною природою розповідні речення реалізують комунікативне завдання, що актуалізується в конкретний момент мовлення, тобто за певних темпоральних чи локальних обставин, напр.: — *Я мушу тобі децю розповісти, тату. Я почувую, що це мій обов'язок*

і що ти мене лаяв би, коли б я цього не зробила (В. Винниченко). Нам імпонує думка Н. Формановської, яка зазначає, що мовленнєва інтенція — це намір, який здійснюється в мовленнєвому акті в координатах «я — ти — тут — зараз» [22: 29–30]. Розповідне висловлення репрезентує інтелектуальну, раціональну інформацію, призначену для констатації, передавання інтелектуального, раціонального змісту задля інформування, донесення інформації, створення інтелектуального інформаційного поля. Комунікативні інтенції інформування представлені в наративно-оповідних інтенціях (— *Видите, Аннице, мені ще моя мама розказували, дай Боже здоров'я її згадувати, що Дарусина мама порушила звичай одразу по шлюбі. Вінчана жінка повинна зігнути свій волос по шлюбі* (М. Матіос); в інтенціях ствердження, заперечення та протиставлення (*Дивлюсь, як зло й добро ідуть на змову, Сміюсь і плачу. Плачу і сміюсь. Під небом камінним криниця руда, Колись тут надії зі смертю єднались. І досі ще в ній не хлюпоче вода, Лиш помста й нескора, Любов і ненависть* (Т. Севернюк).

Комунікативні інтенції запиту відображають гносеологічну потребу мовця одержати конкретну інформацію і представлені двома типами: інтенцією з'ясування інформації, експлікаторами якої є питальні слова, та інтенцією уточнення інформації, яку реалізує здебільшого питальна інтонація, пор.: — *Ви, Марійо, у кого георгіни брали, що такі дуже веселі і пишні?* (М. Матіос). — *Мамо, можна взяти пиріжок?* (Є. Гуцало). Інтенція запиту відображає насамперед адресований мовленнєвий смисл, оскільки недостатність, неповнота певної вихідної інформації може заповнити адресат мовлення. Власне, тому найтипівішим способом реалізації питальних інтенцій є діалог: — *А чого ти, хлопче, хочеш?* — *Та я би у вас наймився за післанця* (Ю. Федькович). — *А де ж Лаврін?* — *Ще не привів коня з паші* (У. Самчук).

Комунікативна інтенція спонукання відображає різне за інтенсивністю та синтаксичною організацією волевиявлення мовця: з одного боку, наказ як одну з категоричних форм спонукання, що спрямована на негайне виконання якоїсь дії з боку співрозмовника, а з іншого — ввічливе прохання, пропозицію, пораду, комунікативні акти, які певною мірою є бажаними для суб'єкта мовлення, проте реалізація їх залежить від волі адресата. Основним засобом реалізації таких інтенцій слугують спонукальні висловлення, комунікативним завданням яких є зміна довкілля, думок, дій адресата, відображення емоційно-вольових стосунків між комунікантами в умовах відповідної конситуації. В адресантно-адресатному континуумі взаємодії комунікантів спонукальні висловлення репрезентують парадигму таких інтенцій: прескриптивні інтенції (наказ, заборона, вимога): — *Нікому без нашого дозволу не стріляти!* (М. Вінграновський), реквестивні інтенції (прохання, благання та ін.): — *Мамо! Я вас молю, ради Бога, мовчіть...* (В. Винниченко), сугестивні інтенції (пропозиція, порада, рекомендація): — *Така гарна днина: от вийшла б трохи принаймні до городу!* (Н. Кобринська).

Комунікативні інтенції бажальності передають волевиявлення суб'єкта комунікації, його прагнення виконати потенційно бажану дію. Синтаксичні засоби, зокрема оптативні висловлення, конструкції умовної мо-

дальності, інфінітивні конструкції, увиразнюють бажальну семантику та експлікують реальну, але нездійсненну на момент мовлення (у плані реалізації інтенційної програми), комунікативну ситуацію, напр.: — *Я хочу, щоб у тебе тепер завжди радість була* (П. Загребельний). — *От би дожити до того часу, коли все буде по справедливості* (І. Цюпа). *Хоч би вже буря, вир, абощо, — цієї тиші не знести* (Є. Маланюк). До комунікативних інтенцій бажальності зараховуємо і побажальні інтенції так званого позитивного (побажання) та негативного характеру (прокльон). Пор.: — *Дай Боже вам з води і з роси!* (С. Воробкевич). — *Бодай всі наші сльози впали на того, хто нас розлучає* (І. Нечуй-Левицький). — *Мати Божа, Царице небесна, голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святим твоїм омофором!* (О. Довженко).

Інтенції суб'єктивно-авторського вияву реалізуються в особливому розподілі предикативних та релятивних відрізків висловлення, сентенціях та в авторському оцінюванні повідомлюваного. Інтенційними експлікаторами таких інтенцій є **суб'єктивно-модальні синтаксеми**, які начебто синтаксично ізольовані, оскільки ускладнюють реченнєві структури, проте виразно передають авторську інтенцію. У цьому контексті ми виділяємо: **інтенції достовірності** (вірогідності, упевненості, висновковості), напр.: — *Це, звичайно, казус, сміховинність, але я кажу про потяг, про бажання зоставити слід* (О. Гончар). — *Отже, треба так розуміти, що в тебе все гаразд?* (В. Козаченко). — *То, значить, ви не кохаєте своєї нареченої?* (Ірина Вільде); **гіпотетичні інтенції** (імовірності, сумніву, припущення, невпевненості, можливості), напр.: — *На базар їду завтра до району, то, може, щось купити вам?* (Є. Гуцало). — *Я його, здається, знаю* (І. Цюпа). — *Мабуть, просто неба тепер ночуватимеш?* (Є. Гуцало); **авторизовані інтенції**, що вводять модус суб'єктивних смислів мовця, автора конкретного повідомлення, напр.: — *Мені здається, ніби я старіший за вас* (П. Загребельний). — *Як на мою волю, то хай стоїть* (О. Гончар). — *А як на мене, — заговорив Дмитро Якович, — то у всіх нас один берег — наша планета Земля, яку космонавти вперше побачили з космічної висоти і назвали голубою* (І. Цюпа). У контексті теорії Ш. Баллі про поділ речення на диктум і модус зазначимо, що інтенції суб'єктивно-авторського вияву експлікуються в модусній головній частині складнопідрядного речення, яка і вводить інтенцію гіпотетичності, достовірності тощо, напр.: — *Я сподіваюсь, що моя доповідь викличе серед вас, товариші, деяке зацікавлення і можливо, що порушене мною питання буде поставлене на обговорення. — Я переконаний, що тисячі і тисячі людей готові принести себе в жертву для цієї мети* (В. Винниченко) — *Я вважаю, однак, що з такими речами спішити нема чого* (О. Гончар).. Модальна характеристика речення реалізується в диктумній частині, стосунки між комунікантами, думки, оцінки, емоції, інтенції потрапляють у модус висловлення, що має стосунок до ментальної сфери, оскільки відображає внутрішній світ людини.

До засобів реалізації інтенцій суб'єктивно-авторського типу належать і перформативні висловлення, предикат яких увиразнює позицію мовця: **Я-суб'єкта комунікації**, **Я-автора реальної мовленнєвої дії**,

напр.: — *Я обіцяю призначити вас своїм фінансовим радником. — Клянусь небом, яке проливає дощі, клянусь землею, яка вирощує трави* (П. Загребельний). — *Я безмірно дякую панові президентові за цю високу честь* (В. Винниченко). Перформативи відображають широкий діапазон потреб і намірів мовця: пообіцяти, подякувати, назвати, оголосити та ін.

В особистісну сферу людини, крім типових інтенцій (інформування, запиту, спонукання), входить її емоційно-оцінний світ, суб'єктивні переживання та відчуття. **Інтенції емотивно-аксіологічного вияву** якраз і передають індивідуальне, емоційно-чуттєве сприйняття довкілля, оцінне ставлення до побаченого чи почутого. Якщо об'єктивна модальність репрезентує пропозитивний смисл комунікативної одиниці, формує основу предикативності, виражає реально чи ірреально можливі / неможливі значеннєві відтінки, то суб'єктивна модальність детермінована позицією суб'єкта комунікації, його ставленням до повідомлюваного, до побаченого тощо. Оцінні судження, емоції, бажання — усе, що пов'язане з ментальним станом мовця, його раціональним чи емоційно-оцінним реагуванням на світ, витлумачуємо як інтенційні вияви, презентації «я-концепцій» у комунікативному процесі. Інтенції, пов'язані з прагненням мовця передати свій емоційний стан або ж поособливому відреагувати на побачене, вербалізуються за допомогою окличних і питальних висловлень, реченнєвих еквівалентів, напр.: — *Наробились оці руки, Ёлько, ох, наробилися на віку!* (О. Гончар). — *I-i-й, нуждочко моя велика! Кінець світу! Рятуйте!!!* (М. Матіос).

Інтенції емотивно-аксіологічного вияву становлять парадигму протиставлених, діаметрально протилежних мовленнєвих потреб: з одного боку, емоційні інтенції позитивного характеру (ласка, радість, любов, захоплення, сум), напр.: — *Господи мій милосердний, який я щасливий, бо відколи живу, а ніколи не думав побачити стільки вільного люду* (М. Вінграновський). — *Шкода, що батька-матері нема ні твоїх, Степане, ні твоїх, Ольго* (Є. Гуцало); емоційні інтенції негативного характеру (осуд, докір, ненависть, зневага, приниження, презирство), напр.: — *І ти не соромишся такі слова говорити? Мені в лице і при вуйку?* (О. Кобилянська). — *Що ви? Що це за погрози?* (Ірина Вільде); інтенції з позитивною оцінкою та інтенції з негативною оцінкою, пор.: — *Хороше, Марку Трохимовичу, дуже хороше сказали. Таким я вас і до зустрічі уявляв: душевним чоловіком, сільським інтелігентом, сільським енциклопедистом* (М. Стельмах). — *Яка краса! І. Цюпа*. — *Тьфу! Якась біснувата дівка!* (Н. Кобринська). — *Клятий Гаспидсько! Ти знову тут, всюдисуща підла тварюко?!* (Г. Тарасюк). Висловлення виражають оцінку через взаємодію синтаксичних, лексичних та інтонаційних засобів. Інтенція може експлікуватися, як бачимо, оцінними лексемами, синтаксичні засоби лише підсилюють те значення, яке вони реалізують. Утім, оцінними можуть бути висловлення, що не мають у своєму складі таких лексем, у цьому разі оцінна інтенція створюється інтонацією, спеціалізованими синтаксичними конструкціями, здебільшого питальними за формою, пор.: ...*Найбільша милість Божая до нас, грішних, у тім, що наградив*

нас дочкою; *та ще якою?* (Г. Квітка-Основ'яненко). — *О-о, це ж доведеться наново тин городити, бо хіба то тин?* (Є. Гуцало).

Інтенції метакомунікативного вияву, спрямовані на встановлення, активізацію, підготовку та ініціювання контакту між учасниками комунікативного акту, репрезентують два типи: 1) **інтенції соціально-регулятивного характеру**, з наступною диференціацією на *соціально необхідні інтенції*, що передають комунікативні потреби мовця в соціально зумовлених, ритуальних ситуаціях мовлення: привітання, прощання, вдячність, знайомство, вибачення та ін., напр.: — *Наші вітання пані Ядзуні! Як спалося?! — Спасибі, може бути* (Г. Тарасюк). — *Мамцю, дорога мамцю, пробачте мені* (І. Роздобудько); та *соціально ситуативні інтенції*, спроектовані на реалізацію компліментарних конструкцій, висловлень похвали, співчуття; такі інтенції використовують у відповідних мовленнєвих ситуаціях, проте вони не обов'язкові, залежать від стосунків між комунікантами, пресупозитивних характеристик конситуації, напр.: — *Ах, яка ви божественно граційна! Істинне чудо природи!* (Г. Тарасюк). — *Бо ти така, як із колядки вийшла — із Богом за один стіл можеш сісти* (М. Стельмах). — *Славно, панно Флоріко! Голосочок, як срібний дзвіночок, м'який, як оксамит! Так співає людина, коли душа повна щастя! Справді, співаєте-щебечете, як той соловії у калиновім гаю!* (С. Воробкевич); 2) **контактно-інтерактивні інтенції**, що активізують увагу співрозмовника, дають змогу підготувати його до сприйняття певної інформації, регулюють процеси мовленнєвої діяльності, пор.: — *Знаєш що? Скажи йому, що я завтра о десятій буду на льоду* (Ірина Вільде). — *Даруйте, — сказав Коваленко. — Але мені здається, що я вас десь бачив* (П. Загребельний). — *Чуєш, Ларисо? — озивається Кужільний. — Хату відремонтую* (Є. Гуцало). Синтаксичні репрезентанти інтенцій метакомунікативного вияву — типізовані структури, еквіваленти висловлень, різноманітні конектори — супроводжують та регулюють процес спілкування.

Отже, комунікативна інтенція — це одна з важливих категорійних величин синтаксису, у якій виразно експлікується план змісту (інтенційні потреби мовця: поінформувати, оповісти, запитати, спонукати, побажати, емоційно відреагувати на щось, оцінити, подякувати, вибачитися, поспівчувати, похвалити тощо) та план мовної репрезентації. Ця універсальна лінгвістична субстанція, що має глибоке філософське підґрунтя, покриває терміносмисли інших синтаксичних категорій, зокрема модальності, модусу, суб'єктивності, однак комунікативна інтенція функційно ємніша і більшою мірою, аніж інші категорії, пов'язана з мовцем, з Я-автором конкретного висловлення. Використання синтаксичних конструкцій, реченнєвих еквівалентів детерміноване інтенційним станом суб'єкта комунікації, відображає певний рівень лінгвокреативних можливостей та комунікативної компетентності спілкувальників. Широкий спектр інтенцій есплікується в контексті жанрової диференціації та комунікативних реєстрів мовлення.

1. Бацевич Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Ф. Бацевич. — Львів : ПАІС, 2005. — 264 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. — М.: Прогресс, 1974. — 448 с.
3. Бондарко А.В. К проблеме интенциональности в грамматике / А.В. Бондарко // Вопросы языкознания. — 1994. — № 2. — С. 29–42.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. — К. : «Пульсари», 2004. — 400 с.
5. Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса : прагмалингвистический и когнитивный аспекты: [монография] / В.С. Григорьева. — Тамбов : Изд-во Тамбов. гос. техн. ун-та, 2007. — 288 с.
6. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н.В. Гуйванюк. — Чернівці : Рута, 1999. — 336 с.
7. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. — М. : Изд-во иностр. л-ры, 1958. — 400 с.
8. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А.П. Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.
9. Золотова Г.А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г.А. Золотова, Н.К. Онипенко, М.Ю. Сидорова. — М. : МГУ им. М.В. Ломоносова, 1998. — 528 с.
10. Кобозева И.М. К распознаванию интенционального компонента смысла высказывания (теоретические предпосылки) [Электронный ресурс] / И.М. Кобозева. — Режим доступа: <http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Kobozeva.htm>.
11. Кобрин Н.А. Понятийные категории и их реализация в языке / Н.А. Кобрин // Понятийные категории и их языковая реализация: Межвуз. сб. науч. тр. — Л. : Изд-во ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1989. — С. 40–50.
12. Мерло-Понти М. Временность / М. Мерло-Понти // Историко-философский ежегодник, 90. — М. : Наука, 1991. — С. 271–293.
13. Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке // Труды Военного института иностранных языков. — М., 1945. — № 1.
14. Мірченко М.В. Модальність як комунікативно орієнтована категорія речення / М.В. Мірченко // Граматика слова і граматика мови : Зб. наук. праць. — Донецьк : ДонНУ, 2005. — С. 175–190.
15. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1986. — Вып. XVII. — С. 22–129.
16. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. — М. : Учпедгиз, 1958. — Т. 1–2. — 536 с.
17. Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения / О.Г. Почепцов. — К. : Вища школа, 1986. — 116 с.
18. Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов / Дж.Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1986. — Вып. XVII. — С. 170–194.
19. Стернин И.А. Практическая риторика / И.А. Стернин. — М. : Академия, 2003. — 272 с.
20. Сусов И.П. Грамматика говорящего / И.П. Сусов // Актуальные проблемы коммуникативной грамматики. — Тула : ТулГУ, 2000. — С. 130–138.
21. Федорова Л.Л. Типология речевого воздействия и его место в структуре общения / Л.Л. Федорова // Вопросы языкознания. — 1991. — № 6. — С. 46–50.
22. Формановская Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход / Н.И. Формановская. — М. : Русский язык, 2002. — 216 с.

Стаття надійшла 13.11.2012

Svitlana Shabat-Savka
Chernivtsi

CATEGORY OF COMMUNICATIVE INTENTION: ITS TYPICAL MANIFESTATIONS AND SYNTACTIC ACTUALIZATION IN MODERN UKRAINIAN

In the article, the status of communicative intention as a syntactically oriented linguistic category is outlined. The typology, based on a speaker's stereotypic and contextually determined speech situations is suggested.

Key words: communicative intention, notional category, speaker, meaning, modal-intentional utterances, sentence equivalents.

УДК 81'373.612.2

Людмила Федорова

м. Київ

КАТЕГОРІЯ ОЦІНКИ: ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ВИРАЖЕННЯ В СЛОВІ (на матеріалі метафор газетно-журнальної періодики)

У статті зроблено опис становлення оцінки як лінгвістичної категорії, визначено головні ознаки, типи й структуру оцінки, основні способи її вираження, проаналізовано особливості функціонування оцінного компонента в метафорі.

***Ключові слова:** оцінка, структура оцінки, раціональна оцінка, емоційна оцінка, раціонально-емоційна оцінка, метафора, метафори меліоративної та пейоративної оцінки*

Загальновідомо, що газети й журнали — це наймасовіші засоби інформації в сучасному суспільстві. Вони оперативно знайомлять читачів з актуальними подіями, що відбуваються в світі, сприяють пізнанню довкілля.

Особливістю газетно-журнального тексту є його виражальний і оцінний характер, він виконує інформаційну та прагматичну функції, оперуючи особливими мовними засобами, поєднуючи стандарт і експресію. При цьому визначальну роль відіграє прагматична орієнтація газетно-журнального тексту — передавання інформації із запрограмованою установкою на її **соціальну оцінку** в заданому напрямку. «Реакція читача для журналіста, — як справедливо стверджує Є.В. Покровська, — це кінцева мета комунікації, і вона має бути тільки такою, якою він (журналіст — Л. Ф.) її собі уявляє, вона свідомо запрограмована, і всі використані засоби повинні слугувати задля її реалізації» [11: 81].

Основною характеристикою газетно-журнальної прагматики дослідники переважно називають оцінність [3; 7;

© Л.М. ФЕДОРОВА, 2013

11; 13], яка може бути відкритою чи прихованою. Визначальна риса новітньої журналістики — відмова від відкритої пропаганди, зразки якої можна знайти хіба що в опозиційних виданнях, зорієнтованих на консервацію радянської риторичної традиції. Більшість сучасних засобів масової інформації використовують приховані мовні механізми формування оцінки, тобто завуальоване маніпулювання масовою свідомістю.

Отже, вивчення категорії оцінки як важливого засобу прагматичного впливу, її ролі та засобів реалізації в газетно-журнальних текстах, зокрема метафоричних, є актуальним завданням сучасної лінгвістики.

У статті ми поставили за мету простежити становлення оцінки як лінгвістичної категорії, визначити її основні ознаки та типи, розглянути проблеми вираження оцінки в слові, метафоричні засоби її реалізації, що не отримали ще належного опрацювання в українському мовознавстві.

Становлення оцінки як категорії відбувалося впродовж тривалого часу: спочатку її розглядали як поняття, згодом вона стає категорією, спочатку філософії, а потім — логіки, психології, етнології і, нарешті, мовознавства.

Оцінка як філософська категорія формувалася поступово разом з усвідомленням її значущості в процесі пізнання світу. Як слушно зазначає Т.А. Космеда, «світ, що пізнається, завжди оцінюється, оцінка — свідчення ступеня пізнаності світу» [8: 92].

Категорія оцінки в філософії має такі ознаки:

1) означає **найзагальніше** поняття — «оцінка», яке пов'язується з будь-яким предметом і ознаками реального світу, з кожним моментом фіксації довкілля;

2) є **бінарною**, тобто розрахована на протилежні компоненти: позитивна — негативна;

3) кожний компонент бінарної пари характеризується **градуальністю**: більшою — меншою — найменшою мірою (чи то позитивна, чи то негативна оцінка);

4) містить поняття **«норма»**. Норма оцінок існує у всіх сферах людської діяльності, **виробляється соціально** й належить до **історично змінних понять**.

Грамадикалізуючись, категорія оцінки набуває статусу лінгвальної і має розгалужену мережу спеціальних і неспеціальних форм мовного вираження. Вона входить до системи структурно-семантичних і функційних категорій мови, тобто не є ізольованою. Оцінка передбачає наявність у мові такої думки про денотат, яка виражає його характеристику з огляду на категорії цінності [8: 92].

Крізь призму категорії оцінки під впливом певних чинників, зокрема соціальної позиції, світогляду, рівня культури, інтелекту, морального розвитку, віку, життєвого досвіду, відповідності нормам і принципам моралі, сприймається мовна картина світу.

Вивчення оцінки як лінгвістичної категорії стало можливим із появою семантико-функційного підходу до аналізу мови й тексту, який пов'язаний із розвитком семантики, що розпочався в 70-ті рр. ХХ ст. Саме це забезпечило простір для компонентного аналізу не тільки на лексико-семантичному рівні, але й на будь-якому іншому мовному рівні, а також дало змогу ефективніше аналізувати складне породження думки й мови — текст [8: 109]. Питання студіювання категорії оцінки в українському мовознавстві має давню традицію: до 50-х років вивчали проблему вияву категорії оцінки на лексичному рівні; в 60–70-ті роки посилюється вивчення реалізації оцінки на словотвірному рівні; в 70–90-ті роки і до сьогодні спостерігаємо поширення функційного підходу до вивчення категорії оцінки. Найменш вивченим щодо вияву категорії оцінки в українській мові залишається граматичний рівень [8: 118].

Наявність у кожній мові уявлень про «добре» / «погане» свідчить про універсальність категорії оцінки. Як зазначає В. Виноградов, «слово не тільки містить лексичні предметні значення, а й водночас висловлює оцінку суб'єкта» [4: 21]. Отже, образ світу представлено у мові двопланово: дескриптивно (описово) й оцінно, оскільки процес пізнання світу «спричиняє різне ставлення до позначуваних мовою об'єктів, привносить у номінативні й предикативні одиниці оцінний момент» [11: 223–224].

Відбиття у мові об'єктивної дійсності, зокрема предметів, ознак, дій людини, її думок, почуттів, поведінки супроводжується одночасно їх оцінкою, відтвореною у мовних структурах, що виникає в результаті членування мовцем об'єктивної дійсності з погляду її ціннісного характеру і зумовлене нормами сприйняття дійсності, що існують у тому чи тому суспільстві або його частині. Наприклад, Н.Д. Арутюнова зазначає, що оцінки формують світогляд і світовідчуття, соціальні інтереси й моду, які цілком залежать від ціннісних орієнтацій суспільства [2: 6].

Оцінку можна розглядати двопланово: як категорію логіки, де її визначають як судження про цінності [6] або значення кого-небудь чи чого-небудь, пов'язані з ознаками «добре» / «погано», та як лінгвістичну категорію, в якій уявлення про оцінку пов'язане з предикатами «добре» / «погано».

У мовознавстві існує багато визначень оцінки, одні з них стосуються вираження цієї реалії у слові, зокрема розглядають оцінку як «суспільно закріплене ставлення носіїв мови (гарний — поганий, добре — погано) до позамовного об'єкта й до фактів мови та мовлення» [18: 11]; інше це визначення подано з погляду семантики: «оцінка — це категорія, що об'єднує всі засоби, які має сучасна мова у своєму розпорядженні для категоризації й позначування розмаїття оцінних значень, що мотивовані зв'язками між мовцем і дійсністю» [8: 305]. Проте в роботі ми будемо користуватися узагальненішим визначенням, що

не обмежується окремим мовним рівнем, а отже, може вважатися універсальним.

Оцінне значення (за В. Н. Телією) — це «інформація, що містить відомості про ціннісне ставлення суб'єкта мовлення (того, хто використовує якесь слово чи вираз) до певної властивості позначуваного, яка виділяється відносно того чи того аспекту розгляду певного об'єкта» [15: 54].

На думку дослідників [6: 21–34; 5: 12; 15: 23] структура оцінки містить такі компоненти: 1) суб'єкт оцінки (експлікований або імплікований) — особа, соціум, із погляду якого дається оцінка; 2) об'єкт оцінки — особа, предмет, подія, яким приписуються цінності, інакше кажучи, це те, що оцінюється; 3) власне оцінний елемент; 4) основа оцінки («точка відліку») — шкала оцінок, оцінні стереотипи, на які орієнтується мовець.

Оцінка — це загальномовна функціональна категорія, що діє на всіх рівнях мови, а отже, її вивчення відбувається теж на всіх ярусах. Зокрема, Д.М. Шмельов, Н.О. Лук'янова, В.М. Русанівський, В.А. Чабаненко та ін. розглядають оцінку, що виражається за допомогою афіксів, наприклад, виділяють суфікси, що створюють або підкреслюють позитивне чи негативне значення слів [19: 165; 9: 87–91; 12: 54; 20: 11–14], тобто досліджують експлікований вияв оцінки. Вивчення оцінки, імпліковано вираженої в лексичному значенні слова, де вона виявляється якнайповніше, знаходимо в працях О.М. Вольф, Є.В. Кузнецова, Й.А. Стерніна, В.М. Телії, О.Л. Бессонової, І.В. Онищенко та ін.

Сферою локалізації оцінки в слові, лінгвісти називають його денотативне значення, коли оцінка виступає як поняття, а слова стають оцінними знаками, тому що мають оцінне значення (Напр., прикметники та прислівники загальної оцінки: *гарний, поганий, добре, погано* тощо) [14: 100]. Поряд з оцінним значенням виділяють оцінний компонент лексичного значення, який визначають як вираження словом позитивного чи негативного судження про те, що називає слово, тобто «вираження схвалення чи несхвалення» [1: 80], як «схвальну чи несхвальну оцінку, що міститься в значенні слова» [14: 99], як закладену в слові позитивну чи негативну характеристику людини, предмета, явища [17: 66], як «частину лексичного значення, здатну виражати ставлення мовця до позначуваного словом предмета чи поняття» [13: 9].

Проблема вираження оцінки в мові належить до найскладніших наукових питань. З огляду лексичної семантики сема 'оцінка', на думку більшості лінгвістів, може бути денотативним або конотативним компонентом, а також пронизувати обидва аспекти лексичного значення [3: 11]. Залежно від характеру критерію оцінної класифікації, яку здійснює об'єкт, виділяють три семантичні типи оцінки [18: 9]. По-перше, це **раціональна оцінка**, що міститься в денотаті й пов'язана з таким ставленням до об'єктивної дійсності, яке ґрунтується на логічних судженнях про притаманні об'єкту оцінки позитивні / негативні вла-

стивості, а тому така оцінка тяжіє до дескриптивного значення. **Емоційна оцінка** виражає почуття-ставлення того, хто говорить, до предмета оцінки, і, відповідно, є компонентом конотативного значення. Третій **раціонально-емоційний тип оцінки** з'являється тоді, коли суб'єкт актуалізує установки як логічного, так і чуттєво-образного сприйняття, тобто коли судження та переживання органічно поєднані.

Поняття оцінки тісно пов'язане з вираженням емоційного ставлення людини до об'єкта висловлювання. Даючи оцінку, мовець передає своє позитивне або негативне ставлення за будь-якою ознакою. Отже, у структурі значення слова оцінка пов'язана передовсім з емоційним компонентом конотації [3: 13].

У створенні оцінного ефекту важливу роль відіграє метафора, що виконує не лише інформаційну, але й обов'язкову для газетно-журнальної публіцистики прагматичну функцію: вона впливає на думки і переконання, викликає певну психологічну і дієву реакцію з боку тих, хто сприймає текст.

Як важливий змістоутворювальний чинник тексту метафора надає оцінної, експресивної й емоційної тональності повідомленню, створює в ньому фон, додатковий план, підтекст, що допомагають зрозуміти справжні наміри автора.

Дослідники розділяють оцінку й метафору та вивчають відношення між ними: як оцінні слова функціонують у метафорі та як метафоризація впливає на появу оцінного значення, тобто досліджують відношення «оцінка-метафора» і «метафора-оцінка» [5: 52].

Виділяють метафори меліоративної (позитивної) та пейоративної (негативної) оцінки [10: 154], а також експресивно-оцінні й емотивно забарвлені метафори [16: 147–149].

На думку вчених, оцінність належить до головних особливостей зображально-виражальних засобів публіцистики. Зокрема, Г.Я. Солганик стверджує, що газета й публіцистика відчувають гостру потребу в експресивних засобах, проте їх виразовість часто набуває соціального характеру, вона передусім цілеспрямована, вибіркова, оцінна. Саме тому й тропи в публіцистиці важливі не самі по собі, як окраса стилю, засіб оживлення матеріалу, а передовсім оцінним ефектом, який вони здійснюють [13: 14]. Газетно-публіцистичний стиль має певні обмеження на використання тропів, йому властива спеціалізація цих засобів.

Сучасний газетно-журнальний текст містить велику кількість метафоричних висловів, найпоширенішими серед яких є такі тематичні групи політичних метафор, як: «війна»: *Поствиборчий спалах протистояння у мажоритарних округах — це не зовсім **війна влади з опозицією*** (УП, 13.11.12); *Але **закладена мажоритарниками бомба** у вигляді самовисувачів обов'язково суттєво вплине на перебіг президентської кампанії* (Д, 09.11.12) «театр»: *Другий сценарій — **сценарій невизнання «серцевими»** фіаско свого лідера* (Д, 09.02.10); *Натомість умовно ліві (КПУ) і умовно праві (ВО «Свобода») отримали більше, ніж очікували **сценаристи***

Банкової (Д, 09.11.12); «медицина»: *Так, ми поки не можемо знищити пухлину корупції і чиновницької безкарності, але ми в силах і зобов'язані хоча б зупинити її розростання* (УП, 07.11.12); *Фронтменом нового проекту зможе стати той, хто жорстко поставить діагноз суспільству і назове дійові методи лікування* (ДТ, №40, 09.11.12); «гра»: *Керівництво Партії регіонів очевидно розуміє, які ризики для них становить самостійна гра Порошенка* (УП, 13.11.12); *Парламент перестане виконувати функцію формального органу зі штампування потрібних законів по дзвінку з Адміністрації президента та диригування Четова* (ВЗ, 15.12.12); «спорт»: *Парламентські «великі перегони–2012» офіційно фінішували* (УМ, 14.11.12); *Не факт, що вдруге підкорить Дніпропетровщину — батьківщину значної когорти гравців вищої ліги політичного класу України, радянської та незалежної* (УП, 28.01.10); *...ситуація змусила БЮТ піти на скорочення — як гастрономічної лінійки, так і спілкування з пресою, яку годували переважно «низькокалорійними» інформаційними «бутербродами»* (УП, 08.02.10); *Відтепер питання легітимності призначення має муляти новоспеченому голові Нацбанку Ігорю Соркіну* (СВ, 18,18.11.12); «економіка»: *У нашій країні, де політики дуже девальвували цінність слова і зобов'язання, існує незадоволений попит суспільства на максимальну конкретику — щоб відродити довіру...* (ДТ, 05.02.10 — 12.02.10). *Де шукати гроші, щоб залатати бюджетні дірки, знає інформаційний портал «Наші Гроші» та Центр протидії корупції — у кишнях казнокрадів* (Д, 23.11.12).

У наведених прикладах метафори пейоративно марковані й актуалізують емоції, що виражають неприйняття такої політичної дійсності, зокрема її жорстокості й агресивності, нечесності й фальшивості, нездорового стану, несамостійності й суцільної продажності.

Підсумовуючи викладене вище, робимо такі висновки: 1) категорія оцінки — є універсальною і загальномовною 2) оцінка може бути денотативним або конотативним компонентом, але здатна й пронизувати обидва аспекти лексичного значення слова; 3) оцінність — одна з головних особливостей зображально-виражальних засобів газетно-журнальної періодики; 4) метафори в мас-медіа мають специфічний характер, оскільки стосуються суспільно-політичного життя і виступають актуальними чинниками творення мовного дискурсу в політичній сфері, несуть оцінне навантаження; 5) більшість політичних метафор мають пейоративну оцінку, що свідчить про негативне ставлення до політичних процесів, які відбуваються в державі, недовіру до депутатів та інших представників влади.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВЗ — «Високий замок»
Д — «День»
ДТ — «Дзеркало тижня»

СВ — «Сільські вісті»
УМ — «Україна молода»
УП — «Українська правда»

1. Арнольд И.В. Эмоциональный, экспрессивный, оценочный и функционально-стилистический компоненты значения // XXII Герценовские чтения. Иностр. языки. Материалы межвузовской конференции. — Л.: ЛГПИИЯ, 1970. — С. 87–90.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. — М.: Наука, 1988. — 344 с.
3. Бессонова О.Л. Оцінка як семантичний компонент лексичного значення слова : Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.19. — Донецьк, 1995. — 18 с.
4. Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1977. — 312 с.
5. Вольф Е.М. Метафора и оценка // Метафора в языке и тексте. — М.: Наука, 1988. — С. 52–65.
6. Ивин А.А. Основания логики оценок. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1970. — 230 с.
7. Клушина Н.И. Язык публицистики: константы и переменные // Русская речь. — 2004. — № 3. — С. 51–54.
8. Космеда Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. — Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2000. — С. 305.
9. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. — Новосибирск: Наука, Сибирск. отд-ние, 1986. — 230 с.
10. Петрова З.Ю. Рецензия: Складаревская Г.Н. Метафора в системе языка. СПб.: Наука, 1993 // Вопросы языкознания. — 1995. — № 3. — С. 156–159.
11. Покровская Е.В. Прагматика современного газетного текста // Русская речь. — 2006. — № 3. — С. 81–87.
12. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. — К.: Наук. думка, 1988. — 240 с.
13. Солганик Г.Я. Лексика газеты: Функциональный аспект: Учебн. пособие для вузов по специальности «Журналистика». — М.: Высш. шк., 1981. — 112 с.
14. Стернин И.А. Проблемы анализа структуры значения слова. — В.: Изд-во Воронежского ун-та, 1979. — 156 с.
15. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. — М., 1986. — 143 с.
16. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. — 288 с.
17. Харченко В.К. Розграничення оціночності, образності, експресії та емоційності в семантиці слова // Русский язык в школе. — 1976. — № 3. — С. 66–71.
18. Хидекель С.С., Кошель Г.Г. Природа и характер языковых оценок // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. — Воронеж: Узд-во Воронежского ун-та, 1983. — С. 11–16.
19. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. — М.: Просвещение, 1977. — 335 с.
20. Чабаненко В.А. Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови // Мовознавство. — К., 1984. — №2. — С. 11–18.

Стаття надійшла 16.12.2012

Lyudmila Fedorova

Київ

CATEGORY OF EVALUATION: ON PROBLEM OF FORMATION AND EXPRESSION IN A WORD

The article describes the formation of evaluation as a linguistic category, determines main features, types and structure of evaluation, ways of its expression, and analyses the peculiarities of functioning of evaluative component in metaphor.

Key words: evaluation, structure of evaluation, rational evaluation, emotional evaluation, rational-emotional evaluation, metaphor, metaphors of meliorative and pejorative evaluation.

УДК 047.31+811.161.2

**ДРУГІ МІЖНАРОДНІ НАУКОВІ
ЧИТАННЯ «ЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ
МОЛОДИХ ДОСЛІДНИКІВ»,
присвячені пам'яті професора
К.Ф. Шульжука**

16–17 лютого 2012 р. в Рівненському державному гуманітарному університеті відбулися Другі Міжнародні наукові читання «Лінгвістичні студії молодих дослідників». Наукові зібрання молодих філологів були започатковані 2011 р. на вшанування пам'яті визначного українського синтаксиста, професора К.Ф. Шульжука (1940–2010), який упродовж майже 40 років очолював кафедру української мови Рівненського державного гуманітарного університету, котра сьогодні носить ім'я вченого. Захід, ініційований та організований кафедрою згаданого вишу, провели за сприяння й активної підтримки Ради молодих учених Інституту української мови НАН України, кафедри славістики філософського факультету Університету імені Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка) та Чеської асоціації україністів.

У наукових читаннях взяли участь відомі мовознавці та молоді дослідники з різних вишів України (Івано-Франківськ, Кам'янець-Подільський, Київ, Краматорськ, Кривий Ріг, Луцьк, Острог, Полтава, Рівне, Слов'янськ, Ужгород, Харків, Херсон, Чернівці) та зарубіжжя (Канада, Російська Федерація, Чеська Республіка).

Учасників заходу привітали: проректор із наукової роботи Рівненського державного гуманітарного універ-

© Г.М. ВОКАЛЬЧУК, Н.В. ГАВРИЛЮК, 2013

ситету, кандидат педагогічних наук, професор **Поніманська Тамара Іллівна**, куратор Ради молодих учених Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук **Іващенко Вікторія Людвігівна**, дружина професора К. Ф. Шульжука **Шульжук Ганна Борисівна**.

Пленарне засідання відкрила доктор філологічних наук, професор, завідувачка кафедри української мови імені професора К. Ф. Шульжука **Вокальчук Галина Миколаївна**. У доповіді «**Ім'я в науці: професор Каленик Федорович Шульжук**» було окреслено основні напрями організаційної та навчально-методичної діяльності доктора філологічних наук, професора, академіка АН вищої школи України, заслуженого працівника освіти К.Ф. Шульжука, проаналізовано його значний науковий доробок, який вражає масштабом і послідовністю вивчення обраної лінгвістичної проблематики.

Про перші кроки, організаційні форми діяльності, наукові пошуки та перспективи роботи Ради молодих учених Інституту української мови НАНУ доповіла співорганізатор наукових читань доктор філологічних наук, завідувачка відділу наукової термінології, куратор Ради молодих учених Інституту української мови НАНУ **Іващенко Вікторія Людвігівна**.

Доктор філософії, професор кафедри лінгвістики, директор Центру канадознавства Національного університету «Острозька академія», президент компанії «Східноєвропейські можливості» (м. Сейнт-Альберт, Канада) **Полковський Валерій Полікарпович** виголосив доповідь «**Слов'янознавство в Північній Америці й можливості для українських студентів, аспірантів і докторантів**», у якій розглянув проблеми й напрями вивчення славистики в Північній Америці та можливості для навчання українських студентів, аспірантів і докторантів у вишах Канади та США. Науковець поділяє думку Стівена Френкса з Індіанського університету (США) про те, що «славістам необхідно навести мости зі своїми колегами, які працюють з іншими мовами та з мовою загалом, щоб вижити та розквітнути в академічній спільноті XXI ст.».

У доповіді доктора філологічних наук, професора, завідувачки кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» **Колоїз Жанни Василівни** розглянуто концепти «небо» і «земля», засвідчені в конфесійному та художньому дискурсі, з'ясовано сутність цих концептів передусім у текстах Святого Письма та в поетичному мовленні, виявлено їхні семантичні особливості. Дослідниця наголосила, що «концепти «небо» і «земля» є найдавнішою бінарною опозицією, репрезентованою як конфесійним, так і художнім дискурсом. Вона експлікує співвідношення божественного і буденного, божого і людського, вічного і тлінного».

У доповіді «**Самономінації в епістолярних текстах Лесі Українки: реконструктивні можливості**», яку виголосила кандидат філологічних наук, професор, завідувачка кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки

Богдан Світлана Калениківна, окреслено основні способи автопортретування в листах Лесі Українки. Доповідачка зосередила увагу на реконструктивних можливостях самономінацій, їхніх мотиваціях та семантичній структурі.

Практичне спрямування мала доповідь **«Комунікативна компетенція як мета і зміст шкільного курсу української мови»** кандидата педагогічних наук, професора кафедри української мови та методик викладання Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янука *Лещенко Ганни Петрівни*.

Доповідь **«Технологія формування правописної компетенції»** доктора педагогічних наук, професора, академіка АН вищої школи України, завідувача кафедри української мови Національного університету «Острозька академія» *Хом'яка Івана Миколайовича* була присвячена проблемам вироблення в учнів правописної компетенції за умов урахування мовленнєвого середовища, в якому перебувають школярі, інтеракції структурних рівнів української мови, вправного застосування лінгвістичної теорії в процесі письма.

Завершували пленарне засідання найкращі студенти факультету української філології Рівненського державного гуманітарного університету *Саковець Ірина Петрівна* (**«Особливості синтаксичної організації законодавчих актів»**), *Федорчук Ольга Ігорівна* (**«Словотворчі пошуки Б.-І. Антонича та І. Калинця»**) і здобувачка кафедри української мови імені професора К. Ф. Шульжука РДГУ *Кирилюк Ольга Володимирівна* (**«Здобутки і перспективи роботи неографічних лабораторій Рівненщини — «Острозький неограф» Національного університету «Острозька академія» та «NEOLEX-Рівне» Рівненського державного гуманітарного університету»**).

У другій половині дня працювали сім секцій, на яких науковими здобутками поділилися молоді дослідники мови. Актуальні проблеми дослідження морфології та синтаксису слов'янських мов обговорювали учасники першої секції **«Динаміка граматичного ладу української та інших слов'янських мов»** (керівник — к. філол. н., доц. *Т.М. Шкарбан*). У другій секції **«Лексикологія. Термінознавство. Стилїстика»** (керівник — к. філол. н., доц. *О.І. Степанова*) розглянуто особливості термінології, лексичних заповнень, функціонування синонімів та антонімів у сучасних слов'янських мовах. На засіданні третьої секції **«Фразеологія»** (керівник — д. філол. н., проф. *Ж.В. Колоїз*) було порушено проблеми функціонування фразеологічних одиниць у художніх творах та текстах сучасних ЗМІ. Четверта секція **«Ономастика. Антропоніміка. Топоніміка»** (керівник — к. філол. н., проф. *С.К. Богдан*) об'єднала фахівців зі слов'янської ономастики. Учасники п'ятої секції **«Індивідуально-авторська неологія та неографія»** (керівник — д. філол. н., проф. *Г.М. Вокальчук*) обговорювали питання індивідуально-авторської номінації та неографії, словотвору лексичних інновацій, функціонування авторських лексичних новотворів у поетичному мовленні. Доповіді учасників шостої секції **«Лінгводидактика»** (керівник — д. пед. н., проф. *І. М. Хом'як*) були присвячені актуаль-

ним проблемам методики викладання української й іноземних мов у школах та вишах. У сьомій секції «Лінгвістика тексту і проблеми культури мови» (керівник — к. пед. н., проф. *Г.П. Лещенко*) розглядали різноаспектні питання лінгвістики тексту й культури мови.

Матеріали наукових читань опубліковані у двох збірниках:

1. Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : зб. наук. праць Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. — Рівне — Острогоз : Вид-во НаУОА, 2012. — Вип. 20 (2). — 200 с.;

2. Лінгвістичні студії молодих дослідників : зб. наук. праць учасників II Міжнародних наукових читань «Лінгвістичні студії молодих дослідників», присвячених пам'яті проф. К.Ф. Шулжука (Рівне, РДГУ, 16–17 лютого 2012 р.). — Рівне — Острогоз : Вид-во НаУОА, 2012. — Вип. 2. — 232 с.

Галина ВОКАЛЬЧУК, Наталія ГАВРИЛЮК (м. Рівне)

Стаття надійшла 04.12.2012

Halyna Vokal'chuk, Nataliya Havryliuk

Rivne

THE SECOND INTERNATIONAL SCIENTIFIC READING

«LINGUISTIC STUDIOS OF YOUNG RESEARCHERS»

is devoted to professor K.F. SHUL'ZHUK's memory

Мовна мозаїка

ЧИМ МОЖНА ЗАМІНИТИ ПРИЙОМ?

Донедавна зі значенням дієслова *приймати* в українській мові широко вживали іменник *прийом*, про що свідчить багато узвичаєних словосполук із різних професійних сфер, пор.: *прийом студентів, прийом відвідувачів, прийом їжі, прийом ліків, години прийому, дні прийому, пункт прийому, бути на прийомі в лікаря, записатися на прийом до лікаря, ліки на два прийоми, влаштувати прийом* (з нагоди кого-, чого-небудь). Цілком очевидно, що названі словосполуки є буквальною перекладом відповідних російських зі словом *прием*, тому що в українському іменниковому словотворенні немає зразка, за яким би міг утворитися іменник *прийом*. Його потрібно замінити органічними для української мови словами *приймання, вживання, споживання* та ін. (пор.: *приймання відвідувачів, приймання студентів, споживання їжі, уживання ліків, ліки на два рази, години приймання*) або прикметником *приймальний* (пор.: *приймальні дні, приймальні години, приймальний пункт, приймальний покій*).

У лікарській практиці замість звичних професійних штампів *прийом лікаря, записатися на прийом до лікаря, був на прийомі в лікаря* правильно вживати *лікар приймає (консультує), записатися до лікаря, побував у лікаря, відвідав лікаря, ходив до лікаря* та ін.

Узвичаєна в офіційно-діловому вжитку словосполука *влаштувати прийом* (з нагоди кого-, чого-небудь — візиту найвищої посадової особи якоїсь країни, делегації, запрошених гостей тощо) має кілька відповідників, вибір яких залежить від того, приймали (прийматимуть) з частуванням чи без нього: якщо з ним, то правильно повідомити *Президент дав (дасть) сніданок (обід, вечерю)...* або *Президент влаштував гостину...*; коли ж без частування, то треба вжити *Президент прийняв делегацію (гостей)...*; *Президент зустрівся з делегацією (гостями)...*; *Президент влаштував урочисту зустріч з... тощо*.

Отже, слово *прийом*, безпідставно вживане в різних сполуках, має в українській мові свої відповідники, які потрібно вмело використовувати.

Катерина Городенська

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДІАЛОГ КУЛЬТУР. СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ У КОНТАКТІ З ПОЛЬСЬКОЮ ТА ІНШИМИ ЄВРОПЕЙСЬКИМИ МОВАМИ»

23–25 вересня 2012 р. у м. Бидгощі (Польща) відбулася міжнародна наукова конференція, організована кафедрою дослідження балто-слов'янських мовних контактів відділення іноземних мов Університету Казимира Великого в координації з кафедрою методики викладання філологічних дисциплін Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь). У ній взяли участь учені з Бидгощі й Торуня (Польща), Києва, Одеси, Сімферополя, Черкас (Україна), усього 26 осіб із 28 заявлених. Камерний формат конференції був визначений тим, що її проведення повністю профінансовано польською стороною, яка й запрошувала учасників персонально. Проходила в конференц-залі готелю «Завіша», обладнаному мультимедійним проектором, у цьому ж готелі мешкали зарубіжні учасники конференції.

Офіційна частина, на яку було відведено всього півгодини, пройшла точно за регламентом і складалася з привітань проректора з наукової роботи університету, заступника мера міста та коротких виступів представників двох університетів, які мають угоду про співпрацю (Бидгощ і Сімферополь). Власне наукова частина конференції відбувалася протягом двох днів у режимі пленарного засідання, поділеного на шість секцій, на доповідь було відведено до 20 хв. Більшість учасників суворо дотримувалися регламенту.

Роспочала роботу секція **зіставного мовознавства**, у якій виступили *Луїза Петрова* з доповіддю «Бінарні опозиції у семній структурі дієслова» (на матеріалі росій-

© С.О. СОКОЛОВА, 2013

ської й української мов)» та **Людмила Яковенко** «Дієслівний компонент в українських, російських та польських фразеологічних одиницях із семантикою виникнення та зникнення» (Одеса); **Олена Титаренко** «Фазова парадигматика дієслова у слов'янських мовах», **Олена Ачилова** «Засоби вираження семантики кратності в російській, українській та англійській мовах (на матеріалі роману Дж. Роулінг «Гаррі Поттер і філософський камінь»)» та **Ольга Колесникова** «Фразеологізми із семантикою 'психологічний вплив на людину' в російській і німецькій мовах» (Сімферополь); **Олена Пчелінцева** (Черкаси) «Аспектуальні ознаки в російських, польських та українських іменах дії». В усіх виступах простежувався зв'язок між типологічним аспектом дослідження мов і методикою їх викладання як нерідних.

У секції **ономастики** виголосили три доповіді колеги з Бидгощі: **Тереза Плуската** «Двучленні слов'янські імена в місцевих назвах України й українсько-польського прикордоння у ХІХ ст. (на основі Історичного атласу руських земель Речі Посполитої А. Яблонського)»; **Генрик Душинський** «Імена вірян Православної парафії Св. Миколая у Влоцлавку у 1906 – 1910 рр.»; **Пьотр Томасік** «Назви залізничних станцій у Польщі та Росії», у якій зафіксовані різні типи номінації цих об'єктів у різних культурах.

Іншим аспектом досліджень польських колег з Бидгощі є проблема **варіантів національних мов за радянських часів**, реалізована у відповідній секції, де виступили: **Тамара Гражиковська** «Лексичні русизми в газеті «Tybuna Radziecka», яку видавали в СРСР у міжвоєнне двадцятиліття»; **Йоланта Мендельська** «Советизація мови російських німців. Дослідницький проект»; **Марія Янков'як-Рутковська** «Про індоктринацію дітей російських німців (на прикладі двох радянських німецьких громад кінця 30-х рр. ХХ ст.)»; **Міхал Собчак** «Окремі проблеми перекладу скорочень на матеріалі російсько-німецького словника А. Несслера». В усіх доповідях цієї секції йшлося про пристосування мов, зокрема польської та німецької, для передання радянських реалій та ідеологічних понять.

Другий день засідання розпочався із секції, присвяченої **взаємовпливу мов**, у ній виступили співробітники відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ) **Світлана Соколова** «Семантична асиметрія близькоспоріднених мов у дзеркалі інтерференції», **Оксана Данилевська** «Російськомовні вкраплення в українському художньому тексті для дітей: соціокультурний аспект» та **Олена Руда** «Лексико-семантична інтерференція як джерело комунікативних девіацій за взаємодії української та російської мов» та польські вчені **Дорота Пашко-Конечняк** «Вплив польської мови на ідіоматику російських старообрядницьких говорів Сувальщини» та **Міхал Глушковський** (Торунь) «Вплив ставлення до мови на характер мовного контакту. На прикладі мовлення дітей та молоді з Польського культурного центру в Стрию (Україна)»; **Іоанна Іоаким'як-Пражановська** (Бидгощ) «Російське словникарство в «Tygodniku Ilustrowanim» у 1919 р.».

У секції з методики викладання іноземних мов виголосили доповіді **Галина Богданович** «Міжкультурні комунікації: російсько-українсько-польський навчальний тематичний словник» та **Наталія Солодовникова** «Інтерактивні способи навчання та інтернетні ресурси у викладанні іноземних мов» (обидві з Сімферополя); а в секції «**Мова і культура**» виступили: **Галина Бартвіцька** «Лінгвокультурне поле: польський і російський менталітет»; **Софія Саванєвська-Мохова, Владзимеж Мох** «Комунікативна старатегія стрит-арту» та **Наталя Земляна** «Мова у дзеркалі глобалізації: опис дослідницького проекту» (Бидгощ); **Галина Яроцька** (Одеса) «Концептуалізація трудової діяльності»; **Людмила Валєєва** (Сімферополь) «Дуалізм концепту і міфема (на матеріалі трансцедентної східнослов'янської лексики».

Підсумовувало засідання кожної секції обговорення доповідей, яке відбувалося досить жваво, незважаючи на відмінність як досліджуваних мов, так і власне мов доповідей. Для нас дуже цікавим було познайомитися з проблематикою досліджень польських колег, яка нерідко виходить за межі власне мовознавства, а також із їхнім звичаєм обговорювати на конференції не лише результати завершених досліджень, а й обґрунтування проєктів, зокрема, дослідження мови російських німців і глобалізаційних процесів у мові є саме дослідницькими проєктами. Зустріч на нейтральній території у присутності «міжнародних спостерігачів» з українськими колегами-русистами теж була плідною, оскільки дала змогу не лише обговорити з односторонніми актуальні питання функціонування мов, передусім української, як це нерідко буває на наших внутрішніх конференціях, або вислухати напади занепокоєних непрофесіоналів, як це нерідко трапляється після наших публічних виступів, а й обґрунтувати власну позицію перед освіченими філологами, які бачать ситуацію зі свого боку.

За матеріалами конференції до кінця року заплановано опублікувати збірник наукових праць, тексти вже подано до друку.

Цікавою була й культурна програма, у межах якої нам запропонували екскурсію старовинним містом, яку вела жінка-екскурсовод, одягнута у вбрання заможньої городянки XVI ст.

Світлана СОКОЛОВА (м. Київ)

Стаття надійшла 04.12.2012

Svitlana Sokolova

Kyiv

INTERNATIONAL CONFERENCE

«DIALOGUE OF CULTURES. EAST SLAVIC LANGUAGES

IN CONTACTS WITH POLISH AND OTHER EUROPEAN LANGUAGES»

(23–25 Sept. 2012. Bydgoszcz, Poland)

УДК 811.161.2'366.5

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ**Барчук В. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис.** — Івано-Франківськ : Сімік, 2011. — 416 с.

Рецензована монографія Володимира Барчука «Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис» присвячена актуальній проблемі сучасної граматики — дослідженню категорії темпоральності, що уособлює динамізм лінгвальної моделі світу через ключовий мовний знак — р е ч е н н я, семантичним ядром якого є предикат, і постає першою подібного плану роботою у вітчизняному мовознавстві, оскільки дотепер задовільно не визначено інваріантну темпоральну семантику, потребує глибшого опрацювання її граматична природа, формальна, семантична і функційна структура. Актуальність дослідження мотивована тим, що «граматичне поняття темпоральності не категоризовано» (с. 7), не встановлено її системні зв'язки з іншими категоріями — аспектуальності, морфологічного часу, таксису тощо.

Граматична концепція Володимира Барчука чітко сформульована, витримана впродовж усього дослідження, оперта на потужну фактологічну базу. Цілком мотивованою постає структура монографії, зумовлена метою та завданнями опису темпоральності як складної універсальної граматичної надкатегорії, що охоплює три категорійні складники — інтервал, морфологічний час і таксис.

У «Вступі» автор чітко сформулював ключові концепції, на яких ґрунтується пропоноване дослідження: «Темпоральні категорії інтервалу, морфологічного часу, таксису є автономними в межах надкатегорії темпоральності й не входять до структури інших категорій. Темпоральні

© О.В. КУЛЬБАБСЬКА, 2013

категорії об'єднані загальнотемпоральними ознаками і протиставлені через особливості їх реалізації» (с. 10). Такий погляд на низку кардинальних проблем граматики є цілком аргументованим і логічно вивіреном.

Засадничі положення, пріоритети рецензованої праці системно представлені в першому її розділі — «Зміст і структура категорії темпоральності» (с. 11–98) — і послідовно розвинені, доповнені, конкретизовані в наступних трьох розділах у процесі аналізу: 1) *інтервалу* як базової дієслівної категорії (с. 99–174); 2) *морфологічного часу* як маркера темпоральної позиції мовця (с. 175–257); 3) *таксису*, що вказує на темпоральне значення порядку дій (с. 258–369). Поставлені важливі теоретичні завдання — з'ясування статусу граматичної темпоральності, випрацювання критеріїв і типології темпоральних значень, системний опис формальних засобів репрезентації категорій інтервалу, часу й таксису — повністю зреалізовані.

В.М. Барчук, подаючи екскурс у хронологію вивчення питання, дійшов цілком логічного висновку, що, по-перше, розв'язання цієї проблеми не мало системного характеру в теорії граматики, і, по-друге, у фокусі дослідницьких напрацювань перебували різні граматичні форми, яким «приписували» темпоральну семантику в ділянці аспектуальності, акціональності, родів дії, датування, лексико-граматичної темпоральності. Автор висловив слушні міркування, що необхідно здійснити диференціацію та систематизацію граматичних темпоральних значень на ґрунті єдиних засад і критеріїв, залучаючи порівняльно-типологічний, компонентний, описовий і трансформаційний методи аналізу форми, семантики, функцій дієслова як основного репрезентанта темпоральності (с. 10). Тому в роботі відчутним є прагнення до усталеності понятєво-термінологічного апарату, з одного боку, що є цілком закономірним із погляду прагматично-дослідницької мети, з іншого — розуміння філософського об'єктивізму змінності наукових сутностей, унаслідок чого усталена теорія почасти була неспроможною відтворити онтологічний компонент модельованого світу — ч а с, охопити все розмаїття його мікроструктурних варіантів у граматичному ладі української мови.

Гадаємо, що дослідник, визначаючи гіпотезу й основну мету дослідження, наразився на «проблемну ситуацію» в її двоспрямованому виході: неможливість опису чи пояснення нових фактів у рамках наявного знання і потребу реалізації нової, авторської «програми». Природнім виявилось й те, що на цьому шляху потребувала розгляду низка різних дотичних або віддалених теорій, усередині кожної з яких відповідна ділянка знань описана глибоко чи поверхово. Ось та основна причина, точніше, кілька причин, що спонукали автора скерувати дослідницьку методологію й увесь процес дослідження в річище категорійної граматики і створити свою, оригінальну теорію темпоральності. Саме з таких позицій, уважаємо, варто аналізувати монографію В.М. Барчука.

Методологічні засновки автора повною мірою знайшли вияв у кожному з чотирьох розділів рецензованої праці та в її висновковій частині. У першому розділі подано теоретичні засади роботи, з'ясовано сутність категорії як визначального чинника побудови граматичної системи; обґрунтовано природу темпоральності, що об'єднує всі граматичні одиниці із семою тривання; встановлено її структуру та рівні репрезентації. Вихідні положення (підрозділи 1.1; 1.2) дослідник ґрунтує на семантиці дієвості, вираженій дієсловом, розмежуванні внутрішнього, зовнішнього та співвідносного аспектів тривання дії. Зокрема, темпоральність «як внутрішній час дієслівної грами репрезентує категорія інтервалу. Зовнішня темпоральна ознака (співвідносно динамічна) виявляється в категоріях часу і таксису» (с. 74). Заслужують на увагу і нові поняття, належним чином умотивовані: «таксисний предикат» (метричний і хронологічний)» (с. 92); «лінійна спрямованість часу» (с. 58), «темпоральна позиція мовця» (с. 202); «бінарна предикатна взаємодія» (с. 71), «сутаксис», «інтаксис», «екстратаксис» тощо.

По суті, у цьому розділі описана авторська концепція та методика аналізу темпоральності як універсальної, загальнограматичної, міжрівневої категорії, що граматично інтерпретує онтологічний час. Безперечно, тема дослідження зобов'язувала В.М. Барчука не обминати будь-яких питань, що прямо чи опосередковано пов'язані з категорійним представленням темпоральності, а також із досягненням основної мети — найповніше охопити всі реалізації цієї категорії в сучасній українській мові. Тому не можна було обійтися без використання надзвичайно строкатого розмаїття понять і термінів. Це вимагало від автора введення необхідних коментарів, висловлення власної позиції стосовно їхньої чималої кількості. Водночас зауважимо, що терміни, які номінують основний об'єкт дослідження або дотичні поняття, навряд чи доцільно варіювати в текстовому викладі матеріалу, напр.: «категорія темпоральності» = «надкатегорія темпоральності»; «вторинний присудок» (с. 280) = «вторинний предикат» (с. 82–85; 282) [про дієприслівник. — О. К.]; «складні речення» = «поліпредикативні утворення» = «поліпредикативні конструкції» = «поліпредикативні структури» (с. 277–279).

Досить оригінальним і цікавим є другий розділ монографії. У ньому йдеться про обґрунтування поняття «інтервал», що виражає динамічні ознаки дієслів на основі кількісно-якісних ознак дії; випрацьовано засади типології інтервальних значень (основні з них — внутрішні темпоральні ознаки дії та характер семантики акціональності); описано форми вираження інтервалу (грамемна і предикатна); встановлено кореляції між типами інтервальних значень і морфемними, морфологічними та контекстуальними засобами вираження. У такий спосіб інтервал постає як власне граматична дієслівна категорія, семантико-граматичну природу якої зумовлює широкий спектр модифікацій характеру дії — початку, розгортання, завершення, кратності й інтенсивності.

В основі інтервалу, за спостереженнями автора, лежить характер тривання дії, що уможливорює виокремлення: 1) *акціонально-квантитативних дій* (зі значенням зовнішньої межі (гранична фазовість) і з актуалізованим значенням тривання, тобто лімітні чи внутрішньої межі (негранична фазовість)); до того ж актуалізація зовнішньої межі виявлена як починальність / завершальність (інхоативність / фінітивність), актуалізація внутрішньої межі — як дуративність і лімітність; 2) *квантитативно-акціональних дій* (кратних (неозначена кратність — ітератив; означена кратність — семельфактив, мультиплікатив, дистрибутив) та інтенсивів). Цілком погоджуючись із думкою, що «поділ значення дієслів на власне дії та процеси і стани має глибинну зумовленість у структурі семантики інтервалу» (с. 162), зауважимо, що інтерпретація наведених прикладів предикатів вимагає певної корекції (напр., до дієслів процесу чи стану зараховано *думати, керувати, ходити, бігати, працювати* — с. 163; 164).

Визначальним позитивом третього розділу є, на наш погляд, таке: поглиблення узвичаєної та фактично апробованої в її засадничій основі теорії граматичного *ч а с у* — «дієслівної категорії, що виражає зовнішню темпоральність як момент здійснення дії та служить для її відображення на темпоральній осі з позицій мовця» (с. 191), подальше авторське заглиблення в категорійну систему цього аспекту і відповідно на ґрунті критерію семантичного категорійного інваріанта — моменту здійснення дії — розмежування рівнів вираження категорії часу та форм її репрезентації, зокрема: грамемного часу (морфологічний рівень); грамемно-предикатного і предикатно-транспонованого часів (предикатний рівень). Утім, у цьому розділі дещо «зависла» думка про категорію суб'єкта, що її В.М. Барчук визначає як міжрівневу граматичну (с. 213). Як на нас, подекуди авторові бракує чіткості у вживанні понять «категорія суб'єкта», «категорія особи», «категорія мовця», викликає заперечення твердження про можливу безсуб'єктність предиката дії (там само).

У четвертому розділі типологічний опис *т а к с и с у* — дієслівно-предикатної категорії, що вказує на темпоральне значення порядку дій на ґрунті відносної позиції відліку (відношення дії до дії) — дослідник базує насамперед на лінійності й нелінійності таксисних відношень, функції та характері співвідносних предикатів (ступінь диференційованості таксисних відношень, функційна тотожність таксисних предикатів, їхнє комунікативне навантаження). Такий системний аналіз охоплює чималу кількість сторінок монографії, оскільки йдеться про розлогу «картину» таксису, про семантику, морфологічні й синтаксичні форми експлікації його типів — лінійного рівнорядного, лінійного нерівнорядного, нелінійного рівнорядного, нелінійного нерівнорядного. Відповідно в межах першого репрезентовано послідовність співвідносних дій (означену / неозначену), другого — передування / наступність, третього — сутаксис, четвертого — інтаксис. Екстратаксис як функційно-семантичний тип таксису в наведеній типології посідає особну нішу,

оскільки протиставлений іншим різновидам за формально-семантичною ознакою предиката — формою заперечення в прямій заперечній ролі. На жаль, автор не подає дефініцій низці важливих понять, напр.: «факт» і «подія» як інструмент розмежування таксису (див. підрозділ 4.3 *Засади типології таксису*), зокрема й нових «дворядний зв'язок» і «складнодворядне речення» (у цьому разі лише покликається на одну зі своїх праць).

Дослідження, у якому В. М. Барчук вирішує цілу низку дискусійних, а то й не розв'язаних або нових проблем сучасної теоретично-описової граматики, пропонує своє бачення аналізованого матеріалу, більшість якого чи не вперше стає об'єктом такого функційно-синкретичного вивчення, йде власним шляхом, відмінним від торованого й загальновищаного, неминуче викликає зауваження, міркування, пропозиції. У цьому разі варто зупинитися на окремих дискусійних моментах. Так, услід за О. Бондарком, автор послуговується поняттям «поліпредикативний комплекс» (ППК): «функціонально-семантична структура, яку формують події предикати для відображення темпорально-каузальної взаємодії між пропозиціями, що позначають факти об'єктивної дійсності у їх денотативно-диктумному аспекті» (с. 289), проте, на нашу думку, наведене визначення потребує уточнення з огляду на формально-синтаксичний та семантико-синтаксичний рівні речення.

Як на нас, термінологічно не визначеним є поняття «напівпредикат», на противагу усталеному терміну «вторинний предикат» — с. 96; 280–281. Не зрозуміло, у чому саме полягає «половинчатість» предиката? На це питання не дає відповіді й авторське визначення на с. 281: «поняття *напівпредикати* охоплює грамми, які самостійно чи в структурі зворотів як їх граматичний центр здатні виконувати *роль вторинного предиката*» (курсив наш — О. К.).

Під час перевидання рецензованої праці пропонуємо авторові подати термінологічний словник ужитих граматичних термінів як результат практичної роботи, що став би в пригоді широкому колу читачів.

Загалом висловлені міркування належать до дискусійних і не впливають на загальну оцінку роботи, що виконана кваліфіковано з належними теоретико-концептуальними узагальненнями. Опрацьовані теоретичні засади аналізу граматичної темпоральності будуть плідними для подальшого дослідження проблем функційної та категорійної граматики не лише української, але й типологічно подібних до неї мов.

Олена КУЛЬБАБСЬКА (Івано-Франківськ)

Стаття надійшла 01.11.2012

Olena Kul'babs'ka
Ivano-Frankivs'k

A NEW LOOK AT TEMPORALITY

A book review on: Barchur V. Gramatychna temporal'nis't': Interval. Chas. Taksys. — Ivano-Frankivs'k : Sivyk, 2011. — 416 s. (In Ukraine).

УДК 049.32+811.161.2

СВІТ, ВІДКРИТИЙ ДЛЯ СПІВПРАЦІ УКРАЇНІСТІВ

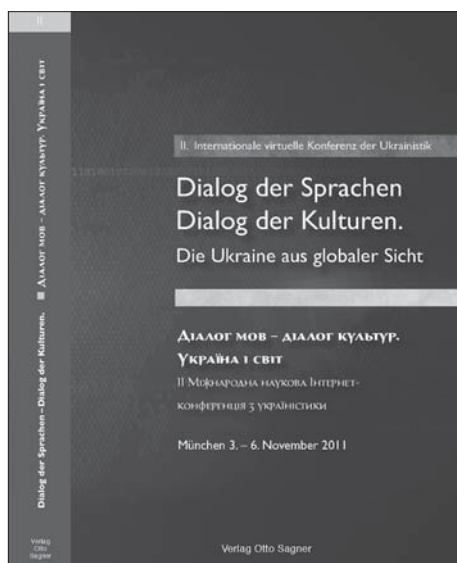
Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht. Tagusbände der I und II Internationalen virtuellen Konferenzen der Ukrainistik-2010 und Ukrainistik-2011. – München – Berlin: Verlag Otto Sanger, 2011. – Bd. I. – 310 S.; 2012. – Bd. II. – 475 S.

(Збірники матеріалів I і II Міжнародних конференцій з україністики-2010 і -2011 «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ»).

Електронна версія: <http://verlag.kubon-sagner.de/>

Наука передбачає обмін думками, обговорення спільних проблем, дискусію. Вона долає кордони й простір, об'єднуючи вчених, які працюють на науковому полі, досліджуючи ті самі проблеми. Справжньому науковцю завжди цікаво й корисно дізнатися, як сприймають результати його праці колеги, однодумці й опоненти, зіставити свої міркування й висновки з думкою наукової громади. Без такої відкритості, без такого зворотного зв'язку можна опинитися не лише в науковій ізоляції, а й неминуче відстати, залишитися на узбіччі наукового життя. На щастя, зміна суспільно-політичної ситуації в Україні і слов'янському світі після розпаду Радянського Союзу й соціалістичного табору, поява на карті Європи нової незалежної України дають сьогодні українській науковій молоді змогу активно включитися у світові культурно-освітні й наукові гуманітарні процеси. Відрадно, що в цьому прагненні до інтеграції, до співпраці українські науковці мають підтримку колег за межами України, бачать кроки назустріч. Це переконливо свідчить про зро-

© Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, 2013

стання в світовій науковій спільноті інтересу до України, до розвитку її мови, літератури, культури, науки та освіти, до позитивних зрушень в її суспільному житті.

Яскравим доказом уваги європейських славістів до України є конференції «**Діалог мов — діалог культур. Україна і світ**» (у перекладі з німецької підзаголовок буквально звучить, як «Україна з глобального погляду»), що їх проводить Інститут слов'янської філології Університету Людвіга Максиміліана в Мюнхені. Перша конференція відбулася в жовтні 2010 року. 1–4 листопада 2012 року успішно пройшла

вже 3-я така конференція. Їх організаторами виступили д-р Олена Новікова, доцент, викладач української та російської мов, професор Ульріх Шваер, директор Інституту слов'янської філології, заступник декана факультету мовознавства та літературознавства Університету Людвіга Максиміліана у Мюнхені та керівник forumNET.Ukraine Петер Гількес. Особливо слід відзначити сучасну форму проведення конференцій в інтернет-середовищі, яку забезпечує ця німецько-українська мережа. Матеріали конференцій 2010 і 2011 років уже вийшли друком у спеціальній серії видавництва Kubon @ Sanger у Мюнхені. В Інтернеті також виставлено й електронну версію цих збірників. Цього року має побачити світ і збірник матеріалів конференції 2012 року. Переважну більшість доповідей видруковано українською мовою.

Україністів і в Україні, і поза її межами не може не радувати поява такого міжнародного наукового форуму, що створив широкий простір для співпраці передусім наукової молоді. Якщо у 2010 році безпосередню участь у роботі першої інтернет-конференції взяли 32 учасники з України, Німеччини, Великобританії, Чехії та Канади, то в наступній конференції учасників було вже 46, а на конференції 2012 року зареєструвався 91 учасник. Неухильно зростає й кількість тих, хто бере участь в обговореннях доповідей на форумі конференції в Інтернеті. Уже в першій конференції їх було 365. З роками зростає не лише кількість учасників цих інтернет-конференцій — і доповідачів, і дискусійників, а й ширяться їхні географічні межі. На конференції 2012 року з України, крім Інституту української мови НАН України та Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, були представлені Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, інші столичні університети, а також вищі навчальні заклади Львова, Івано-Франківська,

Дрогобича, Тернополя, Сумів, Умані, Харкова, Запоріжжя, Луцька, Одеси, Мелітополя, Феодосії, Бердянська, Донецька, Горлівки, Кам'янця-Подільського, Луганська, Кіровограда, Миколаєва. До участі долучилися Російський університет дружби народів і Державний бюджетний заклад культури м. Москви «Бібліотека української літератури», україністи Університету Палацького в м. Оломоуц (Чехія), Будапештського університету ім. Лоранда Етвеша (Угорщина), Загребського університету (Хорватія), Університету в Альберті (Канада) та ін. Крім наукової молоді, у конференціях із задоволенням беруть участь і відомі україністи. Наприклад, на конференцію 2012 року свої доповіді подали Г.Л. Аркушин, А.К. Мойсієнко, В.М. Мойсієнко, Л.В. Струганець та ін. Приємно відзначити, що на обох конференціях, матеріали яких уже побачили світ, як кращі за результатами незалежного оцінювання були відзначені доповіді співробітників Інституту української мови НАН України: на першій — доповідь *Уляни Штанденко* «Хто ж винен? або Чому іноземці в Україні не хочуть вивчати українську?», а на другій — доповідь *Олександра Іщенка* «Українська мова походить з Африки?». Полемічні назви обох цих доповідей доводять ступінь гостроти порушуваних на конференціях проблем і міру відкритості їх обговорення. У Штанденко та О. Іщенко особисто презентували свої доповіді на засіданні круглого столу, яке щороку за підсумками роботи конференції відбувається у Мюнхені за підтримки Державної адміністрації землі Баварія.

Уже традиційними на конференціях стали три тематичні рубрики, які охоплюють розмаїте коло питань сучасної української гуманітаристики: **1. Мова**, **2. Література** і **3. Освіта та культура**. Відмітною рисою доповідей, виголошуваних і публікованих для міжнародної, зокрема мовознавчої, спільноти, є спрямування на проблеми, актуальні для сучасного світового мовознавства, або на проблеми, які набувають особливої гостроти в нових суспільно-політичних обставинах функціонування української мови, їх розгляд у зіставному плані. Спектр охоплених мовознавчих галузей досить широкий: від фонетики й граматики до соціолінгвістики й концептології. Досить розмаїтий і методико-процедурний апарат, застосовуваний до аналізу мовного матеріалу. Це доводять хоча б теми доповідей українських дослідників — представників Національної академії наук України: *Вікторія Івашенко* «Енантіосемія в міжкультурному та міжсоціумному монокультурному мовному просторі», *Олександр Іщенко* «Акустична класифікація українських голосних звуків», *Лариса Колібаба* «Грамотичний словник валентно зумовленого керування дієслів», *Уляна Штанденко* «Білінгвізм як ознака сучасного мовного процесу в Україні» (усі — з Інституту української мови НАН України), *Оксана Михальчук* (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні) «Етнічна ідентичність і вибір мови: український контекст» і «Формування громадської думки як інструмент впливу на мовну поведінку».

На окрему увагу заслуговує й тематика доповідей, виконаних у зіставному аспекті. Саме такі дослідження, на нашу думку, сприяють

успішному входженню україністики в сучасні світові гуманітарні наукові та культурно-освітні процеси. Це доповіді: **Уляни Андрусів** (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ) «**Концепт дім в американській, французькій, польській та українській лінгвокультурах (на матеріалі асоціативного експерименту)**», **Наталії Гримайло** (Маріупольський державний гуманітарний університет) «**Польські дієслова smućić się / smućić та їх українські відповідники: етимологія і семантика**», **Ірини Малевич** (Київський національний лінгвістичний університет) «**Метафоричний образ України в сучасних ЗМІ Фінляндії**» та ін. Показова для успішної співпраці «материкових» і зарубіжних україністів і тематика доповідей учених Німеччини — господарів обговорюваного наукового форуму: **Олена Новікова** «**Українська: зневажена, забута чи за нею майбутнє?**» (Виступ на засіданні круглого столу) і «**Міжкультурна специфіка перекладу фразеологічних одиниць**», **Петер Гількес** «**Українознавство як інструмент мовної та освітньої політики в Україні з 1991 року**», **Ярослав Паньковський** (Університет Альберта-Людвіга, Канада) «**Слова й поза словами: новорічні промови на Ютубі**» та ін.

Вагомим доказом плідності й добрих перспектив інтернет-конференцій «Діалог мов — діалог культур. Україна і світ», які проводить Інститут слов'янської філології Університету Людвіга Максиміліана у Мюнхені, є видані поважні збірники. Вони засвідчують не лише наслідки обговорення на форумі й засіданнях круглого столу певних актуальних проблем сучасної україністики, а й беззастережно доводять слушність висновку організаторів та учасників конференцій про те, що україністика та українська наукова думка не стоять на місці. Щиро бажаємо цьому науковому заходу успішного розвитку й зростання авторитету в світовій науковій спільноті.

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА (м. Київ)

Стаття надійшла 22.01.2013

Ievgenia Karpilovska

Kyiv

WORLD OPEN FOR COOPERATION OF UKRAINIANISTS

Book review on: Tagungsbände der I und II Internationalen virtuellen Konferenzen der

Ukrainistik-2010 und der Ukrainistik-2011. Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen.

Die Ukraine aus globaler Sicht. — München — Berlin: Verlag Otto Sagner, 2011. — Bd. I. —

310 S.; 2012. — Bd. II. — 475 S.

Electronic version: <http://verlag.kubon-sagner.de/>

УДК 811.161.2'38

**ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНІ
НАУКОВОЮ РАДОЮ «УКРАЇНСЬКА МОВА»
ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
НАН УКРАЇНИ В 2012 році¹****Докторські дисертації:**

1. *Царалунга І.Б.* Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV—XVII ст. (Хмельницький національний університет).

Кандидатські дисертації:

1. *Борис Л.М.* Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках (Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича).

2. *Булаховський К.А.* Українська мова у сфері локалізації програмного забезпечення (нормативний аспект) (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова).

3. *Гончарова Ю.І.* Теоретична спадщина українських мовознавців 20-30-х років XX ст. у сучасній науковій парадигмі (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).

4. *Гриценко О.В.* Текстотвірні та стилістичні функції етикетної лексики і фразеології в українському фольклорі (ДВНЗ «Запорізький національний університет»).

5. *Жукова О.Т.* Семантико-прагматичні та логіко-граматичні засади розвитку термінології залізничного транспорту (ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»).

6. *Зайцева С.В.* Лексико-стилістичні та словотвірні особливості українськомовного блогу (Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара).

7. *Кобилянська В.О.* Парадигматика та синтагматика зворотних дієслів в українській мові (Уманський державний педагогічний університет імені П. Тичини).

¹ Продовження. Початок дивись у журналі «Українська мова», 2012. — № 4. — С. 143–145.

8. **Кравець Т.В.** Трансформація гендерних стереотипів у сучасному українському мас-медійному мовному дискурсі (Інститут філології Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка).
9. **Дуньо П.Є.** Розвиток термінології конституційного права України (Львівський національний університет імені І.Я. Франка).
10. **Медведь М.М.** Неологізми в українській термінології поліграфічного виробництва (Закарпатський державний університет).
11. **Мисько І.Р.** Сакральні ключові образи в структурі поетичного тексту (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова).
12. **Нечасва Н.О.** Німецькі запозичення в українській мові: ареалогія та діяхронія (Луганський національний університет імені Т.Г. Шевченка).
13. **Решетняк О.О.** Функційно-семантична парадигма біблійних онімів в українській мовній картині світу (ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»).
14. **Ротару І.Ю.** Типологія складних речень зі взаємозалежними частинами в сучасній українській літературній мові (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна).
15. **Семак Л.А.** Лексична синоніміка у сучасній українській жіночій прозі (функціонально-семантичний аспект) (Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара).
16. **Струк І.М.** Взаємодія вербальних і невербальних засобів комунікації в драматичному тексті (Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича).
17. **Тараненко К.В.** Прагматика антонімії в українській мові (Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара).
18. **Титаренко А.А.** Урбанонімія Кривого Рогу: структура, семантика, функціонування (ДВНЗ «Криворізький національний університет» Криворізький педагогічний інститут).
19. **Туранська В.Л.** Вербалізація оцінки в українській історичній прозі кінця ХХ — початку ХХІ ст. (Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка).
20. **Химинець М.Д.** Мовна актуалізація концепту «Америка» в українській публіцистиці початку ХХІ ст. (Закарпатський державний університет).
21. **Циганок Г.М.** Розвиток української фонетичної термінології ХХ — початку ХХІ ст. (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова).
22. **Чернобров Ю.А.** Формування засадничих понять синтаксису в українських мовознавчих працях ХІХ — 70-х рр. ХХ ст. (Білоцерківський аграрний університет).
23. **Чугаєва В.В.** Вербалізація архетипів і символів у біблійному дискурсі (ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»).

Ніна ЯЦЕНКО (м. Київ)

Стаття надійшла 05.12.2012 р.

Nina Jatsenko
Kyiv

THESIS SUBJECTS WHICH WERE UPHOLDED BY THE SCIENTIFIC COUNCIL
UKRAINIAN LANGUAGE DURING 2012 FISCAL YEAR

ЗМІСТ

Читаючи словник

Валентина Критська
«Граматичний словник української літературної мови.
Словозміна» в теорії та практиці сучасного мовознавства **3**

Дослідження

Іван Матвіяс
Діалектизми в мові творів Михайла Яцкова **20**

Олена Лаврінець
Пасивні конструкції з предикативними формами на *-но, -то*
та предикативними пасивними дієприкметниками на *-ний, -тий*
у сучасній українській науковій мові **24**

Володимир Барчук
Концептуальні параметри таксису: проблеми інтерпретації **39**

Світлана Бирик
Мовні знаки повсякденної культури в сучасній
газетно-журнальній публіцистиці (на матеріалі лексики
діалогізованого повідомлення) **51**

Ганна Бардукова
Способи порушення норми в українській фраземіці **59**

Тетяна Коць
Граматична норма: дієслівна парадигма в проскрипціях
і в публіцистичних текстах початку ХХ століття **68**

Наталія Ляшук
Метапростір системотворчого поняття «мова» **76**

Леся Ажнюк
Екологія офіційного мовлення як об'єкт правового захисту **88**

Світлана Шабат-Савка
Категорія комунікативної інтенції: типологічні вияви
та синтаксична реалізація в сучасній українській мові **104**

Людмила Федорова
Категорія оцінки: до проблеми становлення та вираження
в слові (на матеріалі метафор газетно-журнальної періодики) **115**

Наукова хроніка

Галина Вокальчук, Наталія Гаврилюк
Другі Міжнародні наукові читання «Лінгвістичні студії
молодих дослідників», присвячені пам'яті професора
К.Ф. Шульжука **122**

Світлана Соколова
Міжнародна наукова конференція «Діалог культур.
Східнослов'янські мови у контакті з польською та іншими
європейськими мовами» **126**

Огляди та рецензії

Олена Кульбабська
Новий погляд на темпоральність (Барчук В. Граматична
темпоральність: Інтервал. Час. Таксис. — Івано-Франківськ :
Сімик, 2011. — 416 с.) **129**

Євгенія Карпіловська
Світ, відкритий для співпраці українців
(«Діалог мов – діалог культур. Україна і світ»/
Збірники матеріалів I та II Міжнародних інтернет-конференцій
з україністики (2010 і 2011) **134**

Інформація

Ніна Яценко
Теми дисертацій, затверджені Науковою радою
«Українська мова» Інституту української мови
НАН України в 2012 році **138**

Мовна мозаїка

Галина Голосовська
Вальпургієва чи вальпургійна ніч? **19**

Катерина Городенська
Чому гостинний народ, але Гостиний двір? **58**

Окремо, а не разом **87**

Чим можна замінити прийом? **125**

Відомості про авторів

144

CONTENTS

Reading the dictionary

Valentyna Krytska

«Grammatical dictionary of the Ukrainian literary language.
Inflection» In the theory and practice of modern linguistics **3**

Researches

Ivan Matviyas

The dialecticisms in the language of works by Muchayilo Jatskiv **20**

Olena Lavrinets

Passive constructions with predicative forms with *-no, -to*
and predicative passive participles with *-nyi, -tyi*
in the modern Ukrainian scientific language **24**

Volodymyr Barchuk

Conceptual features of taxis: problems of interpretation **39**

Svitlana Bybyk

Verbal signs of everyday culture in the modern newspaper and magazine
journalism (based on the language dialog message) **51**

Hanna Bardukova

The methods of standard breach in Ukrainian phrasemics **59**

Tetyana Kots

Grammatical norm: verb paradigm in preskryptsiyas and in publicism
texts of beginning of 20-th century **68**

Natalia Lyashuk

The metaprostir of the backbone concept "the language" **76**

Lesia Azhnyuk

Ecology of official speech as an object of the legal protection **88**

Svitlana Shabat-Savka

Category of communicative intention: its typical manifestations
and syntactic actualization in modern Ukrainian **104**

Lyudmila Fedorova

Category of evaluation: on problem of formation and expression in a word
(on materials of metaphors newspaper-magazine periodicals) **115**

**Science
chronicle**

Halyna Vokal'chuk, Nanaliya Havryliuk

The 2nd International scientific reading «Linguistic studios of young researchers» is devoted to professor K.F. Shul'zuk's memory» **122**

Svitlana Sokolova

International Conference «Dialogue of Cultures. East Slavic languages in contacts with Polish And other European languages» (23 — 25 Sept. 2012. Bydgoszcha, Poland) **126**

Book review

Olena Kul'babs'ka

A new look at temporality (A book review on: Barchur V. Gramatychna temporal'nis't': Interval. Chas. Taksys. — Ivano-Frankivs'k : Siv'k, 2011. — 416 s. (In Ukraine) **129**

Jeuhenia Karpilovska

World open for cooperation ukrainianists (Book review on: «Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» / Tagungsbände der I (2010) und II (2011) Internationalen virtuellen Konferenzen der Ukrainistik **134**

Information

Nina Jatsenko

Thesis subjects which were upheld by the Scientific council Ukrainian language of Institute of Ukrainian language NA of sciences during 2012 fiscal year **138**

**Linguistic
miscellania**

19, 58, 87, 125

**Відомості
про авторів**

144

Відомості про авторів

АЖНЮК Леся Вікторівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут мовознавства імені О.О.Потебні НАН України

БАРДУКОВА Ганна Олександрівна, аспірантка кафедри української мови та прикладної лінгвістики, Донецький національний університет

БАРЧУК Володимир Михайлович, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філології, Коломийський інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

БИБИК Світлана Павлівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

ВОКАЛЬЧУК Галина Миколаївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови імені професора К.Ф. Шульжука Рівненський державний гуманітарний університет

ГАВРИЛЮК Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови імені професора К.Ф. Шульжука, Рівненський державний гуманітарний університет

ГОЛОСОВСЬКА Галина Григорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Національний університет «Київська Могилянська академія»

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики української мови, Інститут української мови НАН України

КОЦЬ Тетяна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут української мови НАН України

КРИТСЬКА Валентина Іванівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

ЛАВРІНЕЦЬ Олена Яківна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ЛЯШУК Наталія Альбертівна, аспірантка відділу наукової термінології, Інститут української мови НАН України

МАТВІЯС Іван Григорович, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник, Інститут української мови НАН України

СОКОЛОВА Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, завідувач відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ФЕДОРОВА Людмила Миколаївна, викладач української мови, літератури, історії зарубіжної літератури, Київський національний торговельно-економічний університет

ШАБАТ-САВКА Світлана Тарасівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри сучасної української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ЯЦЕНКО Ніна Олександрівна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу наукової термінології, Інститут української мови НАН України